

Prvi dio

Borbena dejstva i druge aktivnosti 14. hercegovačke I (omladinske) brigade

(4. septembar 1944 - 13. maj 1945)

Prva omladinska brigada NOVJ u Hercegovini i aktivnosti skojevske organizacije¹

Prve omladinske jedinice u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije formirane su početkom decembra 1941. godine u vrijeme povlačenja partizanskih snaga iz Srbije i priprema za osnivanje prvih brigada Narodnooslobodilačke vojske. One, prema mjestu formiranja, uslovima nastajanja i boračkom sastavu nose pouke i poruke iz vremena Užičke Republike. U početku su to samostalne čete pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba ili štaba Prvog užičkog bataljona. Njihovi komandiri i politički komesari bili su znatno stariji od boraca u četama, iskusni ratnici i borci od prvih ustaničkih dana i članovi KPJ.

U vrijeme formiranja Prve i Druge proleterske brigade pomenute omladinske čete ulaze u njihov sastav kao čete bataljona ovih brigada. Na sličan način je nastavljeno uključivanje najmlađih u našu vojsku na teritoriji Bosne i Hercegovine u prvim mjesecima 1942. godine.

Kada su, poslije bitke na Kadinjači (29. novembra 1941. godine), njemačke jedinice neposredno ugrozile i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u slobodnom Užicu, u odbrani se angažuje i Užička omladinska četa, koja nakon povlačenja iz Užica neposredno obezbeđuje Vrhovni štab od Drenove do Rudog. Tada je uspješno zaustavila jednu italijansku kolonu koja je, dolazeći iz Prijepolja, neposredno ugrozila Vrhovni štab. Ova četa je stigla u Rudo 19. decembra 1941. godine i tri dana kasnije ušla u sastav Prve proleterske brigade kao 3. četa njenog Šestog (šumadijskog) bataljona. Toga dana (22. decembra) u prvom stroju Prve proleterske brigade bilo je i oko 100 omladinaca sa nepunih 18 godina, od kojih 18 u pomenutoj 3. četi.

Poslije oslobođenja Nove Varoši (4. decembra 1941. godine) formiraju se bataljoni koji će kasnije ući u sastav Druge proleterske brigade. Među njima je i Prvi užički bataljon koji je u svom sastavu imao i omladinsku četvu. Prilikom formiranja Druge proleterske brigade Prvi užički bataljon je preimenovan u Četvrti bataljon brigade, a njegova omladinska četa postaje 1. četa u bataljonu i uz to zadržava i naziv »Užička«. U ovom bataljonu je tada bilo 25 boraca mlađih od 18 godina i skoro svi su bili u njegovoj 1. četi. U stroju čete tada su se nalazili i Boško

¹ Brigada od dana formiranja nosi naziv »14. hercegovačka omladinska NO udarna brigada«.

Buha i Savo Jovanović Sirogojno, kasnije proslavljeni bombaši Druge proleterske brigade, proglašeni za narodne heroje Jugoslavije.

Nakon dolaska Vrhovnog štaba i druga Tita u Foču, koju su 20. januara 1942. oslobodili crnogorski partizanski bataljoni, veliki broj mladih sa tada oslobođene teritorije u dolini Drine pristupa partizanskim jedinicama. Te mlade borce, još djecu, trebalo je organizovano prihvatiti i postepeno pripremiti za borbu. Tada (krajem januara 1942. godine) CK SKOJ-a izdaje Uputstvo o stvaranju posebnih omladinskih četa u partizanskim bataljonima, a Glavni štab NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu donosi odluku da se na bosansko-hercegovačkoj teritoriji formiraju posebne omladinske čete.

Pripreme za formiranje omladinskih četa na slobodnoj teritoriji u dolini Drine već su bile u toku kada dolaze Treći (kragujevački) i Peti (šumadijski) bataljon Prve proleterske brigade. Oni se odmah uključuju u akciju na formiranju omladinskih četa. Krajem februara i početkom marta formiraju se tri omladinske čete, od kojih jedna samostalna i dvije pod komandom štabova tih bataljona.

Sa ovim četama se prema Uputstvu CK SKOJ-a i Vrhovnog štaba izvodio poseban program s ciljem vojnostručnog i idejno-političkog osposobljavanja njihovog sastava. Drug Tito je zabranio uvođenje omladinskih četa u borbi prije nego što se ovi najmlađi borci osposobe za borbene akcije.

Poslije provedenog prvog (osnovnog) dijela teoretske i pokazne praktične obuke omladinska četa pri štabu Trećeg (kragujevačkog) bataljona postala je 4. četa ove jedinice. Tada je imala 53 borca - omladinca. Istovremeno, borci omladinske čete, poznate kao »omladinska«, još iz dana koji su prethodili formiranju Prve proleterske brigade uključeni su u sastav 3. čete ovog bataljona. Omladinci iz samostalne omladinske čete ušli su u sastav četa Drugog (crnogorskog) bataljona Prve brigade, a u čete njenog Prvog (crnogorskog) bataljona raspoređeno je i 18 omladinaca koji su tih dana došli iz Sarajeva.

Dalja borbena obuka ovih, tada najmlađih, boraca Prve proleterske brigade biće nastavljena u njihovim četama u mjeri u kojoj su to omogućavali ondašnji uslovi. Uskoro, u prvim borbenim okršajima sa neprijateljevim vojnim jedinicama oni će uspješno položiti praktični dio svoje borbene osposobljenosti.

U aprilu i maju 1942. godine i u Hercegovini su formirane tri omladinske čete koje su bile u sastavu partizanskih bataljona. Najprije su u prvoj polovini aprila 1942. godine formirane omladinske čete u bataljonu »Bišina« i u Gatačkom bataljonu, a početkom maja 1942. godine i u bataljonu »Petar Radović« u nevesinjsko-gatačkoj površi.

Omladinska četa bataljona »Bišina« imala je oko 80 boraca, među kojima i 14 drugarica. Komandir čete je bio Milan Papić, a politički komesar Jovan Vuković. Četa je rasformirana 1/2 juna 1942. Omladinska četa Gatačkog bataljona imala je 12. juna 1942. godine 128 boraca. Komandir čete je bio Milenko Okiljević, a politički komesar u aprilu 1942. godine Milan Škiljević. Četa je rasformirana 16. juna 1942. g. Omladinska četa bataljona »Petar Radović« imala je početkom maja 1942.

godine oko 45 boraca. Komandir čete bio je Tomo Mučibabić, a politički komesar Panto Govedarica. Četa je rasformirana u prvoj polovini juna 1942. godine.

U naše jedinice sve više su dolazili dobrovoljci iz redova najmlađih omladinaca i omladinki, »manji od puške«. Brojni su razlozi za ovakav odziv i odnos najmlađih prema narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Svakako, tu su uticaj KPJ i SKOJ-a; primjer roditelja, starije braće i sestara; ugledanje na vršnjake koje su primećivali u partizanskim kolonama, u borbama, na zastancima i odmorima; traženje spasa i zaštite od pokolja i odvođenja u logore...

Naše vojne jedinice i njihove komande zadržale do kraja rata onaj isti, duboko ljudski, odnos prema najmlađima koji je ispoljen u prvim godinama naše narodnooslobodilačke borbe. Taj odnos će biti stalno unapređivan na osnovu iskustva, razgaranja pokreta i poboljšanja vojnih, materijalnih i drugih uslova... Niko, pri tome, nije ni pomišljao da takvim odnosom nešto poklanja najmlađima. To je bilo značajno etičko pitanje našeg pokreta i dužna pomoć najmlađima da politički, moralno i vojnički stasaju u prave borce za njihovu vlastitu budućnost.

U drugoj polovini 1942, tokom 1943. i dijelom 1944. godine najveći broj brigada NOV i PO Jugoslavije imao je u svome sastavu omladinske čete ili omladinske vodove. Pri tome će se sve više napuštati praksa da omladinske čete budu u sastavu bataljona, tako da se kao samostalne jedinice neposredno potčinjavaju štabovima brigada. Tu se one intenzivno obučavaju, a poslije uspješno savladane obuke pojedinci i grupe se upućuju kao borci u čete bataljona, drugi obezbjeđuju štabove brigada i brigadnih bolnica, upućuju se na izviđačke i lakše obavještajne zadatke, a čete kao cjeline se upotrebljavaju kao brigadna rezerva i dobijaju odgovarajuće borbene zadatke kada su sve jedinice brigade angažovane u borbi.

U periodu mart-maj 1943. Deseta hercegovačka brigada je imala više zapaženih vojnih uspjeha na prostoru Hercegovine. Uz to je od posebnog značaja bio njen tadašnji politički i moralni uticaj. To i mnogo drugih razloga doprinijeli su da se tada i dio najmlađih opredjeli za stupanje u brigadu. Od njih je, pred pokret iz Hercegovine, formirana omladinska četa brigade koja će ubrzo poslije formiranja ući u najteže borbe vođene u toku pete neprijateljeve ofanzive.

Početkom 1944. u svim brigadama 29. hercegovačke udarne divizije formirane su omladinske čete.²¹

Krajem 1943. i u toku 1944. godine, posebno poslije Drugog kongresa USAOJ-a³⁾, nastaje novi kvalitet u formiranju posebnih omladinskih jedinica u NOVJ. Taj kvalitet se izražavao formiranjem omladinskih udarnih brigada koje ulaze u sastave narodnooslobodilačkih udarnih divizija. To pokazuje da su najmlađi, na primjerima iz ranije formiranih i tada postojećih vojnih omladinskih četa, uspjeli da uz intenzivan rad organizacije SKOJ-a i uz pomoć vojnih jedinica i njihovih štabova

²¹ Omladinska četa 11. hercegovačke udarne brigade imala je tada 40 boraca. U njoj su bila i dva prvoborca: Mujo Ćimić iz Bileće i Aco Kovačević iz Gacka. Prvi je u rat krenuo sa 11, a drugi sa 13 godina.
Kongres je održan u Drvaru 2. i 3. maja 1944. godine.

u osnovi ovladaju puškom i bombom, shvate suštinu i osnovne ciljeve narodnooslobodilačke borbe i sagledaju svoje pravo mjesto u njoj. Time su i sami pomakli svoje godine naviše i iskazali sopstvenu spremnost da i oružanoj borbi daju vlastiti prilog, a time i doprinesu bržem završetku rata.

U Crnoj Gori je u decembru 1943. godine formirana Omladinska udarna brigada »Budo Tomović«, što je podsticajno djelovalo na delegat Drugog kongresa USAOJ-a da, uz saglasnost druga Tita, preporuče formiranje omladinskih bataljona i udarnih brigada širom Jugoslavije. Bila je to najbolja potvrda opredjeljenja mladih Jugoslavije za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika uz poznatu činjenicu, da su sve brigade NOVJ i tada i u doba njihovog formiranja bile uglavnom sastavljene od omladine.

Formiranje 14. hercegovačke (omladinske) brigade

Poslije povratka delegata iz Hercegovine sa Drugog kongresa USAOJ-a otpočele su u Hercegovini pripreme za formiranje omladinske udarne brigade. Preovladalo je mišljenje da se najprije na teritoriji srezova Bileća, Stolac, Nevesinje, Gacko, Trebinje, Ljubinje, a kasnije i Mostar formiraju po jedan omladinski bataljon od kojih će biti formirane omladinske jedinice, a uskoro i omladinske brigade.

Organizatori mobilizacije mladih za sastav brigade bili su: Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, dva okružna, sedam sreskih, 14 opštinskih i 3 mjesna komiteta SKOJ i 130 aktiva SKOJ-a (tada je u Hercegovini izvan 29. hercegovačke udarne divizije bilo 655 članova SKOJ-a, a u svim navedenim komitetima bilo je ukupno 107 članova koji su pretežno bili članovi KPJ).

Štab 29. hercegovačke udarne divizije, prema dogovoru sa Oblasnim komitetom KPJ i SKOJ-a za Hercegovinu, trebalo je da obezbijedi naoružanje i osnovnu opremu za omladinsku brigadu, te vojni i politički kadar za rukovodeće dužnosti u brigadi.

U maju 1944. na teritoriji stolačkog sreza formirana je omladinska četa, koja je početkom juna imala u svom sastavu oko 40 omladinaca i omladinki. Na teritoriji bilećkog sreza u junu je organizovana grupa od oko 60 boraca nazivana i omladinskim bataljonom. Na teritorijama srezova Nevesinje, Trebinje i Ljubinje (uglavnom iz opštine Popovo polje, koja je na više načina povezivala teritoriju Trebinja i Ljubinja) formirane su grupe različitih vojnih naziva. Neke od njih imale su u vrijeme formiranja oko 35 omladinaca i omladinki. Ove jedinice, odnosno grupe omladine, su tokom juna i početkom jula 1944. godine okupljene u Dabarskom polju i od njih je 12. jula naredbom broj 627 štaba 29. hercegovačke NOU divizije formiran Prvi omladinski bataljon Hercegovine.^{4f} Bataljon je stavljen pod komandu štaba 13. hercegovačke NOU brigade, koja je formirana mjesec dana ranije.^{5f}

4> 695-705 radničkog pokreta BiH. Bilten broj 8 NOR, dokumenat 567, snimci broj

5) Проглашење више извора, polovinom juna 1944. većina sastava Prvog omladinskog bataljona je bila okupljena i postrojena na livadama kod rijeke ispod sela Meće u Dabaraskom polju. Otuda i tvrdnja da je bataljon tada formiran. U ovom slučaju naredba o formiranju jedinice dolazi kada je bataljon prikupljen i u osnovi organizovan za razliku od 14. brigade koja se prikuplja i organizuje posle naredbe o njenom formiranju. Ovakvi primjeri nijesu usamljeni.

Omladinske jedinice i grupe, od kojih je formiran Prvi omladinski bataljon Hercegovine, oformljene su prema direktivi Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu. Sa koliko entuzijazma su radila skojevska rukovodstva na formiranju Prve omladinske brigade vidi se iz pisma Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu od 28. juna 1944. upućenog okružnim komitetima SKOJ-a za sjevernu i južnu Hercegovinu. U Pismu se, između ostalog, kaže: »Kako nam izgleda, dobar dio omladinskih rukovodilaca iz opštinskih i sreskih komiteta ili se priključio ili hoće da se priključi Omladinskoj brigadi. Treba paziti da ne ogolimo čitav teren, jer pred nama još uvijek stoje veliki zadaci, koje mi moramo riješiti...«⁶⁾

I pored opravdanog upozorenja bilo je više slučajeva kada su prevagu odnosila lična opredjeljenja skojevskih aktivista, koja su proizlazila iz politike KPJ i SKOJ-a, da je oružana borba najvažnija i da pruža najviše mogućnosti za punu afirmaciju idejnog opredjeljenja i borbenog raspoloženja mladih komunista. To će štabu 29. hercegovačke udarne divizije olakšati zadatak kadrovske popune nekih rukovodećih vojno-političkih dužnosti u brigadi na nivou dijela njenih četa. Međutim, dio ovog kadra vraćen je kasnije iz brigade na teren. To su iziskivale potrebe rada na terenu, koje je od početka pravilno procjenjivao Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu.

Rukovodeće dužnosti u bataljonu povjerene su iskusnijim ratnicima, koji su u bataljon upućeni sa vojno-političkih dužnosti iz ranije formiranih brigada 29. hercegovačke udarne divizije. Među njima su bili i komandant bataljona Maksim Kujundžić, partijski rukovodilac bataljona Miljo Milatović koji je na početku uz svoju osnovnu dužnost obavljao i poslove političkog komesara bataljona, Milan Knežević i dr. Sem njih, na rukovodeće dužnosti u bataljonu postavljeni su, također, stari ratnici, koji su do formiranja bataljona bili članovi rukovodstava SKOJ-a na terenu. Prema do sada prikupljenim podacima, među njima su bili i jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a (Joco-Coco Pudar), jedan član Sreskog odbora USAOJ-a (Zora Ilić-Šarenac), dva sekretara opštinskih komiteta SKOJ-a (Dimitrije Vukosav i Jovanka Ekmečić) i pet članova opštinskih komiteta SKOJ-a (Slavko Nadaždin, Arsen Soldo, Duka Popadić, Luka Dučić i Mišo Babić).⁷⁾ Na dužnostima vodnih delegata, komandira vodova i desetara u bataljonu bilo je dosta skojevskih aktivista koji su do tada ličnim primjerom predvodili akciju na okupljanju omladine za buduću omladinsku brigadu. Niko od prvog rukovodećeg kadra bataljona do tada nije »služio« u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a o boračkom sastavu da i ne govorimo. Među njima bilo je dosta boraca mlađih od šesnaest godina. Svi će oni, bez obzira odakle su u bataljon došli i neovisno od njihovih godina, imati težak i složen zadatak u formiranju bataljona i njegovim prvim akcijama, u partijsko-političkom radu i opštevojnoj i borbenoj pripremi bataljona za ratna dejstva.

⁶⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta - Sarajevo, fond »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, signatura 87/1.

⁷⁾ Navedeni podaci za članove rukovodstva SKOJ-a sa terena koji su na dan formiranja Prvog omladinskog bataljona ušli u njegov sastav dati su prema kazivanju druga Dimitrija Vukosava.

Poslije formiranja Prvog omladinskog bataljona nastavljena je akcija na formiranju omladinske brigade. Odlučeno je da u sastav brigade uđu tri bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je krajem jula 1944. brojao 270 boraca, među kojima i 4 drugarice. Od toga u bataljonima »Rade Pravica« - 47, »Mihajlo Čuzulan« - 67 i »Marko Mihić« - 60 boraca. Ostali su bili u ljubinskoj partizanskoj četi, četi »Savo Belović«, pratećoj četi i komandi odreda⁸. Realna je pretpostavka da se brojno stanje navedenih bataljona nije u narednom mjesecu bitnije promijenilo i da su oni sa navedenim brojnim stanjem (ukupno 174 u sva tri bataljona) ušli u sastav brigade na dan njenog formiranja - 4 septembra 1944. godine. Ako tome dodamo 220 boraca, među kojima i 40 drugarica Prvog omladinskog bataljona, koliko ih je bilo u bataljonu dva dana poslije njegovog formiranja,⁹ pouzdano se može tvrditi da je u brigadi na dan njenog formiranja bilo najmanje 394 borca, među kojima i oko 40 drugarica. Vjerovatno ih je bilo više jer je i većina sastava prateće čete odreda ušla u sastav izviđačkog voda brigade, a ljudstvo ljubinske partizanske čete u sastav 2. bataljona brigade, ali je sasvim sigurno da je to bilo nešto manje od 465 boraca koliko ih je brigada imala 20. septembra 1944. godine, tj. 16 dana nakon njenog formiranja.

Izuzev omladinskog bataljona, odnosno Prvog bataljona ostali bataljoni brigade nisu sve do početka oktobra 1944. bili potpuno razvijeni u vojnoorganizacijskom pogledu (broj jedinica i boraca), imali su po dvije čete i bili su bez prištapskih dijelova.

Politički komesar Južnohercegovačkog odreda u svome izvještaju od 5. avgusta 1944. ocjenjuje stanje u bataljonima u odredu. Tom prilikom navodi da je bataljon »Rade Pravica« »dobre političke svijesti, odanosti borbi, visokog morala i dobre borbenosti i može biti osnova za dobar bataljon«.

Polovinom jula 1944. godine u bataljonu »Marko Mihić« bilo je manje, a u Prvom omladinskom bataljonu dosta nenaoružanih boraca. Veće borbeno iskustvo imali su samo bataljoni koji su u brigadu došli iz Južnohercegovačkog NOP odreda, a u Prvom (omladinskom) bataljonu samo njegov rukovodeći kadar, posebno onaj dio koji je u bataljon upućen iz drugih brigada 29. hercegovačke NOU divizije. Iako omladinski bataljon nije imao borbenog iskustva, njegova 1. četa se 29. jula istakla hrabrošću u borbi u Dabru, gdje su bataljoni 12. i 13. brigade 29. divizije vodili teške borbe sa Nijemcima i domaćim izdajnicima na Sniježnici, Trusini i oko Davidovića. U tim borbama angažovan je po dijelovima i Prvi omladinski bataljon. Pomanjkanje borbenog iskustva Prvi bataljon brigade će veoma brzo i uspješno nadoknaditi poletom, entuzijazmom i borbenim raspoloženjem boraca i rukovodilaca. Naruku će im ići i to što su relativno dugo ostali u istom sastavu kakav su imali na dan formiranja bataljona, jer su novi borci koji su pristizali u brigadu najprije popunjavali ostala tri bataljona brigade. Ako se ima u

⁸> Izvještaj političkog komesara odreda od 5. avgusta 1944. godine, Arhiv VII, reg. br. 38/2, k. 1627.

⁹> Za dan formiranja bataljona treba prihvatiti 12. juli 1944. godine kada je štab 29. hercegovačke udarne divizije izdao naredbu o tome.

vidu i borbeno i rukovodilačko iskustvo koje je sticalo veći dio njegovog rukovodećeg kadra, razumljivo je što je Prvi bataljon brigade, i pored osjetnih gubitaka u borbama tokom novembra, bio i do kraja rata ostao, u pozitivnom smislu, posebno zapaženi dio brigade.

Najteži, skoro krizni, period brigade, pa i njenog Prvog bataljona bio je u novembru i prvoj polovini decembra 1944. Tada je brigada vodila teške borbe, najprije na komunikacijama Nevesinje - Mostar i Nevesinje - Stolac, a zatim u pozadini jakih neprijateljevih snaga i na samoj liniji njegove odsudne odbrane, tzv. zelenoj liniji. Tom prilikom brigada je bila izložena snažnim i često sinhronizovanim neprijateljevim ispadima iz četiri pravca: Mostara, Nevesinja, Konjica i Bijelog Polja, a kasnije i iz pravca Sarajevskog polja. O težini borbi koje je brigada vodila u novembru govore i podaci o 96 ubijenih, 14 zarobljenih i oko 170 ranjenih neprijateljevih vojnika i starješina uz sopstvene gubitke od 33 poginula, 23 zarobljena, 47 ranjenih i 51 nestala. Kasnije su »nestali« prikupljeni, izuzev 18 boraca koji su dezertirali. Među dezerterima iz brigade bili su isključivo oni koji su mobilisani poslije njenog formiranja, a najviše iz grupe legionara zarobljenih poslije borbi za oslobođenje Trebinja. Među našim zarobljenim vojnicima 13 ih je bilo iz Prvog (omladinskog) bataljona brigade. Pri tome treba imati u vidu da je u novembarske borbe brigada ušla sa 942 borca i starješine, a da je u toku novembra popunjena sa 199 pretežno novomobilisana boraca.

Krajem novembra (tačnije 25. novembra) u organizaciji štaba 29. divizije izvršena je prva razmjena zarobljenika. Brigada je Nijemcima predala 14 zarobljenih vojnika i starješina, a oni su zauzvrat nama vratili 13 zarobljenih iz Prvog (omladinskog) bataljona brigade i 1 Italijana.

U novembarskim borbama brigada je izgubila komandanta Prvog (omladinskog) bataljona, Maksima Kujundžića, poručnika i prvoborca, kasnije proglašenog za narodnog heroja Jugoslavije, koji je poginuo u borbi noću 12/13. novembra. Bio je to težak gubitak za cijelu brigadu, posebno za njen Prvi bataljon u kome je Maksim bio veoma omiljen i cijenjen. Značaj novembarskih borbi brigade istako je njen komandant Radovan Šakotić¹⁰¹ uporedivši ih sa borbama u petoj neprijateljevoj ofanzivi.

U tim borbama stečena su značajna iskustva, koja su pomogla u teškim borbenim okršajima u decembru. Naročito teške borbe vođene su u prvoj polovini decembra, ali su naši gubici bili manji nego prethodnog mjeseca.

Budući da su jedinice, koje su ušle u sastav brigade na dan njenog formiranja, bile odvojeno razmještene na dosta širokom prostoru, to se ni 4. septembra ne može uzeti za dan od kada partijska i skojevska organizacija brigade funkcionišu kao nedeljive cjeline. One su formirane 13. septembra i od tada djeluju i njihova rukovodstva i komanda brigade.

¹⁰¹ Radovan je u petoj neprijateljevoj ofanzivi bio komandant Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade. Poginuo je 5. maja 1945. godine u priepodnevnom časovima pred Logatecom u Sloveniji. Bio je to za sve naš težak i iznenađujući gubitak. Svi smo bezgranično voljeli i poštovali ovog hrabrog i iskusnog čovjeka, veoma sposobnog i omiljenog komandanta. On je uvijek ispoljavao posebnu ljubav i brigu za našu mlade u brigadi. U svakoj prilici ih je podučavao, savjetovao i čuvao od nepotrebnih gubitaka. Takav je bio i na dužnosti komandanta 2. bataljona 12. hercegovačke udarne brigade gdje smo zajedno bili u toku rata.

Nema sasvim tačnih podataka, ali se na osnovu raspoložive dokumentacije može dosta pouzdano procijeniti da je tada u sastavu brigade bilo, pored oko 108 članova KPJ, oko 211 članova SKOJ-a. Do 28. februara 1945. poginulo je 19 članova i 2 sekretara aktiva SKOJ-a koji su bili članovi KPJ. To je oko jedne trećine svih do tada poginulih pripadnika brigade. U istom periodu 108 članova SKOJ-a upućeno je u druge jedinice (u ostale brigade 29. divizije poslije završenih kurseva, Hercegovačku brigadu KNOJ-a, Gardu i Vojnu akademiju u Beogradu), oko 60 primljeno u KPJ i 25 kandidovano za članstvo u KPJ. Iz ovih podataka može se zaključiti da poslije 6 mjeseci od osnivanja skojevske organizacije u sastavu brigade nije bilo skoro ni jednog člana SKOJ-a iz njenog »prvog stroja«. Sve to ukazuje da je početkom 1945. godine došlo do bitnih promjena u sastavu brigade i njenoj skojevskoj organizaciji. Mada je brigada 16. januara 1945. brojala oko 900 boraca i starješina, među njima je tada bilo samo oko 180 starih boraca.¹¹¹ Oni su, uz ostale mlađe članove KPJ i SKOJ-a, činili vojno-političko jezgro koje će u preostalim ratnim mjesecima obezbijediti da brigada, i pored stalnog priliva novih boraca, časno izvrši sve svoje zadatke. Njen 1. bataljon je ostao do kraja rata po svom sastavu omladinski. Ostala tri bataljona i jedinice pri štabu brigade, poslije šest mjeseci od formiranja brigade, nešto više od pola svoga ukupnog sastava su bili omladinski. Istina je da su obim i sadržaj tog značenja u 14. brigadi bili relativniji nego u drugim jedinicama. Za mlade su uglavnom smatrani oni do 18, pa i do 20 godina. Svi od 20 do 25 bili su, za tadašnja shvatanja, stariji. Onima koji su imali preko 25, a pogotovu preko 30 godina, iskazivana je dužna pažnja primerena odnosu mladih prema starijim generacijama. To nije smetalo organizaciji SKOJ-a da prilikom razmatranja prijema u Savez komunističke omladine Jugoslavije u organizaciju prima, pored »mladih«, i pojedince koji su bili »stariji« (od 20 do 25 godina i preko toga).

Od naše brigadne organizacije SKOJ-a se o brojnim pitanjima očekivalo i zahtijevalo više nego od drugih, jer je njena sredina bila više »omladinska« nego u drugim brigadama, njena ukupna aktivnost nije bila toliko specifična da bi se izrazito razlikovala od organizacija u drugim brigadama 29. divizije. Svakako, ona ima posebnost, i u pozitivnom i u negativnom smislu, kada se posmatraju konkretni pristupi pojedinim pitanjima, te organizovanje akcija i njihovi rezultati. Pri tome se moraju imati u vidu, prije svega, zadaci brigade, te opšti i konkretni uslovi u kojima je ona formirana i razvijala se kao borbena jedinica. Pri tome treba spomenuti dugi usiljeni borbeni marš brigade od Hercegovine do naše granice sa Austrijom i njene borbe za konačno oslobođenje Slovenije. Takođe treba imati u vidu da su se do našeg pokreta prema Sloveniji u brigadu uključivali ne samo za naš pokret od ranije opredijeljeni omladinci i omladinke već i oni pojedinci koji su do stupanja u naše redove bili, neposredno ili preko svojih roditelja i ostalih bli-

¹¹¹ Svi podaci su izvedeni iz:

a) mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, 163/1, 178/1, 189/1 i 203/1;

b) Izvještaj pomoćnika političkog komesara brigade od 16. 01. 1945. godine, Arhiv Vojnoistorijskog instituta - knjiga VII.

skih srodnika, pod uticajem politike okupatora i njegovih saradnika, a među njima i dio onih, po godinama starijih omladinaca, koji su do stupanja u našu brigadu na osnovu provedene mobilizacije na različite načine i pod raznim uslovima bili uključeni i u neprijateljeve vojne jedinice ili njihove poluvojne organizacije. Zbog toga je trebalo razvijati krajnju budnost prema onima čije je dotadašnje konkretno ponašanje prema našoj borbi to nalagalo, a u isto vrijeme ispoljiti punu širinu u borbi za prevođenje na pozicije našeg pokreta onih koji su, do stupanja u brigadu, bili zavedeni neprijateljevom propagandom ili bili lično dublje opredijeljeni protiv naše politike i ciljeva jugoslovenske revolucije, a tada riješeni da krenu novim putem.

Pored tih najopštijih napomena, značajnih za sagledavanje uslova rada i akcione usmjerenosti organizacije SKOJ-a u brigadi, radi realnijeg prosuđivanja njenih procjena, ocjena i ukupnih rezultata rada treba imati u vidu i njen socijalni sastav. Za osnovno Obilježje toga sastava sa dosta sigurnosti se mogu prihvatiti podaci iz februara 1945, kada je u članstvu skojevske organizacije u brigadi bilo:

- seljaka .....135 ili 76,70%
- radnika .....19 ili 10,80% i
- đaka .....22 ili 12,50%¹²⁾

Navedeni opšti i posebni uslovi opredjeljivali su sadržaj i metod rada skojevske organizacije i tome je bila prilagođena i podjela rada unutar organizacije.

Od aktiva osnovne organizacije SKOJ-a u četi do zaključno sa brigadnim komitetom SKOJ-a postojala je podjela rada po sektorima, tj. konkretna zaduženja pojedinaca prema djelatnostima. Ova podjela je bila i rezultat višegodišnjeg razvoja organizacije i njene prakse u jedinicama NOVJ, a izvorni oslonac je imala u instrukciji CK SKOJ-a iz januara 1943.

Osnovno pitanje unutar omladinske organizacije naše brigade bilo je organizaciono pitanje i posvećivana mu je najveća pažnja. Ono je bilo iznad postojeće sektorske podjele rada, jer je bilo najkompleksnije i svojim sadržajem je obuhvatalo:

- 1) - sadržaj i metod rada komiteta, aktiva i članova SKOJ-a;
- 2) - lik člana SKOJ-a;
- 3) - teoretsku izgradnju članova SKOJ-a;
- 4) - organizovanje i provođenje konkretnih akcija (najčešće takmičenjem između skojevskih organizacija, članova SKOJ-a i omladine po jedinicama);
- 5) - prijem u SKOJ;
- 6) - rad sa omladinom koja nije obuhvaćena organizacijom KPJ i SKOJ-a;
- 7) - kadrovska pitanja (priprema za članstvo u KPJ, izbor sekretara aktiva SKOJ-a, uzdizanje na više dužnosti u skojevskoj organizaciji i dr.);
- 8) - preduzimanje vaspitnih mjera u organizaciji, uključujući i konkretnu politiku u vezi sa isključivanjem iz organizacije SKOJ-a.

¹²⁾ Podaci o socijalnom sastavu organizacije SKOJ-a preuzeti su iz izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a od 28. februara 1945; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, f. »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, s. 203/1.

Pored ovoga, postojala je i podjela rada prema slijedećim sektorima:

- 1) - vojni sektor;
- 2) - politički sektor;
- 3) - kulturno-prosvetni rad;
- 4) - Rad na terenu.

U okviru djelatnosti »vojnog sektora« ostvarivana je najtješnja saradnja sa komandantima i komandirima, u aktivnostima »političkog sektora«, »kulturno-prosvjetnog rada« i »rada na terenu« ostvarivana je puna saradnja i koordinacija sa političkim komesarima. U vezi sa organizacionim pitanjem i radom na terenu najtješnje se sarađivalo sa pomoćnicima političkih komesara.

Organizaciona struktura organizacije i njen uticaj na položaj i ulogu bataljonskih i brigadnog komiteta

U organizaciji SKOJ-a 14. brigade bilo je u septembru oko 211 članova, u oktobru 132, u novembru 165 i u decembru 149 članova. U januaru 1945. godine u organizaciji SKOJ-a bilo je 159 članova, a u februaru iste godine 176. Oni su bili organizovani u 19 aktiva SKOJ-a (u oktobru 1944. godine u po 3 čete i pratećem vodu u svakom od 4 bataljona i 3 aktiva izvan bataljona - izviđački vod, omladinski vod i ostali dijelovi neposredno vezani za štab brigade), u februaru 1945. godine postojao je 21 aktiv SKOJ-a, (16 aktiva u 4 bataljona i 5 aktiva u jedinicama pri štabu brigade - izviđački vod, omladinski vod, bolnica, radio-stanica i kurirska grupa).

Najbrojnija je bila organizacija SKOJ-a u 1. (omladinskom) bataljonu. Ona je imala uvijek preko 40 članova (u oktobru - 47, novembru - 43 i decembru 1944. godine - 45). U isto vrijeme u drugim bataljonima brojno stanje je bilo znatno manje. Tako u oktobru u 3. i 4. bataljonu ima po 22 člana SKOJ-a, a u 2. i 4. nešto više; u decembru 1944. u 3. bataljonu 25, a u 2. i 4. nešto više. U aktivima SKOJ-a u jedinicama pri štabu brigade bilo je od 16 do 19 članova.¹³⁾

Pri upoređivanju broja članova SKOJ-a i broja aktiva SKOJ-a može se zaključiti da su aktivni SKOJ-a tj. osnovne skojevske organizacije imale u prosjeku oko 10 članova. To je presudno uticalo na konkretnost i operativnost u njihovom radu. Sličnu situaciju imamo i u partijskoj organizaciji.

Pored brigadnog komiteta SKOJ-a postojala su i četiri bataljonska komiteta SKOJ-a. Brigadni komitet i bataljonski komiteti su brojčano bili mali (po 5 članova u svakom). Svaki bataljonski komitet SKOJ-a sačinjavala su po četiri sekretara aktiva SKOJ-a iz jedinica bataljona i sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a. U brigadnom komitetu SKOJ-a, pored sekretara brigadnog komiteta,¹⁴⁾ bila su četiri sekretara bataljonskih

¹³⁾ Iz mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, f. »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, s. 163/1, 178/1, 189/1 i 203/1.

¹⁴⁾ Sava Ivković (umrla 22. decembra 1986. god.), Ilija Perišić

komiteta.¹⁵ Može se zaključiti da su na neposrednoj vezi brigadnog komiteta bili bataljonski komiteti SKOJ-a iz jedinica pri štabu brigade. Sekretari bataljonskih komiteta SKOJ-a bili su u isto vrijeme i članovi partijskih biroa u svojim bataljonima.

Brigadni komitet SKOJ-a je sve do dolaska brigade sa teritorije Bosne i Hercegovine bio neposredno povezan sa Oblasnim komitetom SKOJ-a za Hercegovinu. Brigadni komiteti SKOJ-a u jedinicama 29. hercegovačke udarne divizije nisu, kao što je to bilo čest slučaj u brigadama NOVJ, bili vezani ni za Pokrajinski komitet SKOJ-a, niti za CK Saveza komunističke omladine Jugoslavije (vojni odsjek). Budući da su brigadni komiteti SKOJ-a bili sve do kraja rata najviša rukovodstva SKOJ-a u jedinicama NOVJ, da se na nivou svih divizija NOVJ, pa i 29. hercegovačke, nalaze divizijski komiteti KPJ, a ne i komiteti SKOJ-a i da na nivou brigade ne postoji komitet KPJ već samo partijski rukovodilac brigade (pomoćnik političkog komesara brigade), to je uticalo na specifičan položaj brigadnog komiteta SKOJ-a.

I kada su januara 1945. godine u divizijskim komitetima KPJ uvedeni sekretarijati u kojima je jedan od njegovih članova bio i omladinski rukovodilac u diviziji, položaj brigadnih komiteta SKOJ-a se nije promijenio. I dalje je za naš brigadni komitet njegovo neposredno više rukovodstvo bio Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, a sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a izabran je na Oblasnoj konferenciji USAOJ-a za Hercegovinu, koja je održana u oslobođenom Mostaru početkom proleća 1945, u Oblasni odbor USAOJ-a za Hercegovinu.

U nekim dokumentima, koji se odnose na rad SKOJ-a u NOVJ, navodi se da je nakon formiranja sekretarijata divizijskih komiteta KPJ prestala potreba da brigadni komiteti SKOJ-a šalju izvještaje neposredno CK SKOJ-a, već članu divizijskog komiteta KPJ odgovornom za omladinu, koji je kontaktirao sa CK SKOJ-a, odnosno sa nacionalnim (pokrajinskim) komitetom SKOJ-a. U martu 1945. godine formirano je Političko odjeljenje Ministarstva narodne odbrane, u čijem je sastavu bio i omladinski odsjek. Dodatna istraživanja bi mogla pokazati kako se sve ovo provodilo u 29. hercegovačkoj udarnoj diviziji, a shodno tome i kako je uticalo na do tada uobičajenu povezanost organizacije SKOJ-a 14. brigade.

Pošto su okosnicu divizijske organizacije činile brigadne organizacije KPJ na čelu kojih nema komiteta, a život je zahtijevao konsultovanje i kolektivne dogovore o više pitanja, kao što su: analiza stanja u partijskoj organizaciji, razrada partijskih direktiva, priprema važnijih vojnih i drugih akcija, to je u našoj brigadi postojao i funkcionisao neformalni partijski biro brigade¹⁶ u kojem su bili: pomoćnik komesara brigade (partijski rukovodilac), politički komesar brigade, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a i pomoćnici političkih komesara bataljona. Na sastancima ovog neformalnog partijskog tijela razmatrana su i pitanja iz rada i angažovanja skojevske organizacije u brigadi. Tako je sekretar

¹⁵> 1. bataljon - Dimitrije Vukosav, 2. bataljon - Vaso Mihić, Danilo Dobranić, 3. bataljon - Milan Setenčić, 4. bataljon - Božo Adžović (umro 1. maja 1986. godine).

¹⁶ Slično je stanje bilo i u drugim brigadama NOVJ, izuzev u Sloveniji gdje su od kraja 1942. cio kraja 1944. godine postojali brigadni partijski birovi.

brigadnog komiteta SKOJ-a (omladinski rukovodilac brigade) faktički imao tri više veze, i to: Oblasni komitet SKOJ-a, partijski rukovodilac brigade i omladinski rukovodilac divizije. On je uz to u komitetu SKOJ-a brigade neposredno odgovarao za »organizaciono pitanje« i bio unutar komiteta koordinator rada po sektorima i veznik njihove saradnje sa komandantom i političkim komesarom brigade. Zamisao da pojedini članovi komiteta, koji su u isto vrijeme bili i sekretari komiteta SKOJ-a u bataljonima, odgovaraju za pojedine sektore na nivou brigade pokazala se manjkavom i nedovoljno realnom. Isto je bilo i sa podjelom rada po sektorima unutar bataljonskih komiteta SKOJ-a, dok se ona u aktivima SKOJ-a pokazala pogodnom. Faktički su u komitetima SKOJ-a, i na nivou brigade i u bataljonima, sekretari komiteta pored »organizacionog pitanja«, preuzeli odgovornost i za rad po sektorima. Uz to su odgovarali i za rad sa neorganizovanom omladinom u jedinici, što je izraženo i u nazivu njihove vojno-političke funkcije - »omladinski rukovodilac«. To je bilo saglasno opredjeljenju da se u vojsci ne formiraju organizacije USOJ-a i njihova rukovodstva. Polazilo se od činjenice da su svi omladinci i omladinke koji se bore sa puškom u ruci na strani našeg pokreta u isto vrijeme i antifašistički opredijeljeni. Na osnovu toga su bili uključeni u Savez antifašističke omladine Jugoslavije kao njegovi članovi.

I na kraju, kada je u pitanju aktivnost članova komiteta SKOJ-a i posebno njegovih sekretara, treba istaći praksu ostvarivanja svakodnevnih pojedinačnih kontakata i individualnih dogovora članova komiteta, sekretara aktiva i članova SKOJ-a radi usmjeravanja aktivnosti organizacije i njenih članova. To je bio i jedan od metoda rada koji je, u konkretnim uslovima, doprinosio povećanju umješnosti, odgovornosti i aktivnosti naše organizacije SKOJ-a.

Značaj i uloga sastanaka i savjetovanja u radu organizacije i njihov uticaj na aktivnost skojevaca

Održavani su radni, vanredni i teoretski sastanci aktiva i komiteta SKOJ-a. Radni sastanci su redovno održavani i u aktivima i u komitetima i najčešće su imali na dnevnom redu po jedno konkretno pitanje iz slijedećih oblasti: politička situacija, organizaciono pitanje i rad po sektorima.

Vanredni sastanci su najčešće održavani u aktivima SKOJ-a neposredno pred složenije i posebno značajne borbene akcije, radi brzog reagovanja na neizvršavanje postavljenih zadataka ili zbog nedoličnog ponašanja pojedinih skojevaca, te radi izbora novog sekretara aktiva SKOJ-a i dr.

Teoretski sastanci su češće održavani u aktivima nego u komitetima. Na njima su prorađivani, kako smo to tada nazivali, »teoretski materijali«. U našoj organizaciji, pored ostalih materijala, najduže i najčešće su razrađivani: »Ekonomski razvitak društva«, »Organizaciono pitanje«, »Šta je SKOJ«, »O SKOJ-u«, »USAOJ« i »Teorija Partije«. Sa članovima SKOJ-a koji su bili kandidovani za prijem u KPJ, prorađivana je još i »Istorija SKP(b)«.

Teoretskom radu je posvećivana najveća pažnja. On je redovno ocjenjivan u svim partijskim i skojevskim izvještajima. U njima često srećemo ocjenu da je »teoretska izgradnja skojevaca na prilično niskom stupnju«. Ova ocjena je izvođena, kako iz stvarnog, te očekivanog i tada potrebnog nivoa teoretske izgrađenosti, tako i iz opšteobrazovnog nivoa skojevaca. Složeni su bili i uslovi za ovaj rad, počev od nedostatka potrebne i adekvatne, odnosno za postojeći sastav prikladne literature, te osposobljenosti skojevskih aktivista za ovaj rad pa do stalnih borbi. I pored toga, interesovanje za ovaj rad je bilo veliko i neprekidno je bio u centru pažnje aktiva i posebno komiteta SKOJ-a.

U izvještaju brigadnog komiteta iz februara 1945, pored navedene ocjene o nivou teoretske izgrađenosti skojevaca, navodi se da je »u četvrtom bataljonu održan teoretski sastanak od 2 dana uz prisustvo 8 skojevaca«. I s tim u vezi se kaže da je bio »prekidan za vrijeme borbi u ta dva dana, a u njihovoj pauzi nastavljan«. I na kraju se zaključuje: »ovakav način smatramo najzgodnijim i do boljih mogućnosti namjeravamo ovako raditi«.

Iz izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a vidi se da su u oktobru 1944. godine održana dva sastanka brigadnog komiteta SKOJ-a, u decembru 1944. godine po 3 radna i po 8 teoretskih sastanaka aktiva SKOJ-a, a u februaru 1945. godine bataljonski komiteti SKOJ-a održali su po 4 radna i po 2 teoretska sastanka.

Iz iznijetog se može zaključiti da se broj sastanaka uvećavao idući od brigade ka četi i da je trošeno previše vremena za sastanke. Međutim, treba imati u vidu da su sastanci aktiva SKOJ-a u četi bili veoma kratki (5 - 20 minuta), najčešće bez sjedenja, te mada su održavana 1-2 sastanka krajem dana, nije na njih, ukupno uzevši, utrošeno puno vremena. Broj ovih sastanaka i vrijeme njihovog trajanja zavisili su i od borbene aktivnosti jedinica i držanja skojevaca i drugih omladinaca u toku borbe. Najbliži istini bi bio zaključak da su aktivni SKOJ-a, bez obzira na postojeće uslove, živjeli redovnim životom kada se radi o organizaciji i da su u tome sastanci, bez obzira na njihov broj i vrijeme trajanja, smatrani veoma značajnim. Već smo vidjeli da su neki sastanci prekidani zbog borbi i u njihovoj pauzi nastavljeni i završavani. Pitanja koja su na sastancima postavljana bila su koliko izraz stepena zrelosti organizacije i njenih članova, toliko i realnih potreba toga vremena i sredine u kojoj je organizacija radila. Uz sve to, ne može im se odreći konkretnost i životnost.

I pored značaja sastanka, oni nisu davali osnovni ton metodu rada organizacije, niti su najpresudnije uticali na aktivnost skojevaca. Imala se tada dosta realna predstava o onome što je glavno i onome što je sporedno. To se procjenjivalo odnosom riječi i dijela. U vezi sa tim interesantno je zapažanje brigadnog komiteta SKOJ-a iznijeto u njegovom izvještaju od 6. novembra 1944. godine, u kome se kaže: »Zbog toga što je veliki broj novih, a manji broj starih boraca postoji opasnost da nas oni ne preplave i postavljeno je da se skojevci - stari borci drže na visini i cijene samo rad a ne priču pojedinih novajlija«. Uz ovo ide i konstatacija da »Primjerom skojevci pokazuju sve, oni i oštro kritikuju svakoga i udaraju po slabostima u četi«.

Pored sastanaka, održavana su i skojevska savjetovanja. Na nivou brigade održana su dva savjetovanja, prvo 20. novembra 1944, a drugo je počelo sa radom 17. januara 1945. godine. Ovo drugo se naziva i »proširenim skojevskim sastankom«. Njemu su prisustvovali sekretari aktiva SKOJ-a i »najbolji skojevci«.

Novembarskom savjetovanju, koje je održano dan poslije partijskog savjetovanja u brigadi, prisustvovali su: jedan član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, član Politodjela 29. hercegovačke udarne divizije i pomoćnik političkog komesara naše brigade. Na savjetovanju su razmatrana tri pitanja: politička situacija, organizaciono stanje i rad po sektorima. U zaključku savjetovanja je istaknuto da su najvažniji zadaci: omasovljavanje organizacije, političko uzdizanje skojevaca i omladine i vojnički rad sa novim borcima »koji stalno dolaze«.¹⁷⁾

Brigadna skojevska savjetovanja bila su i dio metoda rada i jedan od oblika aktivnosti skojevske organizacije u brigadi kao dijela cjeline skojevske organizacije u diviziji i čitavoj Hercegovini. Na njima su analizirani sadržaj i metod rada, te ukupni rezultati u proteklom periodu, sagledavani naredni zadaci i na osnovu toga određivana opšta težišta u radu skojevske organizacije.

Prema vremenu u kojem su održana navedena skojevska savjetovanja može se zaključiti da su bila uslovljena i 4adašnjim opštim stanjem u brigadi, te prema tome i opredjeljena aktuelnošću trenutka. U ovom vremenu i vojna i partijska organizacija, preko sastanaka i savjetovanja, analiziraju i ocjenjuju stanje u brigadi i rezultate njene borbene aktivnosti i na osnovu toga postavljaju nove zadatke. Radilo se dogovorno i sinhronizirano na svim linijama.

Na nivou bataljona održavane su bataljonske skojevske konferencije, češće na nivou delegata a povremeno i uz prisustvo svih članova SKOJ-a. One su bile jedan od oblika djelovanja bataljonske organizacije kao dijela cjeline skojevske organizacije u brigadi. Na ovim konferencijama su pokretana, razrađivana, pa i razrešavana mnoga pitanja iz specifične problematike u bataljonskoj organizaciji i iz okvira obaveza cjeline skojevske organizacije u brigadi. Na njima su, u pauzama borbi, obilježavani i pojedini značajni datumi i događaji, prihvatani ili pokretani pozivi za prigodna takmičenja itd. S tim u vezi pomenuću takmičenja povodom prve godišnjice formiranja 29. hercegovačke udarne divizije, Oblasne konferencije USAOJ-a za Hercegovinu i Prvog kongresa USAOJ-a za Bosnu i Hercegovinu.

O liku člana Saveza komunističke omladine Jugoslavije

Najveću cijenu su imali: hrabrost u borbi, otvorenost i iskrenost na sastanku i van njega, drugarstvo, odnos prema narodu, poštenje, svjesnost, odlučnost, upornost i samoinicijativa. Na tome su i skojevski aktivisti neprekidno polagali ispit i pri tome gradili ili gubili vlastiti au-

¹⁷⁾ Veliki broj omladine je ispoljavao želju za prijem u SKOJ. Mnogi su se interesovali kod sekretara aktiva i sekretara bataljonskih komiteta kako da postanu skojevci, šta u vezi sa tim treba da urade i koje lične nedostatke da otklone. Ova i slična pitanja nikada nisu ostajala bez odgovora.

toritet. U brigadi su za svaku od navedenih vrlina bila izgrađena precizna iako nepisana mjerila. Ko je od njih odstupao, morao je bez ikakvog izuzetka snositi odgovornost. Najteže mjere su bile isključenje iz organizacije i smjenjivanje sa skojevske funkcije. Ova pitanja su na različite načine bila predmet posebne pažnje na svim sastancima i u svim izvještajima. Tako sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a u izvještaju za februar 1945. godine navodi: »Skojevci su se pokazali kao uzor borbenosti, ne znam koga bi istakao, bezbroj ih je bilo da su bili pravi junaci, dok se kao politički rukovodioci još ne osjećaju u dovoljnoj mjeri«.

Dok su osnovno obilježje metodu rada skojevske organizacije davali: demokratičnost, jednostavnost, originalnost, konkretnost, odgovornost i krajnja upornost u provođenju usvojenih stavova, dotle je u izgradnji lika člana SKOJ-a i skojevskog aktiviste najznačajniji i najefikasniji metod predstavljala neposredna, zdrava, revolucionarna kritika i samokritika. Nisu kritikovane samo negativne pojave već i njihovi nosioci. Autoritet kritikovanog je rastao ako je kritika imala pozitivno dejstvo i obratno. Kritika je bila ne samo metod rada već i svjesna, demokratska i humana aktivnost.

Iz sada dostupne dokumentacije vidi se da su u nekim skojevskim organizacijama u našoj vojsci i na terenu primjenjivane brojne vaspitne mjere, koje su sadržavale: ukazivanje na propust (grešku), savjetovanje, kritiku na sastanku, smjenjivanje sa funkcije skojevskog rukovodioca, opomenu, ukor, strogi ukor, poslednju opomenu, ukor pred isključenje iz SKOJ-a. Navodi se da je kazne izricao aktiv, a potvrđivao ih bataljonski ili brigadni komitet SKOJ-a (za aktive koji su bili neposredno sa njim povezani). Ima i podataka da su nekada i komiteti donosili odluke o kaznama, a obavezno i redovno za sekretare aktiva i članove komiteta. Kada su u komitetima donošene odluke o smjenjivanju sa dužnosti i isključenju iz organizacije, aktivni SKOJ-a su o tome konsultovani i redovno su učestvovali u donošenju odluke.

U organizaciji SKOJ-a naše brigade nije se ovako postupalo, odnosno nisu primjenjivane sve navedene mjere. Primjenjivani su ili su bili predviđeni za primjenjivanje samo: ukazivanje na propust (grešku), savjetovanje, kritika (blaža, oštrija i najoštrija) na sastanku aktiva i komiteta, smjenjivanje sa funkcije skojevskih rukovodilaca i isključenje iz SKOJ-a na sastanku aktiva. Pri izricanju ove najstrože mjere sastanku aktiva je skoro uvijek prisustvovao sekretar bataljonskog, a često i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a. Zapravo, kritika, smjenjivanje sa funkcije i isključenje iz SKOJ-a su bile tri, kod nas, najpoznatije mjere. U organizaciji je mogao ostati onaj ko je i više puta kritikovan, ali ako se nije popravljao ili se ozbiljno ogriješio o lik člana SKOJ-a isključivan je iz organizacije. Isključeni je mogao ponovo biti primljen u SKOJ ako je to svojim radom, prije svega u borbi, zaslužio.

Nema tačnih podataka o ukupnom broju isključenih iz SKOJ-a u 14. brigadi. Umjesto toga navešću samo pet slučajeva. U novembru 1944. godine jedan skojevac je isključen iz organizacije »zato što je dozvolio da ga Švabe zarobe« (to je učinjeno poslije njegovog povratka u jedinicu poslije razmjene zarobljenika). U decembru 1944. iz SKOJ-a su isk-

ljučena dva omladinca »zbog pokušaja dezerterstva«, a u februaru 1945. godine dve drugarice, od kojih je jedna zbog »kukavičkog držanja, tako kad je god borba ona je izbjegava«, a druga zbog »nedrugarskog držanja prema drugovima«.¹⁸

Bilo je teških situacija i puno iskušenja. Pri tome svaki skojevac nije uspijevao da, kao većina njegovih drugova i drugarica, bude na visini zahtjeva. Članstvo u organizaciji se moralo stalno potvrđivati.

Nema nikakve sumnje da je neprekidna briga o liku člana SKOJ-a i skojevskog rukovodioca obezbjeđivala zavidan ugled skojevske organizacije u brigadi, kao što je to bio slučaj i sa skojevskim organizacijama u drugim jedinicama NOVJ i van njih. Taj lik je izrastao iz političkih opredjeljenja KPJ i stremljenja naše revolucije, iz potrebe da se izdrži najteže i iz nepokolebljive odlučnosti da se vojnički i politički pobijede okupator i njegove domaće slugе.

Sve ono što je neprekidnom zajedničkom borbom jugoslovenskih skojevaca postepeno oblikovano i što je davalo osnovno obilježje liku člana SKOJ-a i osmišljavalo rad i borbu svake skojevske organizacije prenosilo se i u organizaciju SKOJ-a 14. brigade. Surovi su bili ratni uslovi. Oni su zahtjevali od svakog učesnika revolucije sve što je čovjek mogao dati. Drugačije nije ni moglo biti. Otuda i veliki zahtjevi za rad organizacije SKOJ-a i aktivnost svakog skojevca. Njih je najbolje izrazio i osmislio legendarni sekretar CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar. Stavovi i zahtjevi koje je on izložio u napisu »Savez komunističke omladine u surovnoj školi rata« bili su svuda najzastupljeniji u oblikovanju lika člana SKOJ-a, pa i u našoj brigadi. Oni su i do danas ostali aktuelna pouka i poruka. Tu se, između ostalog, kaže i slijedeće:

»Surova škola rata naučila nas je i dalje nas uči da u ratu može pobijediti samo onaj koji sve podredi interesima rata, koji nauči da misli, živi i radi na ratni način. U tom pogledu imamo da naučimo još mnogo, imamo da ispravimo mnogo kako unutar naših Skojevskih organizacija tako i u radu i životu omladine uopšte. Kod nas još uvijek ima mnogo aljkavosti, neodgovornosti i labavosti. To teško naslijeđe prošlosti treba liječiti, treba početi od nas samih. Raditi na ratni način - to znači raditi najviše što se može, iskoristiti svaki minut za plodan rad, raditi najtačnije, znati svoj posao i odgovarati za njega - odgovarati i životom, raditi po planu organizovano i disciplinovano. Moramo se naučiti da budemo surovi prema samima sebi da bi smo od drugih imali pravo da tražimo potpuno izvršenje dužnosti.

Surova škola rata naučila nas je i dalje nas uči da treba savladati stare zablude i stare navike, da treba unositi riječ istine i luč znanja među omladinu. Što je svjesniji i kulturniji borac - to je bolji borac. Heroji se ne rađaju, već postaju - to nam govori iskustvo rata...

Savez komunističke omladine nije i ne može više biti - kao što to mnogi pogrešno još shvataju - samo organizacija vesele mladeži... «¹⁹

¹⁸ Tekst pod navodnicima preuzet je iz mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a.
¹⁹ »Omladinska borba«, Organ SKOJ-a, broj 3, novembar 1942. godine II.

Prijem mladih u organizaciju SKOJ-a

U našoj brigadi, kao i u svim jedinicama NOVJ, tokom rata, bilo je aktuelno pitanje masovnosti skojevske organizacije. I kod nas, kao i u drugim sredinama, stalno je kritikovano sektaštvo prema mladima. U vezi s tim često su upućivane kritike rukovodstvima SKOJ-a. Tako je i na divizijskom partijskom savjetovanju 29. hercegovačke udarne divizije, koje je održano u decembru 1944.²⁰⁾, rukovodiocima SKOJ-a ukazano na sektaški odnos prema mladima u vezi sa njihovim prijemom u SKOJ. Problem je postojao, ali je imao dublje uzroke. Praktično ponašanje u vezi s tim dugo je bilo pod opterećenjem zasnovane prakse, prenijete iz perioda dugogodišnje ilegalnosti i KPJ i SKOJ-a. To se postepeno i uporno mijenjalo poslije dolaska druga Tita na čelo KPJ. Na toj liniji su već u prvim mjesecima našeg NOR-a usvojeni i novi stavovi. Oni su 30. avgusta 1941. bili dati u Direktivi CK SKOJ-a. Prema njima, članovi skojevske organizacije treba da budu »ne samo dosadašnji članovi SKOJ-a, već i svi mladi partizani koji to žele«. Uz ovakav stav dato je i objašnjenje da oni to zaslužuju jer se sa oružjem u ruci bore za liniju Partije i svakodnevno izlažu život opasnosti pri izvršenju zadataka koje postavljaju KPJ i SKOJ. U realizaciji ovih opredjeljenja postojale su bitno različite situacije u pojedinim ratnim godinama, odnosno različita stanja u istim jedinicama. Tako je u drugoj polovini 1942. i prvoj polovini 1943. godine bilo brigada u kojima su skoro svi omladinci bili članovi SKOJ-a ili KPJ. U drugoj polovini 1943. godine, pogotovu u toku cijele 1944. i tokom svih ratnih mjeseci 1945. godine, situacija je znatno drugačija. Tada imamo veći, a negdje i masovni priliv novih boraca u brigade. To je bilo vrijeme u kojem je radila i organizacija SKOJ-a u 14. brigadi. Tada u svim brigadama, pa i u našoj, imamo više mladih koji nisu članovi SKOJ-a. Tako u našoj brigadi u oktobru 1944. godine imamo 315 neorganizovanih omladinaca i omladinki i 132 člana SKOJ-a. U ovom mjesecu primljena su u SKOJ 22 nova člana²¹⁾. U februaru 1945. godine imamo 350 neorganizovanih omladinaca i omladinki i 176 članova SKOJ-a, a tokom mjeseca 15 novih članova je primljeno u skojevsku organizaciju. Slično stanje je i u drugim brigadama NOVJ: tako je u 2. proleterskoj brigadi u avgustu 1943. bilo 35 neorganizovanih, u maju 1944. 180 i u prvoj polovini decembra 1944. godine 960 neorganizovanih omladinaca. U 6. krajiškoj brigadi u decembru 1944. ima 516 neorganizovanih itd. Sličnu situaciju imamo i u svim brigadama 29. hercegovačke udarne divizije, što se može zaključiti prema broju od 1.200 članova SKOJ-a u diviziji u decembru 1944.

Iz iznijetog se može zaključiti da u drugoj polovini rata nije bio znatnije usporen prijem u SKOJ iako na prvi pogled izgleda suprotno. Veći je bio broj potencijalnih kandidata za prijem. Sem toga, bilo je potrebno i izvjesno realno vrijeme, istina nešto duže nego ranije, da se pojedinci dokažu za prijem u SKOJ.

²⁰⁾ Učestvovao sam u diskusiji na ovom savjetovanju. U pauzi savjetovanja saopšteno mi je da treba da primim dužnost omladinskog rukovodioca 14. brigade.

²¹⁾ Od 15. septembra do 19. novembra 1944. u brigadnu organizaciju SKOJ-a primljeno je 105 novih članova. U istom periodu u KPJ je primljeno 30 novih članova.

Kritike zbog sektaštva su bile opravdane koliko sa stanovišta uporednog stanja organizovanih i neorganizovanih, toliko i još više zbog nedovoljno upornog, sistematičnijeg, bržeg i efikasnijeg idejno-političkog rada sa mladima. To bi sigurno u datim uslovima obezbjeđivalo veći prijem u SKOJ, a da pri tome ostane očuvano postojeće unutrašnje jedinstvo skojevske organizacije o bitnim pitanjima revolucije, čemu je uvijek pridavana posebna pažnja. Istina, primjenjivani su razni oblici političkog rada sa neorganizovanim omladinkama i omladincima. Poseban značaj je tada pridavan konferencijama, kojima su prisustvovali i svi članovi SKOJ-a. Samo u februaru 1945. godine održano je 10 takvih konferencija na raznim nivoima u brigadi.²²¹

Osnovna obilježja rada po sektorima

Vojni sektor

Od skojevaca se tražilo da budu i vojnici i političari. Morali su i u tome da budu iznad prosjeka boračkog sastava. Naročito su njegovani i najviše vrijednovani patriotizam i hrabrost. Vojna obuka u predahu i u borbi bila je izvanredno važna i zbog toga što skojevci nisu ranije »služili vojsku«. Bez toga se teško mogao davati primjer »neorganizovanim« omladincima, a organizacija SKOJ-a je imala svoj dio odgovornosti za »vojnički rad sa novim borcima koji stalno dolaze«. Pri tome je posebna pažnja posvećena razvijanju i njegovanju discipline, drugarstva i hrabrosti. Organizacija je zahtijevala, a brigadni komitet SKOJ-a insistirao, »da sami skojevci obuču omladinu rukovanju sa puškom, puškomitraljezom i praktičnom radu u odstupanju i nastupanju«. ²²² Redovno su ocjenjivani rezultati ovakvog pristupa i rada. U vezi s tim u jednom mjesečnom izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a se navodi: »Svi skojevci i veći dio ostale omladine znaju da rukuju skoro svim automatskim oružjem, ali ga ne znaju dovoljno da iskoriste. Zbog toga je postavljen praktični rad - uzimanje odstojanja, nastupanje, odstupanje, kao i pretres svih akcija pojedinih bataljona«.

Samo u februaru 1945. godine održano je, na inicijativu organizacije SKOJ-a »80 vojnih časova« sa ciljem da se, prije svega »novi borci upoznaју sa naoružanjem i vojničkim dužnostima«. ²⁴¹

²²²⁾ Navedeni podaci, koji se odnose na brigadu, su iz mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a.

²³¹ Skojevci su bili inicijatori u obuci rukovanja oružjem. Oni su na sastancima aktiva zaduživani za obuku novodošlih boraca - omladinaca u rukovanju puškom, puškomitraljezom i ručnom bombom. To se radilo u predasima borbe i izvan vojne obuke koju su organizovali štabovi i provodile starješine. U tome se išlo i na radikalne zahtjeve. Tražilo se da se oružje rasklapa i sklapa zavezanih očiju. U tome su skojevci kao učitelji služili ličnim primjerom ostaloj omladini. Povremeno su organizovana i provodena takmičenja po bataljonima u gađanju iz puškomitraljeza. Pri tome su redovno postizani veoma zadovoljavajući rezultati.

²⁴⁾ Podaci i ocjene pod navodnicima preuzeti su iz mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a

Objašnjavanje, jasno poimanje, svjesno prihvatanje i usvajanje vojne i političke strategije KPJ bili su osnova i cilj političkog rada u organizaciji SKOJ-a i organizovana priprema njenih članova za političko djelovanje među omladinom u brigadi i na terenu njenog kretanja, borbi i predaha. Značaj ovoga rada je stalno rastao, pored ostalog, i zbog sve masovnijeg uključivanja mladih u narodnooslobodilački pokret, a i radi uticaja na omladinu sa terena da stupa u naše jedinice.

Brigadni komitet SKOJ-a je ocjenjivao da je jedan od najvažnijih zadataka organizacije »političko uzdizanje skojevaca i omladine«. Otuda i praksa da skoro na svakom sastanku aktiva i komiteta SKOJ-a u brigadi imamo na dnevnom redu tačku »Politička situacija sa diskusijom«. Poslije ovih sastanaka održani su sastanci i konferencije sa »neorganizovanom« omladinom. To je, pored iste ili slične prakse u radu partijske organizacije, obezbjeđivalo uspješnost političkih časova i konferencija, koje su sa cjelokupnim sastavom održavali vodni delegati i politički komesari. Time je stalno obezbjeđivan visok intenzitet političkog obrazovanja i vaspitanja u brigadi.

U političkom radu unutar skojevske organizacije korišćeni su i razni pisani materijali (brošure, izvodi iz knjiga, bilteni radio-vijesti, novine među kojima i list »Mlada Hercegovina« i dr.). Od posebne koristi bile su pribilježbe sa političkih i partijskih savjetovanja, partijsko-političkih kurseva i neposredna izlaganja drugova iz viših vojnih, partijskih i skojevskih rukovodstava.

Na svim skojevskim sastancima u relativno dužem periodu prorađivani su govori druga Tita na Kongresu Antifašističkog fronta žena Srbije i Kongresu Antifašističke omladine Srbije, članak druga Kardelja »Put nove Jugoslavije« (napisan na Visu jula 1944. godine) i »Odluke Krimске konferencije«.

»Borba« je u broju od 17. novembra 1944. objavila govor druga Tita koji je prethodnog dana održan na Prvom kongresu Antifašističke omladine Srbije. Do nas je to stiglo kasnije, ne sjećam se da li u cjelini ili u izvodima, ali je pobudilo poseban interes, pored ostalog, i zbog Titovog velikog priznanja najmlađoj generaciji Antifašističke omladine Jugoslavije. Zbog toga i radi naše budućnosti i potrebe stalnog njegovanja poštovanja i ljubavi prema drugu Titu, kao najvećem prijatelju mladih Jugoslavije, navodim i ovom prilikom ono što je drug Tito tada rekao:

»Kada idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to njihova dužnost prema svojoj otadžbini, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali, kad bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od dvanaest, četrnaest, petnaest i šesnaest godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti - onda je to više nego dug prema domovini, onda je to natčovječanski heroizam mladih ljudi koji žrtvuju sebe, iako još nisu upravo ni stupili u život, - da bi buduća pokoljenja bila srećna.«²⁵⁾

Drug Tito i KPJ su znali da inspirišu omladinu i da je pokrenu na najveća pregnuća. Mladi naše brigade, i ne samo oni, i onda kada su

²⁵⁾ Josip Broz Tito, Govori i članci 1941-1957, »Naprijed«, Zagreb, 1959, Knjiga I, strana 254.

zbog rata napustili školske klupe, nisu prestali da uče, stupili su u novu, strogu školu. Ta je škola pripremala mlade za novi život.

Bilo je dosta samostalnog čitanja određenih materijala. To je bila i »direktiva«, koja se realizovala konkretnim zaduženjima skojevaca u brigadi. Poslije takvih »zaduženja«, podnosio se izvještaj na sastanku aktivna SKOJ-a.²⁶⁾ Stalna preokupacija svih, pa i brigadnog komiteta SKOJ-a, bila je sadržana u pitanju kako ovaj rad unaprijediti. Tako brigadni komitet SKOJ-a, početkom novembra 1944. godine, izvještava Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, da su u radu »pronašli jedan novi metod, tako da se pojedina nejasna pitanja napišu i daju odgovornom skojevcu u aktivu a onda se na političkim četnim konferencijama objašnjavaju i diskusija je veća«.

Samo u februaru 1945. godine, u organizaciji SKOJ-a i za omladinu, održane su »53 političke informacije«.

U okviru političkog rada i u svakodnevnom životu i aktivnosti skojevaca i njihove organizacije, posebna pažnja je posvećivana razvijanju, njegovanju i učvršćivanju bratstva i jedinstva. Tome je stalnu pažnju poklanjao i brigadni komitet SKOJ-a. U njegovom izvještaju od 31. decembra 1944. godine se, u vezi sa tim, navodi: »Bratstvo i jedinstvo je dosta dobro, ali to i dalje ostaje jedan od glavnih zadataka pred organizacijom«.²⁷⁾

Kulturno-prosvjetni rad

Organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije imala je značajne obaveze i specifičan angažman u kulturno-prosvjetnom radu. Ovaj rad je bio i izraz potreba cjelokupnog sastava brigade, mladih posebno, i jedna od pogodnih spona za saradnju mladih u vojsci i van nje. On je imao sva obilježja »velike škole« u kojoj su se sticala nova znanja, popularisali ciljevi narodnooslobodilačkog rata i obezbjeđivan aktivan odmor u predasima borbe. Sjećam se pjesama: »Mi četa smo bombaša«, »Padaj silo i nepravdo«, »Širom svijeta omladina nova«, »Kud narodna vojska prođe...«, »Budi se istok i zapad«, »Druže, tvoja kuća gori« i dr. Dramska (diletantska) sekcija imala je na svom repertoaru »Partizani naši«, »Hrabri omladinac«, »Otac traži sina udarnika« i dr. Recitovanje je posebno njegovano. Ostali su zapisani samo neki naslovi - »Pred osvit«, »Povratak sina partizana« i dr. Snažan je bio vaspitni slučaj ovoga rada. Razvijanje vedrog duha i najplemenitijih ljudskih osjećanja, njegovanje pjesme i humora, neprocjenjivo su olakšavali ratne teškoće

Kada su pojedini skojevci zaduživani da prouče određeni materijal i da njegov sadržaj izlože na narednom sastanku, a to se često praktikovalo, neki od njih su se ozbiljno trudili, a pojedinci i uspijevali kada se radilo o kraćem tekstu, da cio sadržaj doslovno zapamte i na sastanku to izlože. To nije puno kritikovano, ali ni podsticano ier je cilj bio da se uoči i shvati suština materijala. Bilo je dosta teškoća sa mladim članovima SKOJ-a zbog toga što su se ustručavali da traže pomoć od starijih u slučajevima kada su dobili zadatak da određeni materijal prouče, a nisu mogli da shvate njegovu suštinu.

²⁷⁾ Podaci o radu organizacije SKOJ-a, te citirana zapažanja i ocjene preuzeti su iz mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Ovi dokumenti biće korišćeni i u daljem tekstu ovog napisa.

i razvijali uvjerenje i kod vojske i kod naroda u našu konačnu pobjedu. Zbog toga je organizacija SKOJ-a stalno usmjeravala, podsticala, organizovala i pratila rad svojih članova u kulturno-prosvjetnim odborima, horskim i diletantskim sekcijama.²⁸¹ Pri tome se osjećao nedostatak novih tekstova za razvijanje bogatijeg i sadržajnijeg rada horova i diletantskih sekcija. O tome nailazimo na zapažanja i prijedloge i u izvještajima brigadnog komiteta SKOJ-a.

U svim jedinicama i na terenu kretanja i boravka brigade održavana su predavanja iz: istorije, geografije, nastanka života na zemlji, porijekla čovjeka, lične higijene, higijene stanovanja i življenja. Posebna pažnja posvećivana je nastanku zaraznih bolesti i u vezi s tim podsticala lična i opšta preventiva. Veliki značaj je pridavan teoretskom i praktičnom obučavanju mladih za pružanje prve pomoći ranjenima i oboljelim. Samo u februaru 1945. godine održano je, uz aktivno angažovanje skojevske organizacije, »7 predavanja iz higijene, davanja prve pomoći i o zaraznim bolestima«.

U okviru kulturno-prosvjetne aktivnosti pripremani su članci za četne novine²⁹¹ i bataljonske listove, odnosno biltene. Tako je u februaru 1945 godine »napisano 50 članaka«, čiji su autori bili članovi SKOJ-a.

Izuzetna pažnja je poklanjana opismenjavanju svih, a posebno mladih. To je bio sastavni dio borbe za lik borca naše vojske od koga se zahtijevalo da se i lično neprekidno angažuje na uvećavanju svojih vojnostručnih, političkih i opštih znanja. Rijetki su bili slučajevi »nepismenih« ili »polupismenih« skojevaca, jer je savladavanje nepismenosti i polupismenosti kod mladih bio sastavni dio njihovih priprema za prijem u organizaciju SKOJ-a. I u ovome su članovi SKOJ-a bili pozitivan primjer ostalim.

Broj »nepismenih« i »polupismenih« među mladima rastao je sa prilivom novih boraca u brigadu, posebno sa terena gdje je prije rata bila nerazvijena školska mreža, gdje su škole tokom rata bile porušene ili su iz drugih razloga prestale sa radom.

U izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za decembar 1944. godine se konstatuje da »među skojevcima nema nepismenih, ali ima nekoliko polupismenih omladinaca«. U februaru 1945. godine među mladima u brigadi već »ima 40 nepismenih i 20 polupismenih« i pored toga što je »za mjesec dana 11 opismenjeno i 11 polupismenih naučilo da čita i piše«, kako se navodi u izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za ovaj mjesec.

²⁸¹ U bataljonima su, pored horova, radile diletantske i recitatorske sekcije, koje su redovno pripremale programe za jedinice i stanovništvo na terenu. U sadržaju programa najčešće su bili: pozdravna riječ, jedan »skeč«, nekoliko recitacija i po 1-2 horske pjesme.

²⁹¹ Svaka četa je periodično izdavala četne džepne novine. Obično su izlazile 1-2 puta mjesečno, što je zavisilo od stepena angažovanosti jedinica u borbama. Ako su jedinice bile na kraćim odmorima (najčešće kao rezerva više komande), ove novine su izdavane i 3 puta mjesečno (marta 1945. godine). One su imale veliki vaspitni uticaj na borce. Govorile su o stanju u svakoj četi, isticale pozitivne i negativne primjere, kritikovale slabosti i kukavičluk. Imale su i humoristički dio (u slici i riječi), koji je pobuđivao poseban interes boraca i starješina.

Rad na terenu

Sve jedinice naše vojske i političke organizacije u njima potvrđivale su uvijek i svuda riječju i djelom svoj narodni i revolucionarni karakter. Tako je bilo i sa našom brigadom, njenom partijskom i skojevskom organizacijom. Upoznavanje naroda sa političkim događajima i posebno sa poslednjim frontovskim vijestima, bila je, s obzirom na tadašnje prilike i uslove, i aktuelna potreba i naša značajna obaveza.

Za prva četiri mjeseca postojanja brigade nema dovoljno pouzdanih podataka o konkretnim rezultatima aktivnosti skojevske organizacije »na terenu«. U izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za novembar 1944. godine navodi se da su održane »tri konferencije sa omladinom na selu na kojima je čitana omladinska štampa«. Poznato je da je takvih i sličnih aktivnosti bilo i prije i poslije toga. Moguće je da je to ipak bilo ispod realnih mogućnosti i stvarnih potreba. Vjerovatno je to bio osnovni razlog što partijski rukovodilac brigade u svome izvještaju za period 10. novembra 1944. - 16. januar 1945. godine, kritikuje skojevsku organizaciju i u vezi s tim kaže: »Njeno djelovanje na terenu je vrlo oskudno i šturo«. Poslije toga se situacija mijenja nabolje. Tako već u februaru 1945. godine brigadni komitet SKOJ-a konstatuje »da su održana 3 omladinska sijela i jedna omladinska konferencija, date 3 priredbe za omladinu, formirana 2 odbora USAOJ-a na Zijeplju, pisane parole po selima povodom Prve oblasne omladinske konferencije za Hercegovinu i Prvog kongresa Antifašističke omladine Bosne i Hercegovine«. Uz ovo se navode i podaci da je »zauzvrat, omladina sa terena prikupila za vojsku na dobrovoljnoj bazi 16 pari čarapa, 4 para šlapa i 3 para naprstaka«.

Poslije oslobođenja Konjica susreti sa omladinom na terenu bili su sve organizovaniji i sadržajniji. Cio sastav naše brigade, mladi, posebno, sačuvali su u trajnoj uspomeni divne susrete i saradnju sa omladinom sela i gradova Bosanske krajine, Hrvatske i Slovenije.

VUKAŠIN SENIĆ, MILE VUKALOVIĆ, VELJKO GERUN,
MILOSAV KUNDAČINA

1

Borbena dejstva brigade

Formiranje brigade

Naredbom štaba 29. hercegovačke NOU divizije od 4. septembra 1944. godine u rejonu Ljubinja formirana je 14. brigada. Korjeni nastanka brigade datiraju od ranije. Poslije povratka delegata iz Hercegovine sa Drugog zasjedanja USAOJ-a, otpočele su u Hercegovini pripreme za formiranje hercegovačke omladinske udarne brigade. Još u maju 1944. godine na teritoriji stolačkog sreza formirana je omladinska četa sa oko 40 omladinaca i omladinki. Na teritoriji bilečkog sreza grupa od oko 60 boraca - omladinaca, u nevesinjskom, trebinjskom i ljubinjskom srezu omladinske grupe različitih naziva koje su imale oko 35 omladinaca i omladinki. Od ovih jedinica, odnosno grupa, koje su se početkom jula okupile u Dabru, naredbom štaba 29. divizije broj 627, formiran je Prvi omladinski bataljon, koji se do formiranja 14. brigade nalazio pod komandom 13. hercegovačke NOU brigade.¹

Rukovodeće dužnosti u bataljonu povjerene su istaknutijim rukovodiocima koji su u bataljon upućeni sa raznih vojno-političkih dužnosti iz ranije formiranih brigada 29. divizije, kao i jednog broja drugova i drugarica koji su do formiranja bataljona bili članovi rukovodstva SKOJ-a na terenu. Poslije formiranja omladinskog bataljona akcija na formiranju omladinske brigade je nastavljena. Odlučeno je da u brigadu uđu tri bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda, i to: »Marko Mihić«, »Mihajlo Čuzulan« i »Rade Pravica«.² Za osnovu je uzet Prvi omladinski bataljon koji je postao 1. bataljon brigade.

Do formiranja brigade ovi bataljoni, sa bataljonom »Savo Belović«, dejstvovali su pod komandom štaba Južnohercegovačkog NOP odreda

¹ Arhiv NOR, VII, reg. br. 45/3, kutija 1718.

² Bataljon »Marko Mihić« nosio je ime po istaknutom revolucionaru Marku Mihiću, rođenom u s. Poplat kod Stoca, članu KPJ, studentu prava, članu rukovodstva SKOJ-a za Hercegovinu, koga su ustaše ubile 1941. godine.

Bataljon »Mihajlo Čuluzan« nosio je ime po jednom od organizatora ustanka u Popovom polju, rođenom u s. Orašje, član KPJ, komandiru partizanske čete, koji je herojski poginuo u borbi protiv četnika u s. Dubočici kod Ljubinja 27. marta 1943. godine.

Bataljon »Rade Pravica« nosio je ime po istaknutom revolucionaru, diplomiranom pravniku, rođenom, u s. Bijelač kod Trebinja, članu KPJ, jednom od organizatora ustanka u 1941. godini u južnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, prvom političkom komesaru Šumske partizanske čete 1941. godine, članu Sreskog komiteta KPJ za Trebinje. Četnici ga zarobljavaju u partizanskoj bolnici u s. Zvijerini nedaleko od Bileće, muče i ubijaju sa sestrom Dragicom u s. Ugarcu u Ljubomiru kod Trebinja 27. juna 1942. godine.

Odlazak omladine iz Popovog polja u Omladinski bataljon

Grupa omladinaca iz Hercegovine

na teritoriji stolačkog, ljubinskog, trebinjskog i čapljinskog sreza. U toku desetomesečnog postojanja, odred je branio navedenu teritoriju od upada neprijatelja, rušio željezničku prugu Mostar - Trebinje - Dubrovnik u rejonu Popova polja, napadao neprijateljske posade, rušio cestu Stolac - Ljubinje - Trebinje i na taj način nanosio neprijatelju velike gubitke onemogućavajući normalan saobraćaj. Pored toga, sadejstvovao je u borbama ostalim brigadama divizije, vršio mobilizaciju novih boraca i obezbjeđivao normalan rad sreskih partijskih rukovodstava i narodne vlasti na tom području. Formiranjem brigade rasformiran je Južnohercegovački NOP odred.

Ljubinjska omladinska četa

Na dan formiranja brigade organizacijsko-formacijska struktura bila je četvorna - četiri bataljona (1. bataljon sa tri, a 2, 3. i 4. sa po dvije čete). Treća četa u 2, 3. i 4. bataljonu i prateći vodovi formirani su od novih boraca koji su u naše redove stupili poslije oslobođenja Trebinja.

Na dan formiranja brigada je imala 387 boraca i starješina (362 druga i 25 drugarica). Prvi bataljon 150 (134 druga i 16 drugarica), 2. 82 (76 drugova i 6 drugarica), 3. 85 (82 druga i 3 drugarice).

Od naoružanja različitog porijekla i kalibra imala je: 273 puške sa oko 10.600 metaka; 25 puškomitraljeza sa 9.740 metaka; 12 mašinki sa 750 metaka; 3 laka minobacača sa 21 granatom; 5 protivkolske puške sa 84 metka; 1 teški mitraljez »breda« sa 1.000 metaka; 165 ručnih bombi; 22 pištolja sa 145 metaka i 1 signalni pištolj. Stanje po bataljonima bilo je:

Štab brigade u Konjicu, marta 1945. Slijeva na desno: Radovan Šakotić, koinandant brigade, Obren Milojević, komandant 4. bataljona, Mirko Ignjatić, politički komesar brigade i Mile Vukalović, zamjenik komandanta brigade

- Prvi bataljon imao je: 51 pušku sa 1.500 metaka; 8 puškomitraljeza sa 7.400 metaka; 2 mašinke sa 280 metaka; jedan laki minobacač sa 9 granata; 2 protivtenkovske puške sa 380 metaka, 5 pištolja sa 60 metaka i 1 signalni pištolj.

- Drugi bataljon imao je: 57 pušaka sa 1.800 metaka; 7 puškomitraljeza sa 750 metaka; 1 mašinku sa 70 metaka; 1 laki minobacač sa 12 granata; 2 protivtenkovske puške sa 380 metaka; 9 pištolja sa 45 metaka i 33 ručne bombe.

- Treći bataljon imao je: 70 pušaka sa 2.450 metaka; 5 puškomitraljeza sa 1.000 metaka; 5 mašinki sa 200 metaka; 1 protivtenkovsku

pušku sa 46 metaka; 1 teški mitraljez »breda« sa 1.000 metaka; 5 ručnih bombi; 8 pištolja sa 40 metaka i 1 laki minobacač bez granata i nišanskih sprava.

- Četvrti bataljon imao je: 52 puške sa 2.000 metaka; 5 puškomitraljeza sa 1.450 metaka; 4 mašinske puške sa 200 metaka i 30 ručnih bombi, 4 pištolja sa 30 metaka.³¹

Prvi zadatak koji je postavljen pred štab brigade bio je da prikupi bataljone pod neposrednu komandu, pošto su se na dan formiranja nalazili na širokom prostoru (1. u selu Drvenica, 2. u selu Kučinari, 3. u selu Dubljani - Popovo polje i 4. u selu Domobrani - Šuma trebinjska), i da organizacijski i formacijski uredi brigadu. Osamnaestog septembra bataljoni su se prikupili: 1. bataljon u Poljacima, 2. u Radošima, 3. bataljon u Radimlju i 4. bataljon u Rankovcima. U tom vremenu izvršen je izbor i postavljenje kadrova na odgovarajuće dužnosti, organizovana služba veze, intendantska i sanitetska služba u brigadi i bataljonima. Formirana je izviđačka četa od prateće čete Južnohercegovačkog NOP odreda, bojna komora i organizovana kurirska služba. Može se sa sigurnošću reći da je brigada formirana u borbenom hodu njenih bataljona, koji su neprestano izvodili akcije i tukli neprijatelja na širokom prostoru južne Hercegovine.

Jedan broj boraca i starješina brigade imali su za sobom solidno borbeno iskustvo, stečeno u teškim borbama u Hercegovini. Većina boraca je na dan formiranja brigade bila obučena u rukovanju oružjem, upoznata sa vještinama partizanskog načina ratovanja i osposobljena za punu inicijativu u preduzimanju i izvršavanju borbenih zadataka. Zbog svega toga može se reći da je obučenost i svijest boraca brigade u vrijeme njenog formiranja bila na zavidnom nivou.

Nakon formiranja 14. brigade stvoreni su uslovi za formiranje, pored 29. divizije, još jedne nove udarne divizije u Hercegovini. Takva odluka je donijeta 9. septembra 1944, pa je sa tim ciljem štab 29. divizije obrazovao Južnohercegovačku operativnu grupu,⁴⁾ sastavljenu od 13. i 14. brigade, Sitničkog partizanskog bataljona i bobanske partizanske čete. Za komandanta Južnohercegovačke operativne grupe naimenovan je Danilo Komnenović, za političkog komesara Špiro Srzentić, a Mustafa Dizdarević za načelnika štaba. Postavljanjem njenog štaba Operativna grupa je od 10. septembra do 16. novembra funkcionisala kao operativno-taktička formacija 29. divizije, a zatim je nakon dvomjesečnih borbi rasformirana. To je bilo u skladu sa odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ da se u završnim operacijama za oslobođenje zemlje postojeće divizije omasove i porastu na šest do osam hiljada ljudi.

Borbena dejstva brigade u septembru 1944. oko Stoca i Ljubinja⁵⁾

Sedmog septembra 1944. godine 2. bataljon brigade napao je kod Aladinića i Domanovića dvije ustaško-legionarske kolone i nanio im gubitke. Jedan legionar je zarobljen, zaplijenjen je laki minobacač, 4 puške

³⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 11-3, kutija 1153/1.

⁴⁾ Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knj. 29, dok. 52.

⁵⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 8/1-7, kutija 1143/-A.

1 autobus sa 500 kg soli. Istog dana 3. i 4. bataljon napali su na željezničku prugu koja prolazi kroz Popovo polje, razorili kolosjek, pokidali telefonske veze i zarobili posadu u Poljicu. U Poljicu se tada nalazila 5. četa 1. bojne 9. posadnog zdruga u jačini od 38 domobrana, koji su se naoružani predali. Zaplijenjen je 1 mitraljez, 1 puškomitraljez, 2 mašinke, 37 pušaka i 1.000 pušanih metaka. Tom prilikom 4. bataljon nije uspio da savlada posadu u stanici Jasenice Lug, ali joj je nanio osjetne gubitke.

Štab 14. brigade je 12. septembra stigao u Hrasno, gdje mu je štab Južnohercegovačke operativne grupe postavio slijedeće zadatke:

- da zatvori pravce: Stolac - Hrasno; Stolac - Ljubinje i Stolac - s. Vlahovići - Bileća;
- da očisti prostor od četnika »škripara« u ljubinjском srezu;
- da mobiliše nove borce za popunu jedinica brigade;
- da sadejstvuje sa 13. brigadom, koja je kontrolisala pravce koji su iz Stoca i Dubrava izvodili u Dabar.

Zatvaranjem pomenutih pravaca brigada je obezbjeđivala nesmetano dejstvo glavnih snaga 29. divizije u razbijanju četničke grupacije u rejonu Bileće i Trebinja i pripremu za oslobođenje ova dva grada. Pored toga, onemogućavala je intervenciju neprijatelja iz Mostara preko Stoca i pružanje pomoći neprijateljskim garnizonima u Bileći i Trebinju, odnosno spriječavala njihovo povlačenje za Mostar. Sa tim ciljem komunikaciju Stolac - Ljubinje brigada je na nekoliko mjesta porušila. Neprijatelj je dobro utvrdio garnizon u Štocu organizujući kružnu odbranu. U septembru garnizon je branilo oko 400 vojnika, naoružanih sa 2 brdska topa, 8 protivtenkovskih topova, brojnim automatskim oružjem i dovoljnom količinom municije. Okupator je koristio četnike koji su se nalazili na Poplatu i služili mu kao predstraža i neposredno osiguranje.

Na osnovu dobijenog zadatka od štaba Južnohercegovačke operativne grupe štab brigade, 13. septembra, izdaje naređenje svojim jedinicama.⁶¹

- da 1. bataljon ostane u s. Drvenici i zatvori pravac: Stolac - Vlahovići obezbjeđujući se na Treštenici. Sa tim ciljem čvrsto sadejstvovati i održavati vezu sa 3. bataljonom na Humci i Sitničkim partizanskim bataljonom na Oblom brdu;

- da 2. bataljon izvrši pokret u s. Radoše i posjedne Žegulju radi zatvaranja pravca: Stolac - Ljubinje. Bataljonu je pridata ljubinjska partizanska četa i naređeno mu je da se, u slučaju pomjeranja glavnine brigade na drugi sektor, zadrži na prostoru Stolac - Hrasno i tu dejstvuje samostalno;

- da se 3. bataljon, poslije dolaska u sastav brigade, smjesti u Ubosko i zatvori pravac prema Štocu. Naglašeno je da čvrsto održava vezu sa 1. bataljonom na Treštenici;

- da se 4. bataljon poslije dolaska u sastav brigade smjesti u Radimlju i posjedne kotu 1079 i Kinjač radi zatvaranja pravca Donji Do - Sitnica - Zvijerina.

« Arhiv NOR, VII, reg. br. 2-1, kutija 1153/1 i reg. br. 8/5-7, kutija 1143/-A.

Štab brigade se razmjestio u Bančiće, a intendantura i brigadno previjalište u selo Ubosko.

U duhu iznijetog naređenja 3. bataljon je došao u sastav brigade 14. septembra, a 4. bataljon 18. septembra poslije akcija koje su izvodili na pruzi Mostar - Trebinje, u rejonu Popova polja.

Četrnaestog septembra četnička grupa jurišnih korpusa pod komandom majora Vojislava Lukačevića sa prostora Nevesinja probila se pod zaštitom okupatora nebranjenim pravcem Šćepan Krst - Masline u selo Poplat, gdje su ih prihvatili četnici Stolačke i Ljubinjske brigade. Narednog dana, 15. septembra, oko 2.400 četnika, koji su krenuli preko Žegulje prema Ljubomiru, napali su 2. i 3. bataljon kod Poljica i Radoša i odbacili ih prema Banačićima i Vlahovićima. U višecerasovnoj borbi izbačeno je iz stroja više četnika (3 mrtva i oko 30 ranjenih), a naši bataljoni su imali 5 mrtvih i 3 ranjena borca. Tom prilikom je smrtno ranjen Mirko Ristov Miletić, komandant 2. bataljona, rodom iz Vlaka (Trebinje). U ovoj borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja ova dva bataljona su pokazali visoku borbenost i moralno-političku svijest.

Uspjesi Narodnooslobodilačke vojske, posebno pobjede 29. divizije u Hercegovini, doveli su neprijatelja u krizu, posebno četnike. Cijeneći da će do oslobođenja zemlje uskoro doći, četnici su sve više uviđali neminovnost svoje propasti. Računali su da im je jedina mogućnost da prežive ako se na neki način povežu sa zapadnim saveznicima i stave pod njihovu zaštitu. Radi toga su nastojali da se održe u istočnoj Hercegovini i Dubrovačkom primorju i da, poslije povlačenja okupatora, stvore operacijsku osnovicu gdje će dočekati »saveznike« koji će im omogućiti da nastave dalje borbe. U skladu sa direktivom Draže Mihailovića Lukačević je u septembru naredio opšti napad za uništenje 29. udarne divizije. Zamislio je jednovremene udare svoje sjeverne i južne grupacije koje su imale da uklješte i razbiju snage divizije. Sa sjevera su usmjerene tri korpusne kolone. Od Jeleča preko Zelengore kretala se kolona od oko 800 četnika iz Bosanskog korpusa, a od Kifina Sela je nastupio Nevesinjski korpus jačine oko 1.500 ljudi u pravcu Gatačkog polja i dalje prema Bileći. Pljevaljska brigada iz sastava Mileševskog korpusa imala je zadatak da svojim nastupanjem iz donjeg Nevesinjskog polja, preko Davidovića prema Planoj olakša napad prethodnim korpusima. U susret sjevernoj grupaciji četnika od Bileće, Korjenica i Grahova trebalo je da istovremeno napada južna grupacija - Trebinjski korpus ojačan Vučedolskom brigadom sa oko 2.000 četnika. O prodoru četnika od Ljubinja prema Trebinju vodnik 2. čete 3. bataljona Danilo Masleša kaže: »Početkom septembra 3. bataljon se nalazio u Bančićima kod Ljubinja. Dobili smo zadatak da se suprotstavimo Lukaševićevim četnicima koji su od Stoca nadirali ka Trebinju. S tim ciljem bataljon se hitno prebacio iz Bančića na Žegulju i tu organizovao odbrambeni položaj. Odmah je došlo do veoma oštre borbe na Žegulji. Mnogo nadmoćnije četničke snage odbacile su naš bataljon sa Žegulje, odnosno sa glavnog pravca njihovog nastupanja. Bila je to istovremeno i prva borba našeg bataljona u sastavu novoformirane 14. omladinske udarne brigade. Zahvaljujući vještom manevru, poznavanju terena i do tada bogatom borbenom iskustvu bataljon nije pretrpio znatnije gubitke. Međutim, naši

Štab 1. bataljona 14. brigade: Slijeva na desno: Milan Knežević, zamjenik komandanta, Maksim Kujundžić, komandant, Ziba Selimhodžić Monika, referent saniteta, Krsto Šegrt, pomoćnik političkog komesara i Pero Grk, omladinski rukovodilac

borci nenaviknuti na uzmicanje pred četnicima doživjeli su ovo uzmicanje kao prolaz, jer su prvi put poslije godinu dana borbi sa četnicima morali da odstupe. Prolazeći kroz Ljubinje četnici su širili glasove da idu na doček kralju i saveznicima koji će se iskrcati u rejonu Dubrovnika».

Štab 14. hercegovačke brigade obavijestio je 17. septembra rukovodstvo svih jedinica o situaciji u zemlji sa posebnim osvrtom o stanju u Hercegovini. U svim jedinicama je pročitano naređenje vrhovnog komandanta maršala Tita, koje je, između ostalog, glasilo: »Predite u opštu ofanzivu, presjecajte komunikacije, zauzimajte neprijateljska uporišta i saobraćajne čvorove i tako spriječite svako organizovano povlačenje, da neprijatelj ne izvuče iz naše zemlje ni jedan komad oružja».⁷ U skladu sa tim naređenjem štab 14. brigade je dobio zadatak da što prije sredi stanje u jedinicama, kako bi se brigada vojnički i politički što prije učvrstila i da u svom rejonu mobiliše sve sposobne od 16 do 60 godina. Naglašeno je da je to nužno radi konačnog razbijanja neprijateljskih snaga i zauzimanja uporišta i gradova. U vezi sa tim štab 14. brigade je 17. septembra naredio:⁸

- da se 1. bataljon prikupi u Poljicu sa zadatkom da kontroliše put koji vodi prema Gornjoj Bitunji, zatim put koji vodi od Zabrdra prema Poljicu i da isturi osiguranje na Humac i održava vezu sa 2. bataljonom u rejonu Radoša;

- da 2. bataljon ostane u Radoši i zatvori pravac: Stolac - Ljubinje, isturajući osiguranje na Žegulju i da sadejstvuje i održava vezu sa 1. bataljonom;

⁷ Arhiv NOR, VII, reg. br. 6-1, kutija 1153/1.

⁸ Isto.

- da 3. bataljon sa jednom četom obezbijedi štab brigade u s. Ubosko i istovremeno ostane u rezervi brigade. Glavninu bataljona razmjesti u s. Radimlja i zatvori pravac od Ljubinja;
- da se 4. bataljon, poslije dolaska u sastav brigade, smjesti u s. Hrđuse sa zadatkom izviđanja u pravcu Ljubinja.

Tada je na osnovu prikupljenih podataka zaključeno da će neprijatelj napustiti garnizon Stolac, gdje će radi uspješnijeg izvlačenja dovesti pojačanje iz Mostara i Čapljine. Da bi spriječio neprijateljeve namjere, štab 14. brigade je, 20. septembra, naredio svim bataljonima da poruše komunikacije Stolac - Ljubinja i Stolac - Dabar i onesposobe ih za saobraćaj motornih vozila. Međutim, toga dana u štab brigade stiglo je naređenje od štaba 29. divizije na pregrupaciju snaga i pripremu jedinica za napad na Bileću i Trebinje.

Oslobođenje Bileće i Trebinja i prodor četnika Vojislava Lukačevića

Garnizoni Trebinje i Bileća Njemcima su obezbjeđivali dobru odbranu Dubrovnika i dubrovačke obale. Oko Trebinja i Bileće nalazila su se dobro očuvana austrijska utvrđenja, koja su im poslužila za kružnu odbranu od napada naših jedinica. Dok su Njemci držali utvrđenja oko Trebinja, četnici su branili Bileću i spoljna utvrđenja oko nje.

Pripremajući napad na četnički garnizon u Bileći, štab 29. divizije je 20. septembra naredio pregrupaciju svojih jedinica. Napad na Bileću je povjeren 10. i 12. brigadi, a Južnohercegovačka operativna grupa dobila je zadatak da se od 24. septembra prebaci sa prostorije Vlahovića na prostor: Zagora - Vrpolje - Jasen i da u sadejstvu sa dijelovima 2. dalmatinske proleterske brigade, koja se nalazila u Korjenicima, spriječi intervenciju neprijatelja od Trebinja prema Bileći i time osigura napad za oslobađanje ovoga grada. Kontorlu prostora planine Sitnice i dalje je držao Sitnički partizanski bataljon. Prisustvo dva bataljona Druge dalmatinske brigade još od 10. septembra na prostoru Šume trebinske, Bobana i Popovo polje, udruženih sa Dubrovačkim odredom i Bobanskom partizanskom četom, znatno je olakšalo zadatak Južnohercegovačkoj operativnoj grupi.

Prema naređenju štaba Južnohercegovačke operativne grupe⁹ 14. brigada vrši pokret iz rejona sela Poljice, Radimlja i Rankovci 21. septembra i 24. septembra stigla je na položaje sa slijedećim borbenim poretkom: 1. bataljon u Vlasačima, 3. bataljon u Vladušićima i 4. bataljon u Vrpolju. Drugi bataljon ostaje u s. Radoši sa zadatkom da i dalje zatvara pravce: Stolac - Gornje Hrasno i Stolac - Vlahovići. Na svom putu od Stoca i Ljubinja ka Bileći i Trebinju brigada je čistila teren od pojedinih četničkih grupa i »škripara«.¹⁰

Ispred Južnohercegovačke operativne grupe, sjeverno od Trebinja, zatečeno je oko 1.000 četnika Trebinske, Bilećke i Stolačke četničke

⁹ Arhiv NOR, VII, reg. br. 1-2, kutija 1153/1.

¹⁰ »Škripari« su manje četničke grupe koje su se krile poslije razbijanja njihovih jedinica.

brigade koji su sa linije Mostači - Kravica - Arslanagića Most pokušavali da napadom savladaju njemački garnizon u Trebinju i tako dođu do plijena koji bi im poslužio u borbi protiv naših jedinica. Kako su se četnici našli uklješteni, obrnuli su front protiv naših jedinica. Dok su jedinice 29. divizije vršile pripreme za napad na garnizon u Bileći, u rejon Trebinja prodrli su dijelovi sjeverne četničke jurišne grupacije Lukačevića u jačini oko 2.000 ljudi. Četnici su 21. septembra preduzeli napad na legionarske i ustaško-domobranske posade na prostoru Trebinje - Hum - Poljice i istog dana bez borbi razoružali manje posade oko Trebinja i duž željezničke pruge u Trebinjskoj šumi. Ušli su, kao dojučerašnji saveznici, među posade i razoružali iznenađene ustaše i domobrane. Zarobili su oko 350 ustaša i domobrana, zaplijenili 2 tenka, 3 topa, 1 oklopni voz, 8 minobacača, 50 automatskih oružja i veće količine pušane municije. Ohrabren uspješnim ishodom svog lukavog plana, Lukačević je 22. septembra u 18,30 sati uputio ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka, tražeći predaju garnizona u Trebinju. Pošto je Fišer odbio ultimatum, istoga dana u 21 sat oko 2.000 četnika pošlo je u napad na već okruženi grad. Posada njemačkog garnizona odbila je napad, kao i dva slijedeća koja su četnici izvršili u noći 23/24. i 24/25. septembra. Mada znatno brojno nadmoćniji četnici u trećem pokušaju nisu izbacili iz stroja ni jednog branioca garnizona, već se borba svela na opštu obostranu paljbu. Većina četnika tada nije bila spremna da stupi u borbu protiv dojučerašnjih saveznika.

Poslije neuspjeha u napadu na Trebinjski garnizon među Lukačevićevim četnicima došlo je do krize, što je bio početak njihovog potpunog poraza. Kada je od Dubrovnika, 25. septembra, intervenisao ojačani 3. bataljon 750. puka njemačke 118. lovačke divizije koji je, poslije dolaska od Metkovića, razbio četnička osiguranja na Radovan Ždrijelu i probio se od Dubrovnika u pomoć garnizonu u Trebinju, četnici su pobjegli. Istog dana na četnike su napale jedinice Južnohercegovačke operativne grupe i dijelovi 2. dalmatinske proletherske brigade iz pravca Ljubomira i Korjenića. Time je u rejonu Trebinja nastala posebna situacija, jednovremeni sudar tri vojne grupacije: naših snaga, okupatora i četnika. Približavajući se Trebinju, dva bataljona 2. dalmatinske brigade, sadejstvujući našim jedinicama, izbila su od Vilusa i Korjenića u rejon Zupci, pa su od s. Željeva protjerali četnike iz Arslanagića Mosta i Polica. U toj situaciji štab 14. brigade izdao je naređenje "da se jedinice iz tog rejona prebace bliže Trebinju i očiste prostor: Tvrdoš - Staro Slano - Ljubomir (s. Osoje). Prvi bataljon izvršio je pokret pravcem: Vlasače - Begović Kula - Donja Trnovica - Glavinići i poseo položaje sjeveroistočno od Trebiova, na padinama Leotara, protjeravši prethodno sa tog prostora četnike i tako je zatvorio pravce koji iz Trebinja (Zasada i Mostača) izvode u trebinjska brda. Štab brigade sa prištapskim jedinicama smjestio se u selo Trebiovo. Drugi bataljon je i dalje ostao u Raduši zatvarajući pravce koji iz Stoca izvode u Ljubinje. Treći bataljon izvršio je pokret pravcem: Vladušići - Donji Turani - Grkavci - Aljatići. U sadejstvu sa 1. bataljonom zauzeo je Lipovicu i protjerao neprijatelja iz Trebiova i sa padina Leotara. Štab bataljona sđ" prištapskim dijelovi-

"> Arhiv NOR, VII, reg. br. 10-1, kutija 1153/1.

ma smjestio se u Trebiovo, postavljajući osiguranje na Leotar i Štrbac. Četvrti bataljon je izvršio pokret pravcem: Vrpolje - Vlasića - Begović Kula - Donji Ljubenci - Grbeši, izbio na Štrbac i sadejstvovao 1. bataljonu u napadu na Leotar. Nakon posjedanja položaja Štrbac - Leotar zatvorio je pravce koji iz Huma i sela Staro Slano i Lug izvođe u trebinjska brda. Štab bataljona i prištapski dijelovi smestili su se u selu Ljubenci. Štab brigade, prištapske jedinice i ustanove su se iz Janjača premjestili u Parojku Njivu.

Grupa boraca 1. bataljona

Radi boljeg sadejstva sa 13. brigadom i zatvaranja pravca Trebinje - Bileća 1. i 4. bataljon 14. brigade prebacili su se 25. septembra na pravac: Vrpolje - Klen, a štab brigade sa prištapskim jedinicama premjestio se u Vrpolje. Dok su 10. i 12. brigada slamale spoljnu odbranu Bileće i potpuno okružile četnički garnizon u gradu, štab 14. brigade je dobio zadatak da čvrsto drži posjednute položaje i spriječi svaku intervenciju neprijatelja iz Trebinja prema Bileći. U zadatku je naglašena potreba čvrstog sadejstva sa 13. i 2. dalmatinskom brigadom. Za to vrijeme Dubrovački partizanski odred i bosanska partizanska četa su međusobno sadejstvujući zatvorili obruč oko Trebinja sa jugozapadne strane.

Četnička odbrana Bileće je slomljena 2. oktobra oko 14.30 časova. Njihovi ostaci su se dali u panično bjekstvo prema Čepelici i Mirušama. Bio je to kraj njihove izdajničke misije, ali i konačna sloboda za napućenu Bileću, koja je više puta prelazila iz ruke u ruku i na čijim prilazima su izginuli mnogi naši borci i starješine. Veliki doprinos oslobo-

denju Bileće dala je 14. brigada, koja je u sadejstvu sa dijelovima 13. hercegovačke i 2. dalmatinske brigade osujetila pokušaje četnika da se sa položaja oko Trebinja probiju i ojačaju odbranu Bileće. Prvi bataljon se 27. septembra nalazio u Cibrijanu i držao položaje na Liscu. Pošto je ovladao Grkavicom prema Jasenu obezbjedio je da se četnici sa Kravice i Jovanovića baterije ne probiju prema Bileći. Neprijatelj se uspio održati na Kravici, pa su se naše jedinice vratile na polazne položaje. U toku dana jedna četa bataljona smijenila je dijelove 13. brigade na položajima Lisac, dejstvujući na pravcu: Grahovica - Jasen - Donje Vrbno. Ostale dvije čete i štab bataljona razmjestile su se u Cibrijanu kao brigadna rezerva. Četvrti bataljon je nadirao sa položaja Gljiva na neprijatelja koji je držao Jovanovića bateriju i Kravicu. Treći bataljon je sa štabom ostao na ranijim položajima u Trebiovi ne dozvoljavajući neprijatelju da iz Trebinja izbije na Kličanje.

Prvi bataljon je 28. septembra, u 21. sat, preko Grkavice i Jasena sa jednom četom izvršio novi napad na četnike na Kravici, a 4. bataljon na Jovanovića bateriju. Pošto su likvidirani prvi bunker, četnici su se povukli u glavnu tvrđavu na Kravici, odakle su se uporno branili. Kako su bili dobro naoružani sa 2 topa, 2 mitraljeza i jednim tromblonom, uspjeli su održati položaje i prisiliti naše snage da se ponovo povuku na polazne položaje.

U toj borbi brigada je imala 5 lakše ranjenih boraca. Treći bataljon je 29. septembra, osujetio pokušaj manje grupe Nijemaca da napadajući od Trebinja zauzmu Kličanj. Bataljon je držao položaje manjim snagama i zasjedama šaljući izviđačke patrole prema Trebinju, dok se glavnina bataljona odmarala i pripremala za naredne borbe.

Oko 13 sati 30. septembra četnici su ponovo pokušali proboj prema Bileći. U oštroj borbi uspjeli su pomoću tenka da potisnu dijelove 1. bataljona sa Grkavice, ali je protivnapadom 1. čete sa Lisca odbijen četnički napad. Primorani su na povlačenje na Kravicu, pa je 1. bataljon ponovo čvrsto držao položaj: Lisac - Grkavica. Istovremeno su četnici napali i 4. bataljon koji je držao položaje na Gljivi, ali je napad odbijen. Toga dana četnici su imali 1 mrtvog, 2 ranjena i 2 zarobljena, a zaplijenjen je i 1 puškomitraljez sa 200 metaka. Naši gubici su bili neznatni: 3. borca je lakše ranjeno. U toku 2. oktobra, kada je Bileća konačno oslobođena, Južnohercegovačka operativna grupa je posjela položaj D. Grbeši - Trebiovo - Podgljiva - Kravica - Vrbno i nastavila borbu sa legionarima koji su branili Trebinje. Prema naređenju štaba 1. bataljona njegova 2. četa napala je 1. oktobra Kravicu, gdje se u tvrđavi i bunkerima branila opkoljena četnička grupa i ovladala prvim bunkerima. Za pojačanje 2. četi angažovan je i jedan vod iz 3. čete, pa je oko 21 sat zauzeta Kravica, a četnici su pobjegli prema Arslanagića Mostu. Za četnicima u potjeru pošao je jedan vod koji je uspio da zarobi 10 četnika.

Drugog oktobra 14. brigada je posjela položaje: Grbeši - Trebiovo - Podgljiva, i to: 1. bataljon je smijenjen od dijelova 13. brigade na položajima Lisac. Dobivši novi zadatak, prikupio je čete u Vrpolju i odmaršovao pravcem Borilovići - Ukšići - Grkavci i smjestio se sa štabom i glavninom u Grbeši, a jednom četom u Ljubnici. Zadatak ba-

taljona je bio da zatvori pravac: Dražin Do - Staro Slano - Lug i čvrsto sadejstvuje sa 3. bataljonom. Četvrti bataljon je ostao u selu Jasen, gdje je privremeno stavljen pod komandu 13. brigade. Bataljon je i dalje držao položaj na Gljivi i Jovanovića bateriji i uz pomoć mještana zaprečavao put (usjek između Gljive i Jovanovića baterije). Izviđački vod je sa prostora Zagore izviđao u pravcu Mesara i Dobromana ne dozvoljavajući četnicima prelaz preko Trebišnjice. Štab brigade sa prištapskim jedinicama nalazio se u Grkavici.

Kao što se iz izloženog vidi, od 21. septembra do 2. oktobra Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. brigada) vodila je borbu sa četnicima i suzbila njihove pokušaje da organizuju odbranu Trebinja i pritegnu u pomoć četničkoj odbrani Bileće. U ovim borbama nije učestvovao 2. bataljon 14. brigade, koji je ostao na položajima Žegulje sa zadatkom da zatvori pravce: Stolac - Ljubinje i Stolac - Bileća. Bataljon je povremenim prepadima uznemiravao neprijateljev garnizon u Stocu. U toku 2. oktobra Bileća je konačno oslobođena. Južnohercegovačka operativna grupa je posjela položaje: D. Grbeši - Trebiovi - Podgljiva - Kravica - i Vrbno. U sklopu tih položaja 14. brigada posjela je položaj: D. Grbeši - Trebiovi - Podgljiva sa slijedećim rasporedom bataljona: 1. bataljon u D. Grbeši, 3. bataljon u Trebiovi i 4. bataljon u Ukšićima. Prvi bataljon je jednu četvrt smjestio u s. Ljubenci sa zadatkom da održava vezu s izviđačkim vodom koji se nalazio u Zagori i da brani naše položaje od eventualnog napada četnika iz Trebinske šume i Popova polja, koji su odstupali od Trebinja u tom pravcu. Na tom položaju bataljon je ostao do 7. oktobra.

Četvrtog oktobra pristigao je u brigadu izvještaj da se neprijatelj u Trebinju priprema za izvlačenje, što je potvrđeno eksplozijama i paljevinama u gradu i rušenjem i uništenjem električne centrale i mosta. Četiri bataljona Južnohercegovačke operativne grupe (dva bataljona iz 13. brigade i 3. i 4. bataljon iz 14. brigade) upućena su da napadnu i posjednu komunikacije kod Dražin Dola i time onemoguće izvlačenje neprijatelja prema Dubrovniku. Treći i 4. bataljon 14. brigade napali su oko 15,00 sati grad od sela Podgljivlje i Gorice prema Hrupjelima i Bilečkoj kapiji i naišli na snažan otpor neprijatelja. Treći bataljon se nalazio na položaju Dražin Do - Mostači, a 4. bataljon u Zasadu. Istovremeno su bataljoni 2. dalmatinske brigade od Poljica prodrli do željezničke stanice i pokušali da se prebace preko Trebišnjice i tako upadnu u centar. Dok se vodila borba na prilazima gradu, Komanda 369. legionarskog puka sa svojim jednim bataljonom krenula je prema Dubrovniku. Njoj su u blizini Trebinja, kod sela Dražin Do i Mostača, 3. i 4. bataljon 14. brigade postavili zasjedu i u žestokoj borbi presjekli kolonu i nanijeli joj velike gubitke. Samo je prethodnica kolone sa pukovnikom Fišerom pobjegla prema Dubrovniku, dok su se ostale snage vratile u kasarnu Hrupjela i organizovale odbranu noću 4/5. oktobra. Tada je ostali dio Trebinja već bio oslobođen prodorom u grad 13. hercegovačke i 2. dalmatinske proletherske brigade. O napadu 3. bataljona 14. brigade komandant bataljona Veljko Gerun u svojim sjećanjima iznosi:

»Četvrtog oktobra, za vrijeme podjele ručka, iz štaba brigade donese kurir kratko naređenje: »Najhitnije, sa bataljonom (ne će-

kati dijelove na obezbjeđenju) izbiti na put - most u Dražin Dolu - s. Mostači. Spriječiti neprijatelju izvlačenje iz Trebinja prema Dubrovniku i onesposobit most«.

Bataljon toga časa na licu mjesta nije imao ni 60 boraca sa intendanturom i sanitetom, svrstanih u dvije čete. Nije bilo vremena za razmišljanje. Vrijeme ručka je skraćeno, izdato je naređenje za povlačenje dijelova sa obezbjeđenja i odmah izvršen pokret. Prečicom, bespućem, preko kamenjara, zbog žurbe ni čobanska staza se nije koristila, skoro trčećim korakom bataljon je došao u rejon Kličnja. Zadatak sem komande bataljona do tog vremena niko nije znao, ali je među borcima primijećeno očigledno raspoloženje i međusobno šaputanje - idemo u napad na grad. Kasnije su to i javno priznali. Tu između Kličnja i Pogače učinjen je kratak zastanak da bi se komandama četa saopštilo o čemu se radi. Sve je to kratko trajalo i naređenja su bila kratka i poslije nekoliko minuta izvršen je dalji pokret. Nije bilo vremena da se teren bolje osmotri. Prva četa upućena je pravcem Nogulića kuća - most u Dražin Dolu. Druga četa lijevo u zahvatu zapadne grupe kuća u Mostačima, na put Mostači - Dražin Do. Danju, preko potpuno otkrivenog terena, niz strme padine Kličnja borci su se po grupama prosto obušili na put. Neprijatelj, zatečen u pokretu, iznenađen, dok se osvijestio izvlačenje je presječeno. Borba je odmah počela. Na rastojanju od 200 m do spuštanja prve grupe boraca do Nogulića kuća preko mosta je pobjegla u pravcu Dubrovnika jedna limuzina sa njemačkim oficirima. Tako se na nekoliko desetina minuta ranije preko mosta izvukla komanda 369. puka vražije divizije sa artiljerijom i dijelovima svog prvog bataljona. Na putu Mostači - most u Dražin Dolu u prvom naletu zarobljeno je oko 30 vojnika i 9 kamiona natovarenih hranom i drugom opremom. Dok se jedinica spuštala niz strmu padinu, neprijateljski dijelovi požurili su da posjednu objekte oko mosta. Artiljerija iz pravca Duži brzom paljbom zasula je rejon između Kličnja i Pogače.

Borba je počela oko 15 sati i trajala je sa kratkim prekidima cijelu noć. Vrijeme je brzo prolazilo, borba postajala sve žešća, neprijatelj potisnut iz grada nastupa preko krševitih padina između komunikacije Mostači - Dražin Do i Trebišnjice. Juriša na most. Borci prve čete zauzeli dobre položaje kod mosta i Nogulića kuće, i iz zasjede ne dozvoljavaju mu da se približi. Jedni se predaju, druge grupe legionara njemački podoficiri i oficiri tjeraju na juriš. Do pola noći borba nije jenjavala. Zarobljene razoružavamo i sprovodimo. Pojedinci se predaju bez oružja, bacili su ga u rijeku. U mrkoj i kišnoj noći teren ispred položaja osvijetljavamo raketama. Za trenutak osmotrimo grupu neprijateljevih vojnika. Ne liči to više na poznati njemački borbeni poredak, već na rulju kojoj je jedini cilj da se prebacivanjem preko mosta spasi. U drugoj polovini noći 4/5. oktobra juriši na položaje 1. čete su rijeđi, pošto su se vražjaci uvjerali da im je uzaludno pokušavati da se dohvate mosta. Predavali su se ili vraćali nazad uz Trebišnjicu prema kasarni, gdje su od drugih naših jedinica uništeni ili zarobljeni.

Sutradan je nastavljeno čišćenje terena na desnoj obali, južno od Mostaća. U tom vremenu onesposobljen je i most za prelazak motornih vozila«. Tako je 3. bataljon u borbama za oslobođenje Trebinja izbacio iz stroja oko 165 neprijateljevih vojnika i oficira.

Dok su se vodile borbe oko kasarne u Trebinju, štab 29. divizije je već pokrenuo 12. brigadu iz Bileće i postavio joj zadatak da zatvori prilaze Trebinju od Dubrovnika i Ljubinja. Brigada je sa dva bataljona, 5. oktobra, preuzela osiguranje Trebinja od eventualnog protivnapada neprijatelja, a sa ostalim bataljonima žurila u pomoć 10. brigadi koja je vodila borbu sa četnicima kod Ljubinja. Snage orijentisane prema Ljubinju osiguravale su Trebinje od Lukačevićevih četnika, koji su 5. oktobra u 8,00 sati, povlačeći se sa prostora Trebinja, upali u Ljubinje i iz njega potisli dijelove Komande 2. vojnog područja sa okružnim rukovodstvom Partije, omladine i žena za južnu Hercegovinu. U to vrijeme jedan bataljon (bez jedne čete) 369. legionarskog puka, ojačan baterijom topova 369. artiljerijskog puka, zatim jednom četom domobranske 1. bojne 9. posadnog zdruga, te žandarmima i dijelovima milicije, uspio je da se održi u utvrđenoj trebinjskoj kasarni do večeri narednog dana. Istog dana je, oko 14,30 sati, od Ivanjice prema Dražin Dolu krenula njemačka Borbena grupa »Šulc« radi izvlačenja trebinjske posade, pa je kod sela Duži i Kruščice došlo do žestoke borbe sa 1. i 3. bataljonom 12. brigade, koji su uspjeli da neprijatelja odbace i spriječe prodor u Trebinje. Grupa »Šulc« se zadržala kod Duži, gdje joj je pred veče pristiglo pojačanje od 150 vojnika sa 3 artiljerijska oruđa. Tamo je iščekivala da prihvati okruženu trebinjsku posadu koja se pripremala za proboj iz grada. Oko 18 sati, 5. oktobra, komandant trebinjske posade, njemački kapetan Dajninger poveo je svoju jedinicu u proboj iz kasarne Hrupjela prema Dražin Dolu i Grupi »Šulc« koja je držala položaje kod sela Duži. Snažna artiljerijska vatra od Ivanjice, usmjerena da podrži proboj, sručila se kod Trebinja na sopstvenu kolonu tako da je Dajninger bio prinuđen da radio-vezom traži prekid vatre. Gonjeni vatrom legionari su pred položajima 3. i 4. bataljona 14. brigade kod Zasada i Mostaća razbijeni i noću 5/6. oktobra potpuno savladani. Samo grupa od 30 legionara sa Dajningerom na čelu spasila se po noći preplivavanjem nabujale Trebišnjice, da bi prozeblili stigli do sela Duži i Ivanjice. Trebinje je 6. oktobra oslobođeno.

U borbama za oslobođenje Trebinja neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Samo jedinice 14. brigade su ubile 97, a zarobile 174 neprijateljeva vojnika. Brigada je zaplijenila veliki ratni plijen: 7 puškomitraljeza, »šarca«, 8 mašinki, 176 pušaka, 1 bacač (mali), 1 mitraljez, 181 ručnu granatu, 14.500 puščanih metaka, 150 mina za bacač, 40 sanduka artiljerijske municije, 3 sanduka municije za mitraljez »breda«, 4 sanduka municije za mitraljez, »švarcloze«, 4 radio-stanice, 5 telefona, 9 kamiona sa raznom borbenom opremom. Brigada je imala gubitke: poručnik Mijat Kolak, komandir 2. čete i Ljubo Kolak, omladinski rukovodilac u četi 4. bataljona, oba rodnom iz Huma, junački su poginuli u borbi za oslobođenje svog rodnog Trebinja.

Za vrijeme borbe za oslobođenje Trebinja štab 29. divizije je organizovao gonjenje četnika u kome su učestvovali i 1. i 2. bataljon 14. bri-

gade. Četnici su 5/6. oktobra napustili Ljubinje i odstupili prema Žegulji i Poplatu. Drugi bataljon ih je sustigao 8. oktobra i čitavog dana sa njima vodio borbu, ali su se četnici uspjeli probiti i pobjeći u pravcu Nevesinja.

Jedinice 29. hercegovačke divizije u oslobođenom Trebinju, oktobra 1944.

Uspješne borbe i postignuti rezultati u septembru i početkom oktobra omogućili su dalje organizovanje i stručno usavršavanje svih jedinica brigade. To je imalo veliki značaj u daljim borbama koje je brigada vodila za oslobođenje Hercegovine i drugih dijelova naše zemlje.

Dolazak brigade (u oktobru 1944) u rejon Stoca i Nevesinja¹²⁾

Konačnim oslobođenjem Trebinja i Bileće, kao i većeg dijela sjeveroistočne i južne Hercegovine nastala je kriza u okupatorovom odbrambenom sistemu. Domobranci, četnici, ustaše i ustaška milicija u prethodnim borbama su pretrpjeli osjetne gubitke, te više nijesu predstavljali značajan vojni faktor u Hercegovini. Međutim, prema ocjeni štaba 29. divizije, jake grupe četničkih korpusa iz južne Hercegovine namjeravale su da se ponovo organizuju na prostoru Nevesinja, Konjica i Kalinovika. Iako su bili vrlo slabog morala, u osipanju i bez municije, nije im trebalo dozvoliti da se organizuju već ih je trebalo na svakom mjestu najenergičnije napadati i tući.

¹²⁾ Arhiv VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

Stoga je štab 29. hercegovačke divizije 9. oktobra naredio Južnohercegovačkoj operativnoj grupi¹³¹ da sa svim svojim snagama (13. i 14. brigada, sitnička i bobanska partizanska četa) odmah preduzme pokret u pravcu Čapljine i Nevesinja radi čišćenja i likvidiranja neprijateljevih uporišta na željezničkoj pruzi Čapljina - Mostar, neprijateljevih posada u Stocu i Nevesinju i mobilizacije novih boraca za popunu jedinica 14. brigade. Pored toga, trebalo je smijeniti bataljone 10. brigade koji su se nalazili na prostoru: Biograd - Udrežnje i prokrstariti preko prostora planine Viduše radi uništenja razbijenih četničkih bandi.

Poslije oslobođenja Trebinja i borbi sa razbijenim četničkim jedinicama u rejonu Ljubinja 14. brigada se prikupila u rejonu: Zasad - Dražin Do - Grkavci - Radoši, i to: 1. bataljon u Grkavcima; 2. bataljon u Radoši; 3. bataljon u Mostaćima i Dražin Dolu, štab brigade i 4. bataljon u Zasadu, a izviđački vod brigade u rejonu Ljubinja. Mobilizacijom novih boraca iz Trebinja i okoline brigada je od 6. do 10. oktobra udvostručila brojno stanje. U jedinice brigade raspoređeno je i oko 60 domobrana zarobljenih u Trebinju, koji su izrazili želju da se bore protiv okupatora, pa su u 3. i 4. bataljonu formirane i treće čete i organi za izviđanje, snabdijevanje i transport. Ovaj kratak predah brigada je iskoristila za organizaciono i kadrovsko sređivanje jedinica i upoznavanje novomobilisanog ljudstva sa borbenim zadacima, radom i disciplinom u jedinicama. Po četama su održane konferencije na kojima su analizirane protekle borbe, uočeni nedostaci, date pouke i stečena iskustva.

Ujutro, 11. oktobra u 6 sati štab 14. brigade naredio je¹⁴⁾ pokret 1, 3. i 4. bataljonu, i to:

- da 3. bataljon krene iz Mostaća i Dražin Dola, preko trebinjskih brda, Ljubomira i Viduše do Zvijerine, a zatim drugog dana da nastavi pokret u isto vrijeme preko Todorića i Dabarskog polja i smjesti se u Ljuti Do;

- da 1. bataljon sačeka prolaz 3. bataljona iz Turana i krene istom marš-rutom do Zvijerine, a zatim nastavi do Krstača i tu prenoći. Da sutradan nastavi marš preko Radmilovića, Treštenice i Bijele Rudine u Bileću sa zadatkom da obezbjeđuje divizijsku bolnicu, uništava ostatke četničkih grupa i vrši mobilizaciju novih boraca.

Oba bataljona su se kretala isturajući jače prethodnice i bočna osiguranja.

Četvrti bataljon izvršio je pokret preko mosta, Lipovog dola i Šobadine, tu prenoćio i sljedećeg dana nastavio pokret preko Grahovog Dola i Padana smjestivši se u Hatelje. Štab brigade, intendantura, bolnica i komore 3. i 4. bataljona krenuli su iz Zasada, u 11 sati putem Trebinje - Bileća i prenoćili u Podubovcu, a sutradan, preko Plane, Fatnice i Divina, stigli i smjestili se u Berkoviće. Komore 3. i 4. bataljona su odmah upućene u sastav bataljona.

Izviđački vod brigade je još 6. oktobra iz Zagore upućen u rejon Ljubinja, gdje je učestvovao u izviđanju i gonjenju razbijenih četnika, koji su iz Poljica odstupali preko Ljubinja i Žegulje u pravcu Stoca i Nevesinja.

¹³⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 1/11-8, kutija 1143-A

¹⁴⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 24/1, kutija 1153/1

Poslije dolaska u Benkoviće štab brigade je detaljno obaviješten o borbi koju je, 8. oktobra 2. bataljon vodio u rejonu Graca i Đurđeve Glave. Naime, dok se bataljon nalazio na borbenom zadatku u selu Radoši, zatvarajući pravac Stolac - Ljubinje, obaviješten je da jače četničke snage nastupaju iz Popova polja ka Ljubinju. Odmah je tamo krenuo, tako da je došlo do susretne borbe sa četnicima, ali se pod jačim pritiskom neprijatelja povukao i našao na Hrgudu u Drpin Dolu. U toj borbi 2. bataljon je imao 2 ranjena borca.

U to vrijeme pristigli su u štab bataljona iz brigade novi podaci o neprijatelju, njegovom rasporedu, jačini, naoružanju i aktivnostima u Nevesinju, Stocu i Domanovićima, kao i o aktivnostima ustaša i ustaške milicije oko Mostara i u Nevesinjskom polju, štab brigade je obaviješten o rasporedu i zadacima ostalih brigada 29. hercegovačke divizije. Na osnovu toga je u zapovijesti od 13. oktobra¹⁵ izdao svojim bataljonima sljedeće naređenje:

- da 1. bataljon u Bileći smjeni 5. bataljon 10. brigade, s tim da jednu četu smijesti u Podosoje i tamo obezbijedi divizijsku bolnicu i ostale njene ustanove. Da se glavnina bataljona sa štabom smjesti kod željezničke stanice i preuzme obezbjeđenje od bataljona 10. brigade;

- da 2. bataljon krene sa Hrguda, preko Drvenice i Uboska, u Radoše i zatvori pravac Stolac - Ljubinje. Bataljonu je još naređeno da se dobro obezbijedi od Žegulje i stalno izviđa teren i prikuplja podatke o stanju u garnizonu Stolac. U slučaju da neprijatelj napusti grad da ga odmah zauzme. Pored toga, da pohvata sve »škripare« na tom sektoru, poveže se sa izviđačkim vodom brigade kod Ljubinja i obavijesti ga da hitno dođe u sastav brigade;

- da 3. bataljon, u 11 sati, preko Trusine - Poljane - Knez Glave i Guberaša dođe u Sabljaču i tamo smijeni bataljon 10. brigade i da preuzme njegovo borbeno obezbjeđenje. Bataljon razmjestiti: dvije čete u Sabljaču, a jednu u Zaklopac. Patrole upućivati u pravcu Rabina i Klopotuše. Uz put prikupljati podatke o neprijatelju u Nevesinju i hvatati »škripare« na tom sektoru;

- da 4. bataljon, u 11 sati, krene preko Trusine, Džinove mahale i Liješćice, smijeni jedan bataljon 10. brigade i preuzme njegove zadatke. Bataljon razmjestiti: dvije čete u Ras, a jednu u Ruklići. Kontrolisati rejon Odžaka i povezati se sa dijelovima 11. brigade u selu Brataču.

Tako je 14. brigada u navedenom rasporedu došla u borbeni dodir sa Njemcima orijentišući svoja dejstva ka Stocu i Nevesinju. Pored toga, omogućila je 10. brigadi da prikupi svoje bataljone i orijentiše dejstva prema dubrovačkom primorju. Zatvaranjem pravca Nevesinje - Dabar i Stolac - Ljubinje i obezbjeđenjem divizijske bolnice u Bileći 14. hercegovačka brigada našla se na dosta velikom prostoru, što je otežavalo komandovanje i neposredni uvid u rad i dejstva bataljona. Takvo stanje će ostati sve do 31. oktobra, kada su se svi bataljoni prikupili i zauzeli položaje oko Nevesinja.

Dok su ostale brigade 29. divizije, nastavljale ofanzivna dejstva duž željezničke pruge kroz Popovo polje i spremale se da zadaju odlučujući udarac neprijateljevim snagama na dubrovačkom primorju, 14. briga-

¹⁵ Arhiv NOR, VII, reg. br. 9/9-7, kutija 1143-A

da je rasporedom svojih snaga štitila stvorenu slobodnu teritoriju zatvarajući pravce koji izvođe prema njoj od Stoca i Nevesinja.

Kako u vremenu od 13. do 25. oktobra iz pravca Stoca i Nevesinja nije bilo jačeg neprijateljevog pritiska ka slobodnoj teritoriji, to je brigada iskoristila za unutrašnje sređivanje i borbeno osposobljavanje jedinica. Prilivom novih boraca brigada je narasla od 465, koliko je imala prije oslobođenja Trebinja, na blizu 900 boraca, i to većinom mladih ljudi bez borbenog iskustva i sa oskudnim vojničkim znanjem. Odmah se

Na maršu prema Nevesinju, oktobra 1944.

vrlo intenzivno pristupilo vojnostručnom, partijsko-političkom i kulturno-prosvjetnom osposobljavanju boraca i starješina. Omasovljene su partijske i omladinske organizacije prijemom novih članova, održavane su konferencije u jedinicama na kojima su govorili politički komesari bataljona, komandanti bataljona i njihovi zamjenici. Svi su oni uložili velike napore da se rad u jedinicama pravilno postavi, da se ljudstvo vojnički i politički obuča i uzdigne kako bi se brigada, sastavljena od mladih boraca, što bolje učvrstila i ojačala njena borbeno moć. Pri tome se imalo u vidu da je brigada bila sastavljena od bataljona koji su do njenog formiranja, sem 1. bataljona djelovali u partizanskim odredima i koji su, mada pokretljivi, bili malobrojni. Trebalo je to sve uskladiti, obučiti borce, a starješinski kadar prilagoditi novom načinu rukovođenja i sadejstva u okviru cjeline brigade. Treba imati u vidu da starijih rukovodećih kadrova nije bilo dovoljno, tako da je brigada oskudijevala i u kadrovima. Izvršena su nužna postavljenja u svim jedinicama u nadležnosti štaba brigade i bataljona. Tako je štab brigade na-

redbom od 19. oktobra samo 2. 3. i 4. bataljonu postavio 18 mladih starijina na dužnosti komandira, komesara i njihovih zamjenika u četama. Najveći broj novopostavljenih starijina do tada je bio na dužnosti komandira voda i vodnih delegata. Pored toga, nedostajalo je kadrova ranga zamjenika komandanta bataljona. Od štaba Južnohercegovačke operativne grupe tražena je popuna i dostavljen predlog za postavljanje referenta saniteta i njihovih zamjenika u brigadi i bataljonima. Tada su saopštena i prva unapređenja Vrhovnog štaba. Četrnaest rukovodilaca u brigadi unaprijeđeno je ili proizvedeno u činove od zastavnika do kapetana. Pri štabu brigade organizovan je i podoficirski kurs, 22. oktobra, koji je pohađalo 20 slušalaca, a kojim je rukovodio načelnik štaba brigade i trajao je mjesec dana. Odabrani kandidati su bili najbolji borci, desetari i vodnici. Rad kursa i postizanje što boljih rezultata ometali su nepovoljni vremenski uslovi i česte borbe. Na kraju kursa slušaoci su polagali ispit pred komisijom. To su bili prvi, skromni, ali veoma značajni koraci na osposobljavanju mladih kadrova u brigadi. U to vrijeme neprijatelj je skoro svakodnevno upućivao izviđačke grupe jačine od odeljenja do voda u pravcu Bablja, Adžina glava, Bukovica, Bileka i Vilenjak, izviđajući položaje 3. i 4. bataljona. Međutim, svaki pokušaj neprijatelja da ugrozi naše položaje bio je odbijen. Samo je 3. bataljon bio jače angažovan, 15. septembra, u rejonu Vilenjaka gdje je napao neprijateljeve osiguravajuće dijelove koji su obezbjeđivali prolaz njemačke jače kolone (6 kamiona i 2 tenka) iz Nevesinja za Mostar. Neprijatelj je protjeran u grad, a bataljon je, u ovoj borbi imao 2 ranjena borca.

Poslije dolaska brigade u rejon Nevesinja i njenog dejstva na velikom prostoru postavilo se pitanje održavanja veze između bataljona i štaba brigade. Razmještena na velikoj prostoriji i udaljena od ostalih jedinica 29. divizije, brigada nije imala radio-stanicu, dok su kurirske veze bile spore i često nesigurne. Skriveni četničke grupice »škripari« su često napadali kurire na oslobođenoj teritoriji. Zato je štab brigade, koji se nalazio u Berkovićima, smatrao da je najsigurnije da se sa štabovima bataljona uspostavi telefonska veza preko komandi mjesta, za što je na terenu postojala mogućnost.

Kako je ranije cijenio štab 29. divizije, 14. brigada je početkom oktobra trebalo da razbije i uništi neprijateljeve posade u Stocu i Nevesinju. Zato se u brigadi užurbano radilo na prikupljanju podataka o neprijatelju u ta dva garnizona. Utvrđeno je da se u Stocu nalaze dijelovi 369. protivtenkovskog divizionu i izviđačkog bataljona 369. legionarske divizije. Brojno stanje je iznosilo oko 200 legionara, 60 domobrana i milicije i 50 žandarma naoružanih sa nekoliko protivtenkovskih i 2 brdska topa, 3 teška bacača, 1. tenkom, većim brojem automatskog oružja i većim količinama municije. Razmješteni su u tvrđavi zvanoj Kaštel, u objektima Duvanske stanice i u bolnici.

Jače obezbjeđenje neprijatelj je držao na komunikaciji Stolac - Žegulja i iznad električne centrale. Na ulazima u grad izgrađeni su bunker i postavljene dobro branjene minske i žičane prepreke. Česte ispade neprijatelj je vršio prema Dubravama radi pljačke i zastrašivanja stanovništva. Treba imati u vidu, da kroz Stolac prolaze komunikacije iz pravca Ljubinja i Dabra, koje se povezuju u Domanovićima sa glavnom ko-

munikacijom Metković - Mostar. Stoga je držanje garnizona za neprijatelja bilo veoma važno radi obezbjeđivanja navedenih komunikacija koje do tada nijesu bile jače ugrožene od naših snaga, sem povremenih naleta savezničke i naše avijacije iz baza na Visu. Zaštitu posade u Stocu dopunjavala su uporišta u Aladinićima i Domanovićima u kojima se nalazilo oko 300 legionara i ustaša.

Prema procjeni Nevesinje je branilo oko 500 legionara iz 369. njemačke divizije, zatim oko 200 domobrana iz 9. posadnog zdruga i oko 200 ustaša i milicionera. Od teškog naoružanja neprijatelj je raspolagao sa 3 brdska i 3 protivtenkovska topa, 2 teška bacača i 2 tenka. Municije i automatskog oružja imao je dovoljno. Prema nekim podacima cijenjeno je da je moral kod legionara bio slab, dok je kod ustaša i milicije nešto bolji. Ustaše i milicija povremeno su vršili ispade u obližnja sela radi pljačke i sopstvenog obezbjeđenja.

U žandarmerijskoj stanici Bišina posada je bila promjenljivog sastava. U njoj se povremeno nalazilo i do 150 legionara, koji su, pored 1 topa i 2 bacača, bili naoružani i lakim automatskim oružjem. Kasarna je bila dobro utvrđena, obezbjeđivala je komunikaciju Mostar - Nevesinje i prihvatila posadu iz Nevesinja. Sve komunikacije koje su se sticale u Nevesinje bile su djelimično oštećene i porušene sem komunikacije Mostar - Nevesinje, koju je neprijatelj u tom trenutku smatrao najvažnijom i uporno je branio i održavao. Zauzimanjem Nevesinja bio bi direktno ugrožen Mostar u kome su se nalazile jake okupatorske snage. U Blagaju se nalazio štab 369. legionarske divizije, koji je rukovodio svim jedinicama u odbrani mostarske kotline.¹⁶¹

Četničke grupe su bile razbijene i dijelom su se sklonile u gornje Nevesinjsko polje, na Zijeplje i Borke, prikrivši se i povremeno napadajući naše manje jedinice i kurire.

U toj situaciji štab 14. brigade je imao pod neposrednom komandom samo 3. i 4. bataljon u rejonu Nevesinja, jer su ostala dva bataljona izvršavala zadatke na prostoru Stoca i Bileće. Desno, u rejonu Kifina Sela, nalazili su se dijelovi 11. brigade sa kojima se održavala neposredna veza svakodnevnim upućivanjem obostranih patrola, a lijevo u neposrednoj blizini nije bilo naših operativnih jedinica.

U toku iznijetih organizacijskih i personalnih promjena štab brigade je dostavio svim jedinicama »Uputstvo o disciplini«,¹⁷¹ ukazujući na značaj discipline u našoj vojsci i način primjene »Uputstva« u jedinicama. Intenzivnom strojevom obukom odmah se pristupilo obučavanju ljudstva. Ni jedna radnja nije bila izvedena bez prethodnog postrojavanja. Postrojavalo se pri diobi hrane ili opreme, za vrijeme raporta, za vrijeme prijema i pregleda stroja, za vrijeme čitanja naredbi, zapovijesti, kao i pri izvođenju taktičke obuke. »Uputstvo« je prorađivano sa svim starješinama na bataljonskim i četnim konferencijama.

Oslobođenje Beograda, 20 oktobra 1944, u svim jedinicama brigade doživljeno je kao velika pobjeda koja je nagovještavala brzi slom fašiz-

^{13>} Arhiv NOR, VII, reg. br. 1/11-8, kutija 1143-A

^{<4>} Arhiv NOR, VII, reg. br. 24/1, kutija 1153/1

ma i konačno oslobođenje naše zemlje. Kako su taj događaj borci doživjeli govori Branko Mandrapa, vodnik u 3. bataljonu: »Taman smo došli sa položaja i po dvorištu se razmještamo radi nekog dogovora, kad dotrča kurir iz brigade vičući na sav glas: Beograd je oslobođen! Prvog momenta nismo u to povjerovali, jer je ta vijest među nama odjeknula kao grom iz vedra neba. Onako spontano počele pucati puške, automati otpočele svoju ciku, grunuše puškomitraljezi, pa i bombe. Bio je to izraz raspoloženja boraca na tako dobru radosnu vijest. Svak sa svakim se grlio i ljubio od radosti. Borci nisu znali kako da iskažu svoju radost. Toga dana održani su sastanci članova Partije i SKOJ-a cjelokupnog sastava brigade. Na tim sastancima je ukazano na značaj oslobođenja glavnog grada, kao i o brzom slomu sila Osovine i sve većem jačanju NOB-e«.

Istovremeno štab brigade upozorava štabove 2, 3. i 4. bataljona da budu oprezni i da ne gube »kontakt« sa neprijateljem u ne dozvole mu da nekažnjen napusti garnizon u Stocu i Nevesinju. Isticano je da treba stalno prikupljati podatke o jačini i namjerama neprijatelja, kako bi se jednim udarcem, u zgodnom času, likvidirala ta uporišta. Drugi bataljon je posebno upozoren da mora biti oprezan i da manjim snagama stalno uznemirava neprijatelja u garnizonu Stolac i ne dozvoli mu bilo kakav ispad u pravcu Ljubinja¹⁸.

Obostrana saradnja i sadejstvo 11. i 14. brigade stalno su održavani i razmjenjivana je informacija. Tako je štab 14. brigade, 23. oktobra, upoznao štab 11. brigade o namjerama neprijatelja u Nevesinju i tom prilikom istakao da će Švabe vjerovatno napustiti Nevesinje i da će garnizon preuzeti ustaše. Obaviješteni smo da je u grad došlo oko 80 ustaša iz Kule Fazlagića i da su ustaše iz Nevesinja i Nevesinjskog polja protjerale četničke grupice. Radi što boljeg sadejstva posebno je naređeno 4. bataljonu da se još više poveže sa dijelovima 11. brigade na prostoru sela Batkovići i Miljevac.¹⁹

Na osnovu procjene štaba 29. divizije i podataka prikupljenih preko svojih obavještajnih organa, štab brigade je zaključio da se neprijatelj sprema da napusti Nevesinjski garnizon. Istina, teško je bilo utvrditi približno brojno stanje i sastav neprijateljevih snaga, jer su vršene veoma često promjene i smjenjivanje jedinica. Na te promjene uticalo je rasulo dezorganizacija komandovanja u jedinicama 369. divizije u Hercegovini. Slično stanje nastalo je u ustaškim zdrugovima i miliciji, tako da su mnoge jedinice rasformirane, dopunjavane i prebacivane sa jednog sektora fronta na drugi. Sve je to otežavalo da se dođe do približno tačnih podataka o stanju kod neprijatelja. Međutim, u to vrijeme nije se moglo pretpostaviti da će neprijatelj još nekoliko mjeseci uporno braniti Nevesinjski garnizon koji je bio jedno od važnih uporišta u sistemu njegove odbrane od koje je zavisilo izvlačenje glavnih snaga prema Šarajevu.

Povlačenje neprijatelja odvijalo se uz pomoć i oslonac na garnizone u Metkoviću, Stocu, Čapljini, Blagaju i Širokom Brijegu. Štab 14. brigade je analizirao situaciju i angažovanje svojih jedinica. Procjenio je da

²⁰> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

²¹> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

se bataljoni na dodeljenim položajima dosta pasivno drže. Utvrđeno je i da su 3. i 4. bataljon koji su se nalazili u neposrednom dodiru sa neprijateljem i mogli da mu nanesu osjetne gubitke, malo učinili. Treći bataljon je dozvolio da se neprijateljeve kolone kreću brisanim prostorom, a da njegove patrole nisu otvorile vatru. Četvrti bataljon, iako obaviješten da se u Žiljevu nalaze »škripari«, nije ništa preduzeo da ih pohvata i uništi. Oba bataljona zadovoljavaju se samo držanjem položaja i dozvoljavaju da grupa od 50 ustaša pljačka okolna sela. U takvoj situaciji 14. brigada je dobila zadatak da ovlada Nevesinjem.²⁰⁾ Na upozorenje štaba brigade bataljoni su pojačali svoju aktivnost. Tako je 3. bataljon svakodnevno upućivao patrole i neprijatelju postavljao zasjede na putu u rejonu Bišine. Češće je dolazilo do sukoba patrola oko komunikacije kroz Bišinu. Na više mjesta pregrađivan je put Nevesinje - Mostar nabacivanjem kamenja i drvenih prepreka, čime je neprijatelj zaustavljen i tako lakše tučen. Tu komunikaciju koja je povezivala garnizone od Nevesinja do Mostara, neprijatelj je uporno nastojao da održi u ispravnom stanju. Zbog toga je češće upućivao jače patrole iz Nevesinja preko Gradine i Varde na Paljev Do, a iz Bišine preko Jarčišta na Jelovu glavu ili preko Mukinjače i Malinovače do Paljev Dola. U isto vrijeme 4. bataljon je pojačao aktivnost na sektoru Miljevac - Stajića brdo - Šehovina, gdje je svakodnevno dolazilo do prepucavanja sa neprijateljevim patrolama, koje su pokušavale da upadnu u navedena sela. Izviđački vod brigade upućen je u rejon Dubrava sa zadatkom da prikuplja podatke o neprijatelju, prvenstveno iz garnizona Stoca, da hvata »škripare« i vrši mobilizaciju novih boraca.

U periodu od 24. do 25. oktobra jedan vod 1. čete 4. bataljona izvršio je prepad na Nevesinje iz pravca Stajića brda. Cilj tog demonstrativnog napada bio je uznemiravanje neprijatelja i otkrivanje njegovog vatrenog sistema oko grada.²¹⁾ U gradu je neprijatelj odmah dao uzbunu, a artiljerija je stupila u dejstvo i tukla položaje 3. i 4. bataljona na Vilenjaku, Siminu Grebu, Babinoj Glavi i Odžaku, sve do 12 časova narednog dana.

Oslobođenje Stoca

Uslijed čestih promjena teško je bilo tačno utvrditi brojno stanje neprijateljevih snaga u Stocu. Cijenjeno je da je početkom oktobra u Stocu bilo oko 400 legionara, ali su kasnije nastale izvjesne promjene. Kako neprijatelj nije imao novih jedinica da pojača i osigura komunikacije u dolini Neretve, povukao je iz garnizona Stolac jedan dio snaga. Kako je istaknuto, krajem oktobra u Stocu se našlo samo 100 legionara, zatim dijelovi protivtenkovskog i izviđačkog bataljona 369. legionarske divizije, nešto milicije i žandarma. Od teškog naoružanja neprijatelj je imao 6 protivtenkovskih topova i 3 teška bacača. Oko Stoca je postavljena ograda od bodljikave žice, a prilazi gradu bili su minirani. Moral u redovima neprijatelja znatno je opao, naročito poslije oslobođenja Trebinja i Dubrovnika.

²⁰⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

²¹⁾ Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

Raspored 14. brigade, 24. oktobra, neposredno pred oslobođenje Stoca bio je sljedeći: štab i brigadne ustanove u Berkovićima, 1. bataljon u Bileći, 2. bataljon u Radošima, 3. bataljon u rejonu Udrežnja i 4. bataljon u rejonu Biograda.

Štab 2. bataljona je, preko dobro organizovane obavještajne službe, svakodnevno pratio zbivanja u Stocu. Povoljnost je bila što se u bataljonu nalazilo dosta boraca i starješina iz Stoca i okoline, koji su dobro poznavali teren. Trebalo je iskoristiti i nebudnost neprijatelja, koji nije imao spoljnog obezbjeđenja i koji je računao da se oko Stoca nalazi omladinski bataljon, koji je u to vrijeme bio zauzet progonom »škripara« u okolini Ljubinja. Zato je štab bataljona, podstaknut velikim uspjehom naših jedinica u oslobođenju južne Hercegovine i jadranske obale i viješću da je Beograd oslobođen, odlučio da samoinicijativno napadne Stolac.

Plan za napad predviđao je da se, padom mraka 24. oktobra u 21 čas, neopaženo priđe sa jednom četom zidinama i zauzme tvrđavu, da dvije čete, raspoređene na periferiji upadnu u grad i da jedan vod iz 3. čete zatvori pravac od Maslina i tako spriječi intervenciju neprijatelja od Čapljine i Mostara. Minobacačkom odjeljenju dat je zadatak da tuče Duvansku stanicu. Svim jedinicama je naglašeno da poslije izlaska na jurišni položaj jednovremenim energičnim jurišem ovladaju tvrđavom i gradom. U zapovijesti je još napomenuto da »ukoliko se ne postigne tajnost pri izlasku na jurišni položaj, da se jedinice odmah povuku i ne ulaze u borbu, kako ne bi došlo do nepotrebnih gubitaka«.

Poslije pristizanja sa Žegulje sve jedinice 2. bataljona su zauzele predviđene položaje i odmah je uspostavljena veza među četama. Na dati znak 2. četa sa zamjenikom komandanta bataljona na čelu izvršila je juriš, upala u tvrđavu i za kratko vrijeme iznenađenu posadu prisilila da kroz tunel pobjegne u grad. Za njima je ostalo oružje i ostala oprema. U isto vrijeme 1. četa je napala na Duvansku stanicu, ali je zadržana snažnom vatrom neprijatelja. Treća četa je napadala od Basilja ka centru grada i stigla do zgrade suda i hotela »Balkan«. Granate iz našeg minobacača pogađale su objekte Duvanske stanice. Neprijatelj je bio iznenađen i zbunjen. Zabarikadiran u Duvanskoj stanici davao je snažan otpor očekujući pojačanje. Pošto grad do zore nije bio zauzet, naređeno je da se tvrđava upornom odbranom zadrži, a ostale snage da se izvuku na periferiju grada i sačeka naredna noć za ponovni napad. Sljedećeg dana neprijateljeva artiljerija je od pravca Domanovića bezuspješno tukla tvrđavu, koja je svojim debelim zidovima i svodovima predstavljala za naše borce potpunu zaštitu.

Da bi spasila posadu u Stocu, 25. oktobra, u sumrak jača neprijateljeva kolona je od pravca Aladinića prodrla u grad, prihvatila posadu i povukla se u pravcu Maslina i dalje za Domanoviće. Primjetivši izvlačenje neprijatelja, 2. bataljon je ponovo upao u grad. Borba je kratko trajala i 2. bataljon je nakon zauzeća grada postavio potrebna obezbjeđenja kod pojedinih ustanova i magacina. Istovremeno 3. četa je upućena u gonjenje, ali je pred Maslinama dočekana jakom vatrom neprijatelja sa prihvatnih položaja i tu zadržana. Noć 25/26. oktobra 2. bataljon je proveo u Stocu slaveći veliki uspjeh i oslobođenje grada.

Ovdje treba istaći da je štab bataljona cio postupak oko pripreme, upada i oslobođenja Stoca izveo samoinicijativno, mada je štab brigade u svojoj zapovijesti od 13. oktobra naglasio da »u slučaju napuštanja Stoca od strane neprijatelja, isti odmah zauzeti«.

Kako štab brigade nije znao da je njen 2. bataljon 25. oktobra naveče zauzeo grad, izdaje zapovjest za pripremu napada na Stolac. Istoga dana 25. oktobra pokreće 3. bataljon sa položaja iz rejonu Udrežnja u rejon Hrguda, a 2. bataljon zadržava u rejonu Radoša sa ranije dobijenim zadatkom. Očigledno, samoinicijativa štaba 2. bataljona bila je za pohvalu, a istovremeno i za kritiku, jer je trebalo u toku noći 25/26. oktobra da obavijesti štab brigade o preduzetoj akciji i zauzimanju Stoca. Ovako je došlo do nepotrebnog manevrisanja jedinica na frontu, pa je 3. bataljon sa položaja od Nevesinja usiljenim maršem po lošim vremenskim uslovima i slabom putu prešao preko 15 kilometara do sela Kameni Obor i Mrčev Do na položaje blizu Stoca. Sutradan se ovaj bataljon pod istim uslovima vratio na ranije položaje kod Nevesinja. Za to vrijeme 4. bataljon je morao pomjeriti dio snaga iz rejonu Biograda, da bi preuzeo položaje 3. bataljona do njegovog povratka. U tom intervalu snage kod Nevesinja su bile oslabljene, što je neprijatelj mogao da iskoristi i jače ugrozi položaje južno od grada. O borbama za oslobođenje Stoca komandant 2. bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima navodi:

»Dvadeset trećeg oktobra u selu Radošima, poslije partijsko-političkih priprema, pripreme naoružanja, opreme i ishrane, kao i dovođenje bataljona u punu borbenu gotovost, štab bataljona donio je odluku da napada na- Stolac. U tome momentu štab 14. brigade nalazio se u Berkovićima, a štab Operativne grupe na prostoru Hutovo - Hrasno. U to vrijeme nijesmo imali veze sa navedenim komandama, niti kakvih novih naređenja (odnosno, nijesmo znali gdje se tačno nalaze).

U jutarnjim časovima 24. oktobra izdao sam zapovijest slijedeće sadržine:

- da 1. četa sa odjeljenjem mitraljeza, vodom MB-82 mm i vodom PT pušaka izvrši marš pravcem: Radoši - Žegulja - Bitunja - Todorovići - Begovina i izbije na polazne položaje u rejon k. 178 u zahvatu kose koja dominira Stocem, a naročito Duvanskom stanicom i preduzme napad na Duvansku stanicu. Sa ovom četom nalazili su se komandant i komesar bataljona;

- da 2. četa sa odjeljenjem mitraljeza izvrši marš pravcem: Radoši - Ravnice - Tršići - Gornji Poplat i izvrši napad na utvrđenje koje dominira Stocem. Poslije zauzimanja tvrđave dati znak raketom. To je bio signal za jednovremeni napad svih jedinica bataljona na Stolac. Sa ovom četom nalazili su se zamjenik komandanta bataljona i intendant bataljona;

- da 3. četa izvrši marš pravcem: Radoši - Žegulja — Basilije - Stolac i da poslije zauzimanja tvrđave i datog znaka raketom preduzme energičan napad i prodire u centar grada, prihvati ulične borbe i stvori zabunu i dezorganizaciju u odbrani neprijatelja

u samom gradu. Sa ovom četom nalazio se zamjenik komesara bataljona.

Poslije izdavanja zadatka četama uputio sam kurire komandantu terenskog bataljona, koji se nalazio na Hrgudu, da sa bataljonom posjedne položaje: južni dio Gradine (k. 302) - Radimlja i k. 185 sa koje dejstvuje u bok neprijatelju koji će se izvlačiti iz Stoca ka Maslinama.

Početak napada određen je za 21 sat 25. oktobra.

U Radošima sam ostavio pozadinske dijelove kojima je naređeno da se u toku noći prebace u zaseoke Vukičevići i Trčići.

Prema izdatoj zapovijesti sve su jedinice izvršile zadatak. Napad 2. čete na tvrđavu otpočeo je tačno u 21 sat. U izvršenju zadatka ova četa, predvođena zamjenikom komandanta Vojkom Bulutom, primjenila je lukavstvo ubacujući grupu boraca u njemačkim šinjelima u samo utvrđenje. Na njemački znak Halt odgovorili su jasno, na njemačkom jeziku, koji je Nusret Šaran dobro poznao, da ide pojačanje postojećoj posadi. Na taj način jedan vod 2. čete je upao u tvrđavu i nakon oštire i kratkotrajne borbe protjerao neprijatelja. Poslije čišćenja tvrđave ostale čete 2. bataljona jednovremeno su napale grad na pravcima svog nastupanja.

Tako je 1. četa napadala niz padinu ka Duvanskoj stanici, ali je zadržana organizovanom i ubitačnom vatrom iz stanice.

Druga četa je jurišala sa pravca Poplata na grad, oslobodila bolnicu sa okolnim objektima i prodrla u grad do starog mosta.

Treća četa je prodrla u grad sa pravca Vasilije i izbila u centar grada do zgrade suda i hotela Balkan.

Terenski bataljon je bio na položajima prema zadatku.

Sve što čete više stežu neprijatelja na uzani prostor, to se više pojačava otpor iz Duvanske stanice i okolnih objekata.

Pošto u toku noći bataljon nije zauzeo Duvansku stanicu, a bojeći se intervencije sa Domanovića, pred zoru sam izdao naređenje da se čete izvuku preko rijeke Bregave i posjednu najbliže rejone oko Stoca radi ponovnog napada naredne noći. Prva četa je izvučena u rejon Kominjeg brda i Kopiljica, 3. četa u Dragovilje, 2. četa u rejon Gornji Poplat.

Neprijatelj je 25. oktobra uveče intervenisao jačom kolonom od Domanovića ka Stocu i uz jaku artiljerijsku vatru, koja je naročito tukla položaje 2. čete počeo izvlačiti svoje snage iz Stoca prihvatajući ih sa položaja Masline. Primjetivši izvlačenje neprijatelja iz Stoca, zamjenik komandanta bataljona preduzima sa 2. četom pokret ka Stocu i uveče 25. oktobra ponovo uvodi bataljon u borbu za grad. Slabiji otpor neprijatelj je pružao iz Duvanske stanice i sa padina k. 178. Taj otpor skršen je za vrlo kratko vrijeme i do 22 sata 25. oktobra iz Stoca je izbačen i poslednji neprijateljev vojnik. Komanda bataljona je uputila 3. četu u gonjenje ka Maslinama. Ispred Maslina četa je naišla na organizovanu vatru sa prihvatne linije koju je neprijatelj ranije bio organizovao.

U borbi za oslobođenje Stoca neprijatelj je imao, prema prikupljenim podacima, 5 mrtvih, dok su iz 2. bataljona poginula 2

Stolac, 1944. godine

borca (Bečko Grebović i Hadžo Bašić iz Gacka). Zaplijenjena je veća količina municije i bombi, jedna teška bređa i veća količina domobranskih šinjela, što je dobro došlo jednom dijelu boraca da se obuče.

Istog dana uveče smjestio sam se sa štabom bataljona u prostorije sreskog suda. Kada sam vidio dosta fotelja, rekoh komesaru: 'Evo komesare i mi dočekasmo da se smijestimo u grad i sjednemo u meke fotelje'. Komesar mi je odgovorio: 'Sjedi samo al nećeš dugo'.

U jutarnjim časovima u Stolac je stigao komandant Južnohercegovačke operativne grupe Danilo Komnenović. Rekao mi je da nije trebalo preduzeti napad na svoju ruku, jer da sam sačekao snage sa pravca Hrasna bio bi uspjeh veći«.

Poslije oslobođenja Stoca 2. bataljon je prebačen u rejon Rabinu, gdje je pristigao 27. oktobra u jutarnjim časovima. Tako je štab brigade prikupio sva tri bataljona na položaje južno i jugozapadno od Nevesinja i stvorio povoljne uslove za ofanzivnija dejstva na komunikaciju Mostar - Nevesinje.

Pošto su štab 29. divizije i divizijski prištapski dijelovi iz Bileće premješteni u Trebinje, obezbijedenje Bileće preuzele su terenske jedinice. Zato je 1. bataljon, oslobođen zadatka obezbijedenja štaba divizije, dobio 26. oktobra zadatak da prekrstari preko terena Sitnice, Viduše i Hrgu-

da, pohvata tamošnje »škripare«, mobiliše nove borce i uništava ostatke razbijenih četničkih grupica. Bataljon je 27. oktobra došao u Zvijerinu, 30. oktobra, izvršavajući navedeni zadatak stigao u Stolac i odmah isturio dio snaga na položaje prema Nevesinju.²²⁾

Borbena dejstva oko Nevesinja u novembru 1944.²ⁱ⁾

Poslije povlačenja neprijateljevih jedinica iz Stoca komanda 369. legionarske divizije je od preostalih borbenih jedinica formirala mješovitu Borbeni grupu »Vecel« (Wetzel), koju je krajem oktobra uputila u Nevesinje radi pojačanja tamošnjem garnizonu. Krajem oktobra na području Nevesinja nalazila se 14. brigada i imala nekoliko sukoba sa neprijateljem. Pored držanja nevesinjskog garnizona pod stalnom prisмотрom, patroliranja, držanja dominantnih uzvišenja prema Nevesinju, povremenih prepada i rušenja komunikacija, boravak na tom terenu dobro je iskorišćen za organizaciono sređivanje jedinica brigade. Oslobođenje Stoca je bila najznačajnija akcija brigade u to vrijeme. I u više sitnih akcija bilo je značajnih uspjeha. Ljudstvo se čeličilo, s obzirom na to da je većini mladih boraca u brigadi to bilo prvo »vatreno krštenje«. Hrabro držanje većina boraca i rukovodećeg kadra u borbi i pokretu pružalo je osnovu za uvjerenje da je brigada spremna i za teže zadatke.

Analizirajući rad partijske organizacije po bataljonima, stalno je ukazivano na propuste i nedostatke svakog pojedinca. Održano je više radnih sastanaka i konferencija po četama, na kojima je govoreno o potrebi jačanja odgovornosti, samokritičnosti i samoinicijativi. S obzirom na to da je to bila brigada mladih, trebalo je punu pomoć pružiti radu SKOJ-a i USAOJ-a. Po četama su držana politička nastava i kulturno-prosvjetna predavanja na kojima je govoreno o AVNOJ-u, Narodnooslobodilačkoj vojsci, bratstvu i jedinstvu, Crvenoj armiji i dr. Na četnim konferencijama proučavani su razni propagandni materijali. Kulturno-prosvjetni rad među borcima i starješinama s obzirom na otežane uslove rada, sveo se na držanje nekoliko predavanja.

Pored ideološko-političkog i kulturno-prosvjetnog rada, češće je izvođena obuka i u rukovanju oružjem, a posebna pažnja je posvećena njegovom održavanju. Smotra oružja je organizovana jednom nedeljno.²⁴⁾ Brigadi je, s obzirom na broj novodošlih boraca, nedostajalo svih vrsta naoružanja, naročito automatskog. Snabdijevanje i ishrana je organizovana preko narodnooslobodilačkih odbora, a komande mjesta su bile obavezne da novomobilisano ljudstvo što spremnije šalju u brigadu.

Pripremajući se za napad na Nevesinje, štab brigade je smatrao da treba prethodno likvidirati neprijateljevo uporište u Bišini, a zatim porušiti komunikaciju Mostar - Nevesinje i na taj način izolovati garnizon u Nevesinju. Zamisao je bila dobra. Vjerovalo se da u žandarmerijskoj stanici u Bišini neprijatelj ima samo jače obezbjeđenje. Ispušteno je iz vida da su se u tom neprijateljevom uporištu događale svakodnev-

²²⁾ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/11-7, kutija 1143-A.

²³⁾ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/11-7, kutija 1143-A.

²⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/10, kutija, 1153-1.

ne promjene i da se u njemu nalaze jače snage. Tako se za vrijeme napada na Bišinu našlo oko 150 legionara i ustaša sa jednim topom, 1 teškim i više lakih bacača. Drugi bataljon dobio je zadatak da, 28. oktobra, u večernjim časovima napadne na posadu u Bišini uz prethodno rušenje puta prema Blagaju. Za vrijeme napada pravac od Nevesinja obezbjeđivao je 3. bataljon. Napad je izvršen u 21 čas, borba je vođena cijelu noć, ali uporište nije zauzeto. Borci 2. bataljona dočekani su snažnom vatrom. Neprijatelj je bio u preimućstvu, jer se u odbrani nalazio u dobro utvrđenim objektima mada su im brojčano snage bile izjednačene. Pred svanuće bataljon se morao povući u polazni rejon ostavljajući jednu četu na položaju Mukinjača - Đukovići. Iste noći 2. četa 3. bataljona pregradila je cestu u rejonu Četnja Poljana i postavila zasjedu sa isturenim obezbjeđenjem na Grepku. Cijele noći neprijateljeva artiljerija tukla je položaje oko Grepka i Bišine, ali naše jedinice su prošle bez gubitaka.

Sa položaja Selište - Đuković sledećeg dana 2. bataljon je dočekao iz zasjede neprijateljevu kolonu jačine 80 vojnika, koja je od Blagaja pokušavala da se probije za Nevesinje. Kolona je razbijena i u paničnom bjekstvu povukla se prema Blagaju. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 20 poginulih, više ranjenih i 11 zarobljenih vojnika. Zaplijenjeno je 10 automata, 10 pištolja, 20 pušaka i 4 jahača konja sa opremom. Drugi bataljon imao je 2 poginula i 2 teže ranjena borca.

Razvijajući ofanzivna dejstva i goneći neprijatelja, jedinice 29. divizije su se približavale Mostarskom polju. U vezi s tim štab 14. brigade nastavio je pripreme za napad na Nevesinje. Prema podacima kojima se raspolagalo u Nevesinju se nalazilo oko 500 neprijateljevih vojnika, manji broj ustaša, domobrana i milicije. Zaključeno je da garnizon treba napasti što prije da se ne bi desilo da napuste grad nekažnjeni. Sa štabom 11. brigade dogovoreno je da se napad izvrši noću 29/30. oktobra. Smatralo se da će se noćnim napadom postići iznenađenje, da su neprijateljeve snage već zamorene u borbama prethodnih dana i da neće pružiti jači otpor. Za napad su određeni 3. i 4. bataljon. Pripreme su izvršene u najvećoj tajnosti. Svaki starješina dobro je upoznao sve prilaze gradu, a bataljoni su dovedeni na polazne položaje oko 20 časova. Zapovijest nije pisana, već je usmeno izdata na polaznom položaju. U zapovijesti je naglašeno da se napad mora odlikovati brzinom i smjelošću, jer će uspjeh zavisiti od energičnosti i snalažljivosti ukupnog starješinskog i boračkog sastava.

Podilaženje i približavanje gradu je uspješno obavljeno. Treći bataljon je u manjim napadima kolonama, bez teškog naoružanja i u najvećoj tišini, koristeći prilazne staze i jaruge, prišao do glavne kapije nadomet ručnih bombi. Vatra je otvorena sa jurišnog odstojanja. Na ulazu je bio postavljen protivtenkovski top. Dok su borci podilazili žičanoj ogradi, neprijatelj ih je otkrio i otvorio jaku vatru sa svih strana. Dalje se nije moglo. Da bi privukao pažnju neprijatelja i olakšao napad 3. bataljona, 4. bataljon je otvorio vatru na svom pravcu. Borba je trajala preko 4 časa, sve dok nije naređeno povlačenje na polazne položaje. Neprijatelj je u ovoj borbi imao 25 mrtvih, dok broj ranjenih nije poznat. Zaplijenjena su 2 automata, 25 pušaka i druga ratna oprema. Brigada

je imala 2 poginula i 22 ranjena borca, od kojih nekoliko teže. Jedan od poginulih iz 1. čete 3. bataljona je u pokušaju da savlada žičanu ogradu, pogođen mitraljezom ostao da visi na preprekama. Pored bataljona 14. brigade, u napadu je učestvovao i jedan bataljon 11. brigade, dok je drugi bio na obezbjeđenju do Bijenje i Zijemlja. Ovaj napad bio je podržan sa dva topa i bataljonskim minobacačima, koji su prethodnog dana imali pripremljene elemente za dejstvo. Napad nije uspio. Pokazalo se da je grad bio dobro utvrđen i povezan, na nekim mjestima i dvospratnim sistemom vatre i prepreka. Rovovi su se pružali u vidu izlomljenih linija duž južnih i istočnih padina, a obuhvatali su istaknute tačke ispred i iza linije odbrane. Bunker i su bili uglavnom pokriveni i povezani saobraćajnicama. Duž položaja postavljene su žičane prepreke, dok je na prilazima od strelišta i bojišta postavljen i minski pojas. U tako utvrđenom gradu i manja posada mogla se uspješno braniti. Pored toga, ispostavilo se da su neprijateljeve snage u gradu za vrijeme napada bile brojnije od onih koje su prije napada procjenjene. Grad je branio 369. legionarski dopunski bataljon, ojačan dijelovima 370. grenadirskog puka, zatim 2. i 3. bojna 9. posadnog zdruga (oko 100 ustaša i preko 50 milicionara). Sutradan, u Nevesinje je pristigla i grupa »Vecel« (Wetzel) formirana poslije izvlačenja iz Stoca. U to vrijeme naše komandovanje još nije znalo da je Nevesinje uključeno u »zelenu liniju«, koju su Njemci organizovali i uporno branili sve do izvlačenja glavnih snaga prema zapadu. »Zelena linija« se protezala kroz Hercegovinu sljedećim pravcem: Široki Brijeg - Mostar - Nevesinje - Kalinovik i dalje preko Foče Drinom i Savom sve do Srema. Tako se grad uporno branio i održao sve do 14. februara 1945. Ipak, u cjelini gledano, ovaj napad nije bio dobro pripremljen, iako je za to bilo dovoljno vremena. Prije svega, nisu bili prikupljeni tačni podaci o neprijatelju, njegovom brojnom stanju, naoružanju i utvrđenim položajima. Obavještajna služba brigade i bataljona je zatajila i nije bila dorasla svom zadatku. Postavljeni zadatak prevazilazio je mogućnosti naših snaga angažovanih u napadu.

Raspored bataljona 14. brigade, 30. oktobra, bio je sljedeći: 1. bataljon u pokretu iz Stoca prema Nevesinju; 2. bataljon na prostoru Rabina - Udrežnje; 3. bataljon na prostoru Bukorići - Grebak; 4. bataljon na prostoru Šehovina - Miljevac. Svi bataljoni imali su isturene dijelove prema gradu i kontrolisali komunikaciju Nevesinje - Mostar.

Sljedećeg dana neprijateljeva kolona jačine oko 600-700 vojnika uz jaku podršku artiljerije krenula je iz Nevesinja prema Mostaru iz dva pravca: prema Grepku i zaobilaznim putem prema Oštrom vrhu (M. Velež) i Paljevom Dolu. Prethodno je izvršila snažan pritisak na naše bataljone i ovladala Grepkom, Bulekom i Vilenjakom. Druga kolona približne jačine se sa 6 kamiona i 4 tenka kretala iz Blagaja za Nevesinje, prvoj u susret. Kolone su se probile kroz našu opsadu i spojile u Bišini. Međutim, energičnim protivnapadom 2. i 3. bataljona ove dvije kolone su ponovo razdvojene, tako da je jedna odstupila prema Blagaju, a druga za Nevesinje. Borba je trajala cijeli dan, pa je neprijatelj imao 15 poginulih i 40 ranjenih vojnika. Zaplijenjena su troja kola sa opremom i hranom. Brigada je imala 6 poginulih i 25 ranjenih boraca.

Raspored u kome se brigada 31. oktobra našla bio je povoljan, jer se tim rasporedom grad držao u opsadi i ometao saobraćaj neprijatelja prema Mostaru. Toga dana u Zaklopac je pristigao 1. bataljon, pa je brigada, prvi put od svog formiranja, prikupila sve svoje bataljone na prostoru Biograd - Udrežnje - Rabina. Time joj je omogućeno da u narednim borbama djeluje kao cjelina.

Kao što se iz iznijetog vidi, u toku oktobra 14. brigada je, izvršavajući postavljene zadatke, nanijela neprijatelju osjetne gubitke. Ubijeno je oko 142, zarobljeno preko 170 i ranjeno dvostruko više neprijateljevih vojnika. Zaplijenjen je znatan broj raznovrsnog naoružanja i opreme, između ostalog: 9 puškomitraljeza, 8 mašinki, 280 pušaka, 1 mitraljez, 181 ručna bomba, 150 mina za bacač, 43 sanduka topovske municije, preko 14.000 puščane i mitraljeske municije i dr.²⁵⁾

Brigada je imala osjetne gubitke: 14 poginulih i 55 ranjenih boraca, ali je povećala svoje brojno stanje na 424 borca, među kojima je bilo najviše dobrovoljaca, u njene redove je stupio i jedan broj onih koji su do tada bili u okupatorskim i kvislinškim jedinicama. U isto vrijeme iz brigade je premješteno 50, prvenstveno starijih, boraca u druge jedinice i ustanove 29. divizije.

Pored borbi koje je brigada vodila oko Trebinja, Stoca i Nevesinja, taj period karakteriše unutrašnje sređivanje jedinica. Radi poboljšanja borbene spremnosti, rad svih partijsko-političkih organa i vojnog rukovodstva bio je usmjeren ka vojničkom učvršćivanju jedinica. Otežavajuće okolnosti bile su što je brigada izvodila borbene zadatke na velikom prostoru, što je negativno uticalo i na komandovanje i na izvršavanje borbenih zadataka. Takođe, pomanjkanje rukovodećeg kadra u bataljonima i novoformiranim jedinicama negativno je uticalo na borbenu spremnost jedinica, jer su na upražnjena mjesta postavljeni mladi, manje iskusni kadrovi. Krajem oktobra brigada je imala 942 borca. Pušaka, raznih modela, bilo je 707, puškomitraljeza 34, mitraljeza 8, i 24 automata. Na pušku je dolazilo oko 50, a na automat oko 60 metaka. Brigada je oskudijevala u odjeći i obući, ali se to postepeno poboljšavalo.²⁶⁾ Oskudijevalo se i u naoružanju, prvenstveno automatskom oružju.

Neprijatelj se nikako nije mirio sa činjenicom da se njegovim jedinicama spriječava prolaz komunikacijom Mostar - Nevesinje, posebno posle saznanja da je Nevesinje postalo važan utvrđeni »bastion« na lijevom krilu njemačke odbrambene »zelene linije« u Hercegovini. Držanjem Nevesinja i kontrolom prostora gornjeg Nevesinjskog polja obezbjeđivao je manevar snagama iz dubine u zahvatu srednjeg toka Neretve. Četrnaesta brigada je i dalje ostala na desnom krilu divizijskog rasporeda na položajima: Rabina - Mukinjača - Vilenjak - Bilek - Bablja Glava - Žiljevo sa istim zadatkom da vrši pritisak na Nevesinje i na komunikaciju prema Mostaru.

Već 1. novembra nastavljaju se žestoke borbe oko Nevesinja. Neprijatelj iznenadno i snažno napada na Grebak, potiskuje dijelove 3. bataljona i zauzima Vardu - Crni vrh i Vilenjak. Borba je trajala nekoliko časova, ali protivnapadom bataljona neprijatelj je bio prisiljen da ods-

²⁵⁾ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

²⁶⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3/25-7, kutija 1143-A.

tupi u grad. Treba istaći da je 3. bataljon toga dana bio iznenađen, jer je popustila budnost isturenih i osiguravajućih dijelova. U isto vrijeme, 2. četa ovog bataljona, koja je bila u rejonu Malinovača, povukla se sa položaja bez odobrenja. Štab brigade je ozbiljno zamjerio komandi 3. bataljona zbog nebudnosti i samovoljnog napuštanja položaja 2. čete.²⁷⁾

Trećeg novembra vrijeme je bilo prohladno, sa kišom i maglom. Koristeći vremenske uslove neprijateljeva kolona, jačine oko 800 vojnika, sa bornim kolima i 4 tenka, kretala se od Mostara prema Nevesinju. Da bi osigurao nesmetan prolaz te kolone, neprijatelj je iz Nevesinja napao na 1. i 3. bataljon i odbacio ih nakon žestoke borbe koja je trajala oko 5 sati sa položaja Grepka, Vilenjaka i Bileka. Nekoliko puta u toku borbe uzvišenje Simov greb prelazilo je iz ruke u ruku. U popodnevnom časovima jedinice 1. i 3. bataljona izvršile su snažan protivnapad i neprijatelj je potisnut u grad uz gubitke od 10 mrtvih i preko 20 ranjenih vojnika. U toj borbi poginuo je komesar 1. čete 1. bataljona Gojko Subotić, osamnaestogodišnjak, najmlađi komesar čete u brigadi. Pored njega, ranjeno je 8 boraca, a, 2 su poginula.

Slijedećeg dana štabovi 13. i 14. brigade dogovorili su se da sa po dva bataljona likvidiraju neprijateljeva uporišta u Bišini i na Busku. Planom za napad predviđeno je da 1. i 4. bataljon 13. brigade napadaju na Bakračušu i Busak, a bataljoni 14. brigade na utvrđenje »Bišina«. Predviđeno je da napad počne u 15 sati. Prema podacima koje je prikupio štab brigade posadu u »Bišini« činilo je oko 300 neprijateljskih vojnika, sa 2 brdska i 2 protivtenkovska topa, 1 teškim i 3 laka minobacača. Zbog tog napada pomjeren je bataljon brigade, pa je 3. bataljon, sa baterijom topova, prebačen u Donju rabinu, a 4. bataljon pomjeren prema Kuli (Suvi Pištet). Naređeno je 1. i 4. bataljonu da u vrijeme napada na »Bišinu« dijelom snaga (preko Vilenjaka i Grepka) izvrše demonstrativni napad na grad, s tim što bi 4. bataljon sa jednom ojačanom četom prešao cestu Nevesinje - Mostar i preko Paljev-Dola izbio na Jelovu glavu i Jarčište. Time bi se sa tih položaja zaštitile snage, koje će napadati kasarnu, od intervencije neprijatelja iz pravca Nevesinja. Pored toga, bataljonu je naređeno da poslije napada jednu četvu postavi u rejon Malinovače, a jednu u rejon Bukorića kao rezervu. Bataljonima koji će direktno učestvovati u napadu dati su slijedeći zadaci:

- da 2. bataljon, sa jednom četom, poruši put u rejonu Bišine, između sela Paljev-Do i kasarne u Bišini, a zatim napadne uporište Bakračušu sa južne i istočne strane i tako neposredno sadejstvuje bataljonima 13. brigade;

- da 3. bataljon, sa dvije čete, napadne na uporište sa sjeverne i zapadne strane, iz pravca Šipovice i Krivog Dola, a sa jednim vodom iz pravca Velagića.

Predviđeno je da napad podržava artiljerija iz rejona Rabine, s tim da početak dejstva artiljerije bude u 16 sati i traje do početka napada bataljona. Naređeno je i da se do početka napada bataljoni dobro pripreme i međusobno povežu, jer, kako je rečeno u zapovijesti, »napad mora biti munjevit i drzak«.²⁸⁾

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

Napad je počeo 5. novembra vrlo energično, ubacivanjem ručnih bombi u neprijateljeve zaklone i bunkere preko žičanih prepreka. Posada se očajnički branila iz bunkera, iz kasarne i utvrđenih kamenih zaklona. Borba je trajala do pred samu zoru. I pored upornog i energičnog napada 2. i 3. bataljon nisu uspjeli da savladaju prepreke oko utvrđene kasarne, jer su bile branjene sa po dva brdska i protivtenkovska topa, 3 laka i srednja minobacača i većim brojem automatskog oružja. Za to vrijeme štab brigade se nalazio kod Rizalove Gomile, odakle je neposredno pratio tok borbe. Uvidjevši da se utvrđenje ne može zauzeti, bataljonima je naređeno povlačenje na polazne položaje. Ispostavilo se da je neprijateljeva posada jaka i da se nalazi u dobro utvrđenom uporištu, vrlo uporna i riješena da ne dozvoli nikakvo iznenađenje. U toj borbi u brigadi su 3 poginula i 4 ranjena borca.

Sutradan, 6. novembra, u ranim jutarnjim satima neprijatelj jačine oko 500 grenadira iz 370. puka, sa nešto ustaške milicije i domobrana, napao je položaje 1. i 4. bataljona i ovladao Vilenjakom, Bilekom, Bukvicom, Adžinom i Babljom Glavom. Uz snažnu podršku artiljerije, neprijatelj je prodro u s. Biograd i spalio više kuća u selima Udrežnja. Tog dana 3. bataljon se još nalazio u Donjoj Rabini, odakle je trebalo da se poslije podne, sa baterijom topova, prebaci u rejon Biograda, na desno krilo brigadnih položaja. Međutim, pokret se uslijed nastale situacije nije mogao izvesti, jer se neprijatelj preko Bablje i Adžine Glave, gdje nije bilo naših snaga, prebacio u Biograd i izvršio jak pritisak na desno krilo 1. bataljona. Teret borbe tog dana podnio je 1. i dijelovi 4. bataljona. Dok je 1. bataljon odbijao juriše s fronta u rejonu Vilenjaka i Simova greba, neprijatelj je izvršio snažan pritisak u bok njegove 2. čete na Bukovicu. Treća četa, koja je branila Vilenjak, zaobidena je sa lijeve strane, tako da je 1. četa, koja je branila Bilek i Simov Greb, primorana da se pod jakim pritiskom neprijatelja u neredu povuče. U popodnevnim časovima uslijedio je snažan protivnapad 1. i 4. bataljona i neprijatelj je protjeran u grad. Dok su 1. i 4. bataljon vodili uporne borbe neposredno oko Nevesinja, 2. bataljon u rejonu Selišta i Dubovca dočekao je neprijateljevu kolonu, koja se od Buska kretala prema Bišini. Borba je bila kratka, pa se neprijatelj uz osjetne gubitke povukao prema Busku. U tim borbama neprijatelj je imao 15 mrtvih i 30 ranjenih vojnika. Naši gubici su bili takođe veliki: 9 poginulih, 10 ranjenih i 14 zarobljenih omladinaca iz 1. čete 1. bataljona.

Istog dana naveče štab brigade, hirurška ekipa i bolnica našli su se u Guberašu, 2. bataljon u D. Rabini, 1. bataljon u selima Zaklopac i Mahala, 4. bataljon na prostoru Kula - Četna Poljana, a 3. bataljon sa baterijom topova u rejonu Grabovik - Ruklići.²⁹¹ Svakog dana, od 7. do 20. novembra, neprijatelj je iz Nevesinja napadao snagama razne jačine s najmerom da naše jedinice odbaci dalje od grada i od komunikacije Nevesinje - Mostar. Povremeno mu je to, zakratko, i uspijevalo, ali je uvijek odbijan uz gubitke. Treba istaći da se brigada nalazila na širokom frontu od Odžaka do Rabine. Na frontu širem od 20 km, raspoređena u liniji, držala je isturene topografske visove koje je posjedala sa manjim snagama od desetine do voda, rijeđe čete, dok su osnovne

²⁹⁰ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 40-2, kutija 1153/1.

snage bataljona držane u rezervi, stalno spremne za brzu intervenciju. Ispred dominantnih visova istureni su osiguravajući dijelovi (odjeljenja boraca), koji su imali zadatak da na vrijeme otkriju prisustvo neprijatelja, jačinu i pravac njegovog kretanja. Za to vrijeme brigada je pretežno izvodila aktivnu odbranu uz česte sudare sa neprijateljevim dijelovima. Tako je 2. bataljon sa jednom četom 7/8. novembra izvršio demonstrativni napad na neprijateljsko utvrđenje u »Bišini«, dok sa drugim dijelom i 1. bataljonom 13. brigade napada na neprijateljeve položaje Gnjilo Brdo i dobro utvrđenu i zaprečenu Jarakovu kotu, tako da se nije mogla zauzeti.

Jedna neprijateljeva kolona jačine oko 200 legionara krenula je 8. novembra iz Nevesinja, preko Ziljeva za Odžak. Dočekao ju je 3. bataljon sa položaja Bablja Glava - Odžak i potisnuo je prema Batkovićima. Sutradan, 9 novembra, neprijatelj napada u pravcu Vilenjaka na položaje 1. bataljona, gdje je dočekan snažnom vatrom. Bataljon je izvršio protivnapad i neprijatelj je uz gubitke od 3 poginula i više ranjenih vojnika potisnut u grad. U borbi je poginuo obavještajni oficir 1. bataljona Lazar Kljajić, dok su 3 borca ranjena.

Dva dana ranije 7. novembra štab Južnohercegovačke operativne grupe, koji se nalazio u Stocu, upoznao je štab brigade sa situacijom i rasporedom svih jedinica 29. divizije.³⁰⁾ Istaknuto je da je neprijatelj zapalio neke svoje magacine u Mostarskom polju i da postepeno napušta Mostar, istovremeno pojačavajući garnizon u Nevesinju. Zaključeno je da neprijatelj namjerava da se glavnim snagama probije za Sarajevo. Brigadi je naređeno: »Vi i dalje budite što ofanzivniji, ometajte neprijateljske pokrete i na vrijeme dostavljajte izvještaje, zakašnjenja se ne mogu tolerisati...!«, pisalo je u naređenju štaba Operativne grupe. Kasnije se pokazalo da su ovi pokreti neprijatelja bili varka.

Štab brigade je analizirao naređenje pretpostavljene komande, rad svojih organa i organa štabova bataljona i svakom članu svoga štaba ukazao na propuste.³⁰⁾ Uputio je vrlo oštru kritiku svim bataljonima ukazujući im na greške i propuste u borbi. Istaknuto je da je nesnalažljivost starješinskog kadra u novonastaloj situaciji imala za posljedice više nepotrebnih žrtava. Bilo je samovoljnog napuštanja položaja, nebudnosti pojedinih starješina i nesprovođenje nekih naređenja. Izvještaji su bili nepotpuni i redovno su kasnili. Prihvatajući upozorenje i kritiku štaba Južnohercegovačke operativne grupe sa punom odgovornošću, štab brigade je s pravom to zahtijevao i od svojih potčinjenih.

Toga dana štab brigade je uputio pismo njemačkom komandantu u Nevesinju, tražeći da se ranije zarobljeni omladinci zamijene za okupatorove vojnike zarobljene od naših jedinica. Skrenuta je pažnja komandantu garnizona u Nevesinju da, ukoliko bi strijeljali naše omladince, među kojima i dva ranjena, biće strijeljano 5 okupatorovih vojnika za svakog omladinca. Pošto u to vrijeme u brigadi nije bilo zarobljenika koje bi ponudili radi zamjene, zahtijevano je od bataljona da u predstojećim akcijama nastoje da zarobe što više neprijateljevih vojnika. Štab brigade se obratio i štabu Operativne grupe tražeći zarobljenike,

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

ukoliko ih ima u drugim brigadama. Ta razmjena prihvaćena je od okupatora i izvršena 25. novembra. Razmjenjeni Nijemci uzeti su iz zarobljeničkog logora u Bileći. Zamijenjeno je 12 omladinaca i jedan Italijan.

Od 10. do 12. novembra štab brigade i izviđački vod nalazili su se u Selakovićima, a bolnica, hirurška ekipa, omladinski vod i podoficirski kurs u Džinovoj mahali. Bataljoni su ostali na ranije posjednutim položajima, a baterija topova iz rejona Milošev Do podržavala ih je dejstvujući po komunikaciji Nevesinje - Kifino Selo. Svakodnevno je ispaljivala po nekoliko granata na Nevesinje.

Dvanaestog novembra neprijatelj jačine 400-500 vojnika izvršio je iz Nevesinja prodor u pravcu Odžaka i Vilenjaka, potisnuo dijelove 1. i 3. bataljona, zauzeo Žiljevo, Bablju Glavu i Vilenjak. Istovremeno, dijelom snaga pokušao je preko Ovčijeg Broda prodrijeti ka Brataču. Poslije viščasovnih borbi, angažovanjem 2. i 3. bataljona, kao i dijelova 1. bataljona, odbačen je u garnizon. Neprijateljevi gubici nisu poznati, dok je iz 3. bataljona poginuo jedan borac. O borbi za Vilenjak borac 1. bataljona Vukašin Svorcan u svojim sjećanjima iznosi:

»Negdje polovinom novembra naš bataljon držao je položaje prema Nevesinju na uzvišenim kotama, gdje je kao dominantna kota bio Vilenjak. Vilenjak je golo brdo bez šume i kamena, ravnica slična bosanskim planinama, sa vojničkog stanovišta brisani prostor. Jedini pristup su bile udolice koje su napravili volovi kada su ih čobani dogonili na ispašu iz sela Udrežnja. Moja četa je dobila zadatak da Vilenjak preotme od Nijemaca, koji su zauzeli kotu, ne sjećam se datuma.

Kada je četa prišla na blisko odstojanje njemačkim položajima, gdje su bili i neki zidani zakloni u vidu bunkera, istina otvoreni, dunuo je južni vjetar, magla se odjednom digla i mi smo ostali na brianom prostoru. Vjerovatno da je komandir čete, Vojin Ivković, kao iskusan oficir i hrabar rukovodilac ocijenio novonastalu situaciju i komandovao je juriš.

Uskakali smo u te zaklone, a Nijemci pucaju iz mitraljeza. Likvidirali smo njemačke vojnike i otimali oružje. Zauzeli smo Vilenjak, a Nijemci su pobjegli prema Nevesinju. Poginulih i ranjenih Nijemaca bilo je dosta. Istina, i u našoj jedinici bilo je poginulih i ranjenih vojnika i starješina. Ja, tada dječak od nepunih 16 godina, nijesam ni znao cijeliti momente u toj borbi. Kad to danas posmatram i sjetim se te borbe oduševi me izvanredna procjena situacije od komande čete. Poslije dizanja magle komanda da se krene na juriš spasila je našu jedinicu teških gubitaka, a na drugoj strani zadatak je izvršen uz naše najmanje moguće gubitke. Istovremeno njemačkoj jedinici naneseni su znatni gubici«.

U jutarnjim časovima, 13. novembra, neprijatelj je pojačao pritisak na brigadu, pa su njeni bataljoni cijelog dana bili angažovani u oštrim borbama. Jača neprijateljeva kolona iz Nevesinja pokušala je da prodre prema Kifinom Selu. Dočekao ju je 3. bataljon i uz sadejstvo dijelova 11. brigade i podršku artiljerije iz rejona Kosovače potisnuo je u grad. Istog dana neprijatelj je izvršio smjenu jedinica u Nevesinju. Da bi obzbjedio nesmetani prolaz komunikacijom Nevesinje - Mostar i obratno, isturio je jaču prethodnicu i bočna osiguranja, a zatim iz grada po-

krenuo polumotorizovanu kolonu jačine oko 600 vojnika, sa 16 kamiona i 3 topa.³²⁾ Treća četa 1. bataljona nalazila se na položajima Vilenjaka i imala istureno obezbjeđenje na Grepku, koje je u jutarnjim časovima iz zasjede snažnom vatrom dočekalo prednje neprijateljeve dijelove, nanijevši mu gubitke od 10 mrtvih i više ranjenih vojnika. Poslije uspjelog napada obezbjeđenje se povuklo u sastav čete. Neprijatelj je brzo reagovao i uz snažnu podršku artiljerije odbacio dijelove 1, 2. i 4. bataljona sa Vilenjaka i kote 1174, tako da se jedna četa 1. bataljona sa Vilenjaka pod borbom povukla u pravcu Simova greba. U vrijeme povlačenja čete, od minobacačke mine poginuo je komandant 1. bataljona Maksim Kujundžić. Pošto se 3. četa dosta udaljila, niko od boraca nije primjetio njegovu pogibiju, pa je neprijatelj zauzevši Vilenjak naišao na tijelo mrtvog komandanta. Borba da se povrate napušteni položaji trajala je cijeli dan, sve do noći, kada su legionari, ustaše, domobranci i ustaška milicija protjerani u grad. Neprijateljevu kolonu, koja se probijala kroz Bišinu, dočekala je ispod Malinovače jedna četa 2. bataljona i nanijela joj osjetne gubitke.

Kada je štab brigade obaviješten da je poginuo komandant 1. bataljona i da je neprijatelj odnio njegovu torbicu u kojoj su se, pored ostalog, nalazili štambilj 1. bataljona, znaci raspoznavanja i radna karta, preduzete su mjere opreza i istog dana u 22 sata, poništeni znaci raspoznavanja, a svim jedinicama dostavljeni novi.³³⁾ Sve jedinice brigade su upozorene da pojačaju kontrolu nad nepoznatim licima, a koga uhvate sa propusnicom ili drugim dokumentom ovjerenim okruglim žigom 1. bataljona, da se ispita i sprovede u štab brigade. O borbama 2. bataljona na položajima Vilenjak komandant bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima iznosi:

»U vremenu od 13. do 23. novembra bataljon je držao položaje na Vilenjaku. Poslije zauzimanja ovih položaja četama sam podijelio sektore i naredio da na položajima drže odjeljenja vojnika radi osmatranja, a da se glavnina čete skloni u zaklone neposredno iza položaja. Na taj način smo izbjegli jaku artiljerijsku vatru, a bataljon se iz neposredne blizine mogao pokrenuti na juriš u svakom momentu. Negdje u 10 sati, 13. novembra, neprijatelj je preduzeo jači napad sa Grepka ka Vilenjaku. Bio je podržan jakom artiljerijskom vatrom. Na položaju bataljon je imao samo osmatračice. Kada je neprijateljev streljački stroj izbio na 150 metara, do grebena Vilenjaka, 2. bataljon se cio pokrenuo na juriš i izbio na greben. To je neprijatelja zbunilo i nije mu ništa preostajalo nego da okrene leđa i bježi prema Nevesinju. Bataljon je neprijatelja gonio do Grepka, pa se odatle vratio na svoje položaje. Na bojnopolju ostavio je 17 mrtvih vojnika. Zaplijenjena su tri automata, 1 puškomitraljez i 10 pušaka. Gubici bataljona su bili: teže su ranjeni komandiri Šaban Dulić, Tahir Beća i Branko Mrkić.

Neprijatelj je još u dva maha napadao u pravcu Vilenjaka, istina mnogo opreznije nego ranije, ali je oba puta uspješno protjeran ka Nevesinju. Tako je, 19. novembra, iza sebe ostavio 5 mrtvih

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

vojnika, a 2. četa je upadom na komunikaciju zarobila 8 njemačkih vojnika i 1 poručnika, zaplijenila dosta municije i nešto hrane i opreme. Do 23. novembra bataljon je uspješno držao Vilenjak, a toga dana predao je položaje 2. bataljonu 13. brigade.³⁴⁾

Štab Južnohercegovačke operativne grupe svojim dopisom od 14. novembra, cijeneći trenutnu situaciju u Nevesinjskom garnizonu, obavijestio je sve jedinice da se noću 13/14. novembra jedna neprijateljeva motorizovana kolona jačine oko 600 vojnika, sa tenkovima i artiljerijom, probila od Nevesinja ka Busku. Time je ocijenjeno da može doći do promjene u Nevesinjskom garnizonu. Kako ranije proboj neprijatelja u pravcu Kalinovika nije uspio, ovo probijanje ka Mostaru ukazivalo je da se u redovima neprijatelja dešavaju neke promjene. U svakom slučaju štabu brigade je naređeno da mora biti oprezan i da nastoji da otkrije namjere neprijatelja u Nevesinju. »Bišina je oduvijek bila pogodna za velike poraze neprijatelja, ali se on zadnjih dana uspješno provlačio« stajalo je u dopisu štaba Operativne grupe kao prijekor štabu brigade.

Prije ovog upozorenja štab brigade je došao do sličnih zaključaka i procijenio da postoji vjerovatnoća da će jedinice brigade biti svakodnevno angažovane u borbama, jer će neprijatelj vršiti češće ispade iz grada i biti uporan u održavanju komunikacije za Mostar. Ponovo je bataljonima skrenuta pažnja na opreznost i ukazano na moguća stalna dejstva neprijatelja. Posebno je naređeno da 3. bataljon, na desnom krilu brigadnih položaja, mora biti oprezan i da svaki pokušaj neprijatelja da se probije prema Babinoj Glavi i Odžaku mora energično spriječiti. I pored ovih upozorenja, jedna neprijateljeva kolona je 16. novembra uspjela neprimijećeno da se probije iz Mostara za Nevesinje. Štab brigade je za ovaj propust vrlo oštro ukorio štabove 2. i 4. bataljona i naredio im da ubuduće stalno drže zasjede u rejonu Bišine na komunikaciji Nevesinje - Mostar. Ispadi neprijateljevih pješadijskih dijelova na položaje brigade pojačani su. Njegova artiljerija svakodnevno je, bez određenog vremena, dejstvovala po položajima brigade, kada je ranjen Slavko Svorcan iz 1. bataljona, umro 5. decembra, i vatrenim položajima u rejonu Milošev Do i Kosovača. Baterija artiljerijskog divizionu koja je pridana štabu brigade morala je često da mijenja svoje položaje. U to vrijeme kretanje i premještanje artiljerije bilo je vrlo otežano, jer su borci po raskvašenom zemljištu i putevima s mukom izvlačili oruđa iz lepljivog blata.

Naredbom štaba 29. divizije³⁵⁾ od 16. novembra rasformirana je Južnohercegovačka operativna grupa i 14. brigada je stavljena pod neposrednu komandu štaba 29. divizije. Štab brigade dostavio je štabu divizije podatke o neprijatelju u Nevesinjskom garnizonu. Utvrđeno je da se u Nevesinju nalazi 1.500 njemačkih vojnika, 150 ustaša iz Fazlagića Kule i oko 100 pripadnika ustaške milicije. Garnizon je raspolagao sa 15 topova raznih kalibara, raspoređenih po gradu, ispod logora i na Malti, kao i većim brojem minobacača. Naglašeno je da su podaci, dati sa skicom rasporeda, približno tačni.

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-I.

Poslije borbi vođenih prethodnih dana jedinice brigade našle su se u slijedećem rasporedu: 2. bataljon u selu D. Rabina, u stalnoj vezi sa 13. brigadom, držao je položaje Laze a sa jednom četom na Mukinjači; 4. bataljon u Udrežnju držao je obezbjeđenje na Vilenjaku a jednom četom kontrolisao je komunikaciju od Četne Poljane kroz Bišinu; 1. bataljon je držao položaje: Zaklopac - Mahala i vršio obezbjeđenje na Simovom Grebu, Bilaku i Bukovici; 3. bataljon, u Graboviku i Radićima, držao je položaje na Adžinoj i Babinoj Glavi, kontrolisao rejon Odžaka i održao vezu sa 11. brigadom. Štab brigade, intendatura, komora, izviđački vod i podoficirski kurs nalazili su se u Selakovićima. Hirurška ekipa, bolnica i omladinski vod u Džinovoj Mahali. Baterija sa položaja kod Kosovače povremeno je otvarala vatru po neprijateljevim položajima.

Zbog velike udaljenosti štaba divizije (80 km) kurirsku vezu sa njom bilo je teško održavati. Zato je štab brigade, predložio da se brigadi dodijeli jedna radio-stanica ili da divizija šalje svoje kurire do brigade, što je štab divizije usvojio.

Štab brigade je još jednom ukazao na slabosti u radu i skrenuo pažnju štabovima bataljona³⁶¹ da na položajima budu budni. Naglašeno je da se ne smije dozvoliti nikakvo iznenađenje i da dodeljene položaje treba uporno braniti. Skrenuta je pažnja da su izvještaji bataljona nejasni i da se često iz njih ne vidi postupak i promjene kod bataljona i četa.

Iz izloženog se može vidjeti da je 14. brigada bila 40 dana na položajima južno i jugozapadno od Nevesinja na »zelenoj liniji« koju je neprijatelj odsudno branio i da se svakodnevno borila sa brojno jačim i tehnički opremljenijim neprijateljem. U osnovi izvršila je postavljene zadatke i stekla veće borbeno iskustvo, mada je imala dosta oscilacija u borbi.

Dvadesetog novembra štab divizije je naredio da se 14. brigada ojača baterijom brdskih topova i da se, poslije smjene od dijelova 13. brigade, prebaci u gornje Nevesinjsko polje. Tamo je trebalo da ofanzivno djeluje u neprijateljevoj pozadini, vrši prodore prema Zijemlju, Glavatičevu i Borcima i čisti taj prostor od ustaške milicije i četnika. Pod njenu komandu stavljen je konjički NOR odred.³⁷¹

Pristupajući realizaciji postavljenog zadatka, štab 14. brigade je cijenio da je za neprijatelja taj prostor od velikog značaja, jer su dolaskom brigade ugrožene njegove snage ne samo u Nevesinjskom polju nego i u Bijelom polju i gornjem toku Neretve. Da bi brigada ovladala tim prostorom, trebalo je prethodno da protjera četničke grupe i ustašku miliciju i ovlada ograncima planine Crvanj. Taj prostor brigadi bi poslužio kao oslonac u slučaju da neprijatelj interveniše iz Nevesinja. Pored toga, osloncem na Crvanj jedinice brigade bi se čvršće povezale sa jedinicama 11. brigade.

^{25>} Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

^{26>} Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3/25-7, kutija 1143-A.

*Borbe na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja
u novembru i početkom decembra 1944.³⁵⁾*

Krajem novembra 1944. raspored neprijateljevih snaga na prostoru Nevesinje - Bijelo polje - Konjic i Trnovo - Miljevina (Kalinovik) - Foča bio je slijedeći:

- garnizon u Nevesinju sačinjavali su dijelovi 369. legionarske divizije, i to: 369. grenadirski puk (bez jednog bataljona), 1/369. protivavionskog diviziona, 3/369. artiljerijskog puka. Pored toga, u Nevesinju se nalazilo oko 400 ustaša iz Nevesinja i Gacka (Kule Gazlagića). Grad Nevesinje bio je dobro utvrđen i opasan bodljikavom žicom. Svi prilazi gradu bili su minirani. Brojno stanje neprijatelja se stalno povećavalo i iznosilo je od 1500 do 2000 vojnika, zavisno od situacije u kojoj se neprijatelj nalazio i uloge jedinica u odbrani grada;

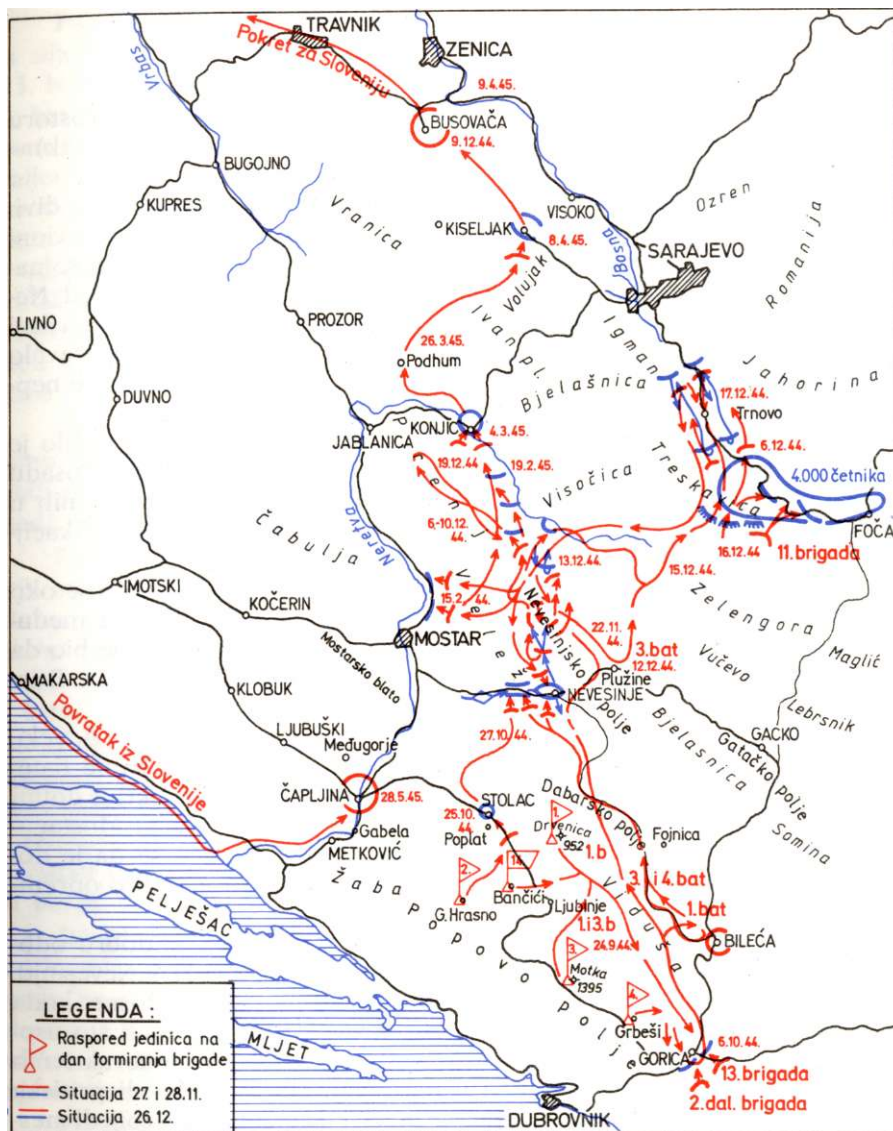
- uporište »Bišina« činilo je spoljnu odbranu Nevesinja i služilo je za organizovanje i osiguranje komunikacije Nevesinje - Mostar. Posadu je sačinjavalo oko 300 vojnika iz 369. grenadirskog puka, smještenih u dobro utvrđene objekte, čiji su prilazi zaprečeni minskim i fortifikacijskim preprekama;

- na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja i Zijemalja nalazilo se oko 500 pripadnika muslimanske milicije i oko 300 četnika, koji su međusobno sarađivali u borbi protiv naših jedinica. Njihov zadatak je bio da brane pravce koji iz Nevesinjskog polja, preko Zijemalja, vode ka Bijelom polju i Konjicu;

- štab 369. legionarske divizije sa prištapskim jedinicama (izviđački, pionirski, dopunski bataljon i protivtenkovski divizion bez jedne baterije) nalazio se u Bijelom polju. Pored ovih, i svi važniji objekti u dolini Neretve bili su dobro utvrđeni i minirani. Željezničku prugu Mostar - Sarajevo posebno je branio ustaški Gorski zdruk. Računa se da je dolinu Neretve branilo oko 30.000 vojnika iz raznih jedinica, dobro opremljenih i naoružanih.

Ovakav raspored neprijateljevih snaga obezbjeđivao je dobru odbranu Neretvljanske kotline, posebno uporišta u Mjestaru i Nevesinju. Time je neprijatelj zatvarao prilaze Sarajevu i dolini rijeke Bosne, kuda se povlačila njemačka Grupa armija »E« sa juga Balkana. Radi što uspješnijeg izvršenja ovog zadatka neprijatelj je preduzimao više aktivnih dejstava sa ograničenim ciljevima u nastojanju da se oslobodi pritiska naših jedinica oko Nevesinja, Bijelog polja i Konjica i obezbijedi nesmetano komuniciranje na pravcu Nevesinje - Mostar - Sarajevo. Dobro organizovanom obavještajno-izviđačkom službom, u sprezi sa ustaško-četničkim bandama, neprijatelj je imao pouzdane podatke o jačini i rasporedu naših jedinica na ovome prostoru, pa je analogno tome uspješno branio svoje položaje i preduzimao protivakcije. Situacija se na navedenom prostoru iznenada komplikovala, jer se u to vrijeme na širem prostoru Jahorina - Prača - Foča - Kalinovik prikupljala grupacija sandžačkih, istočnobosanskih i hercegovačkih četnika, kao i dio četnika koji su se povukli iz Crne Gore i Srbije u jačini od oko 2.500 do 3.000 ljudi. Njihov cilj je bio da na navedenom prostoru osiguraju izvlačenje

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

Sema borbenih dejstava 14. hercegovačke omladinske brigade do oslobođenja Sarajeva

Nijemaca i spriječe dejstvo naših snaga iz sjeverne Hercegovine u pravcu Sarajeva i Konjica i tako oslabe naš napad na garnizone u Nevesinju i Mostaru.

Realizujući zapovijest štaba 29. divizije još od 20. novembra 1944. da se 14. brigada prebaci na teren gornjeg Nevesinjskog polja, u pozadinu neprijatelja, jedinice brigade su bile prisiljene da raščišćavaju teren od četnika i muslimanske milicije. Dolaskom brigade, 25. novembra, na prostor Zijemlja - Zaborane, neprijatelj je svim silama nastojao

da osigura ovaj prostor i spriječi prodor naših jedinica preko Zijemlja ka Bijelom polju i Konjicu i time osigura bok snagama u dolini Neretve. Tako su jedinice brigade, kako je to ranije opisano, sve do kraja novembra vodile žestoke borbe sa neprijateljem koji je pokušavao da je razbije i uništi i tako osigura ovaj prostor.

Kako je zadatak 14. omladinske brigade, ojačane jednom brdskom baterijom, bio prije svega čišćenje ustaške milicije i četnika iz gornjeg Nevesinjskog polja i sa Zijemlja, trebalo je dublje prodrijeti u neprijateljevu pozadinu, prema Glavatičevu i Konjicu. Zbog velikog operativnog značaja brigadi je pridat i Konjički NOP odred. Treba imati u vidu da je jedino uporište u Hercegovini, gdje su se četničke grupe još samostalno i slobodno kretale, bilo Donje Zijemlje odvojeno od gornjeg Nevesinjskog polja ograncima Veleža i planine Crna gora. To je odgovaralo okupatoru, jer izbijanjem brigade u Zijemaljsko polje bilo bi neposredno ugroženo Bijelo polje, gdje je neprijatelj koncentrisao jače snage, pa su četnici predstavljali neposredno osiguranje sa tog pravca.

Kao što se iz izloženog vidi, brigada je dobila delikatan zadatak da po otkrivenom terenu i u lošim vremenskim uslovima dalje proдре u neprijateljevu pozadinu. Marš je trebalo izvesti obilaznim pravcem istočno i sjeveroistočno od Nevesinja, osloncem na 11. brigadu u rejonu Kifina Sela i Krekova, s tim da se od Nevesinjskog garnizona obezbijedi sopstvenim snagama. Dužina marša iznosila je oko 25 km, pa ga je, zbog dejstva neprijateljeve artiljerije iz Nevesinja, trebalo izvesti noću. Budući da se brigada prebacivala na neoslobođenu teritoriju, sve jedinice su se morale probijati smjelo i ne zadržavati se u slučaju manjih sukoba sa neprijateljem.

Pokret do Bijenje izvršen je u dvije marševske kolone, a zatim poslije izbijanja na prostor određen divizijskom zapovijesti: Pridvorci - Kljuni - Lakat, brigada se kretala u tri kolone. S obzirom na to da su 1. i 2. bataljon bili dosta zaostali, pokrenuti su jedan sat ranije da bi ušli u jedinstvenu kolonu sa 3. i 4. bataljonom. Desna marševska kolona 2. i 4. bataljona kretala se preko Ovčijeg broda, a lijeva (1. i 3. bataljon) preko Drenovika.

U brigadnoj zapovijesti od 22. novembra tačno "u 6. sati stajalo je:³⁹⁾

- da 1. bataljon krene na marš u 24 sata pravcem: Zaklopac - Grabovik - Žiljevo - Ravna gora - Kifino Selo - Krekovi - Bijenja. Poslije završenog marša jednu četu smjestiti u Donju, a dvije čete u Gornju Bijenju i obezbijediti se u rejonu razmještaja. Uz to 1. bataljonu je naređeno da održava vezu sa dijelovima 11. brigade u rejonu Krekova i sa 2. bataljonom u Pridvorcima;

- da 2. bataljon krene na marš kada i prvi pravcem: Rabina - Sabljača - Buklići - Odžak - Ovči Brod - Bratač - Kifino Selo - D. Bijenja - Pridvorci. Poslije završenog marša smjestiti se u Nekudini i Pridvorcima, s tim što dijelom snaga zatvoriti pravac od Nevesinja. Povremeno kontrolisati Sopilje upućujući patrole u pravcu Mačipolja;

- da 3. bataljon krene na marš jedan sat kasnije marš-rutom iza 1. bataljona, s tim da sa jednom četom zatvori pravac Nevesinje - Žiljevo i Nevesinje - Kifino Selo sve do prolaska 1. i 2. bataljona, da od D. Bi-

⁴⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/14-7, kutija 1143-A

jenja nastupa preko Nekudine i Hrušta za Lakat i tu se smjesti i obezbjedi od Srednjeg polja i Zijemlja. Pored toga, naređeno mu je da održava vezu patrolama sa 2. i 4. bataljonom;

- da 4. bataljon krene na marš kada i 3., iz Sabljače pravcem za 2. bataljonom do D. Bijenja, zatim preko Humčara i Kovačića, smijesti se u Kljune. Pored toga, naređeno mu je da se obezbjedi u rejonu razmještaja i zatvori pravce od Kruševljana i Zaborana;

- da štab brigade, bolnica, intendatura, hirurška ekipa, izviđački i omladinski vod i baterija topova izvrše pokret u 12 sati preko Ovčijeg Broda i prenoće u Brataču. Zatim da u ranim jutarnjim časovima 23. novembra produže marš do D. Bijenja i tu se smjeste, s tim što će se baterija brdskih topova smjestiti u selu G. Bijenja. Pored navedenog, svim bataljonima je naređeno da razoružaju i protjeraju ustašku milicijsku i četničke grupe i da mobilišu nove borce. Takođe, za sve jedinice su određeni rejonu snabdijevanja, prvenstveno preko narodnooslobodilačkih odbora, a gdje ovih nema, rekvizicijom od narodnih neprijatelja. Odnos prema narodu treba da bude dobar, naglašeno je u brigadnoj zapovijesti.

Pokret svih jedinica brigade izvršen je prema zapovijesti. Neprijatelj je ipak otkrio pokrete nekih jedinica, pa je artiljerijom tukao po brigadnoj komori i koloni 2. bataljona. Nastupajući u sela gornjeg Nevesinjskog polja, bataljoni su se, 23. novembra, sukobili sa ostacima oko 300 ustaških milicionara i manjom grupicom četnika. Uz gubitke od 10 mrtvih, 20 ranjenih i 1 zarobljenog milicioneri su pobjegli u pravcu Zaborana i Glavatičeva, a četnici prema Zijemljima. U borbi sa njima brigada je imala 1 poginulog, 8 ranjenih boraca, a bez obe noge ostao je vodnik 2. bataljona Velimir Novčić. Dolaskom na marševski cilj bataljoni su se razmjestili i odmah pristupili ispitivanju terena i slanju patrola u pravcu Glavatičeva, Zaborana i prema Zijemlju. Istovremeno su održane političke konferencije po selima i legalizovana narodna vlast.

Štab brigade pri prolasku kroz Bratač ostavio je hiruršku ekipu u 11. brigadi, s tim da obavlja potrebne hirurške intervencije za obe brigade. Istovremeno, primio je u Brataču radio-stanicu sa poslugom i planom veze, koju je poslao štab divizije, tako da je uspostavljena stalna radio-veza između brigade i divizije. Prva vijest koja je poslata preko radio-stanice diviziji bila je neprijatna. Izvješteno je da je konjički partizanski odred napadnut od četnika i ustaške milicije u rejonu Glavatičeva, da je pretrpio velike gubitke i razbijen u dva dijela. Uspio se izvući jedan dio, oko 60 boraca, u rejonu Kalinovika, dok se drugi dio, sa komandantom i komesarom odreda, izvukao u rejon Umoljana. Brigada za vrijeme boravka u gornjem Nevesinjskom polju nije još stupila u vezu sa ovim odredom, tako da mu nije mogla pomoći.⁴⁰⁾

Dolazak 14. brigade u gornje Nevesinjsko polje imao je za ovaj kraj veliki politički značaj. Valjalo je proširiti uticaj narodnooslobodilačkog pokreta u ove krajeve, jer naše jedinice do tada nisu duže tamo boravile. Posebno je trebalo razbiti uticaj četnika i ustaške propagande na srpsko i muslimansko stanovništvo. Međutim, boravak brigade u ovom kraju nije bilo dovoljno dug da bi se njeno prisustvo i pozitivno

⁴⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/14-7, kutija 1143-A

dejstvo na političko stanje na terenu u većoj mjeri osjetilo. Kratak predah, od 24. do 26. novembra, jedinice brigade su prvenstveno iskoristile za organizovanje političkih konferencija po selima i za održavanje priredbi i zabavnih večeri za vojsku i narod. Izdavane su džepne i zidne novine. U svim jedinicama održavani su časovi iz vojne obuke, a stalno je ukazivano na potrebu jačanja budnosti i discipline.

Međutim, već 26. novembra u 7 sati po gustoj magli i uz podršku artiljerije neprijatelj je napadao djelove 11. brigade na Drenoviku i odbacio ih prema Kifinom Selu. Iz pravca Pridvoraca intervenisao je 2. bataljon 14. brigade sa dvije čete i napadajući bočno u pravcu Batkovića pomogao 11. brigadi da ga odbaci u Nevesinje.⁴⁰

U toku 25. i 26. novembra štab 14. brigade prikupio je nove podatke o neprijatelju i tako saznao da se u rejonu Donja i Gornja Zijemlja nalazi oko 250 četnika, a u gornjim selima Nevesinjskog polja neutvrđen broj ustaške milicije. Glavne snage neprijatelja privremeno su se povukle ka Bijelom polju i Glavatičevu. Istovremeno, manje grupe neprijatelja, koje je 4. bataljon rastjerao, povukle su se prema Rat-Kamenu s namjerom da se prikupe u Hanskom polju.

U skladu sa opštim zadatkom štab brigade je odlučio da ne dozvoli njihovu koncentraciju i zadržavanje na toj teritoriji već je u zapovijesti od 26. novembra bataljonima postavio zadatak, i to:⁴²⁾

- da 1. bataljon krene preko Pridvorca i Hrušta do Lakta, u dvije kolone. Desna kolona preko Mlječevca i Padeške kolibe do Kušića sa zadatkom da spriječi svaki prolaz neprijatelju iz D. i G. Zijemlja u pravcu Hanskog polja ka planini Crna gora. Lijeva kolona, jačine jedne čete, da nastupa preko Gradine do Drnopolja, zatim poslije pristizanja jedne čete iz 3. bataljona da nastavi čišćenje Zijemlja;

- da 3. bataljon krene preko Velike Nedelje na Srednje polje i tu ostavi jednu četvu, a sa ostalim snagama produži pokret pravcem: Javorci - Lokva - Orluka i blokira sve pravce koji iz D. i G. Zijemlja izvođe prema Bijelom polju;

- da 4. bataljon pročisti teren u zahvatu sela: Luka - Kruševljani - Dramiševo - Zaborani, izbije na Česim i Rat Kamen, a zatim da se obezbjedi od Glavatičeva i Hanskog polja;

- da 2. bataljon ostane u rejonu Pridvorci i spriječi neprijateljeve ispade od Nevesinja u zaleđe brigade.

Svi bataljoni, sem 2. pokrenuti su u 24 sata iz dotadašnjih rejona smještaja.

Četiri sata kasnije pokrenuta je brigadna komora, bolnica, komora 1. bataljona i baterija bez jednog topa. U selu Lakat koloni se priključila i komora 3. bataljona tako da se svi smještaju u Drnopolju (D. Zijemlje). Da je taj pokret izveden dva dana ranije, plan štaba brigade za izvođenje napada bio bi veoma dobro zamišljen, jer je obezbjeđivao potpuno iznenađenje.

Napad i čišćenje Zijemlja počelo je poslije totalne blokade neprijatelja i zatvaranja svih pravaca koji izvođe prema Bijelom i Hanskom

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 487, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

polju. Kao što se iz zapovijesti vidi, svakom bataljonu je bio precizno postavljen zadatak.

Sa 1. bataljonom kretao se brdski top sa dovoljno municije radi podrške snagama u napadu. Međutim, iz izvještaja 1. i 3. bataljona bilo je vidljivo da su pojedine čete uslijed teškog terena i loših vremenskih uslova zakasnile, pa su se četničke snage koje su bile na Zijemljima ranije izvukle prema Borcima. Manje četničke grupice su se razbježale, ubijena su 3, a 9 četnika zarobljeno. Zaplijenjeno je 6 pušaka, 1 puško-mitraljez »šoša«, 1 »švarcloze« i oko 1.000 metaka. Bataljoni nisu imali gubitaka. Dok se 14. brigada pripremala za akcije čišćenja Zijemlja od ostataka četničkih grupa i za dalji prodor prema Glavatičevu i Borcima, neprijatelj je saznao za brigadu ocijenivši da se jače partizanske snage nalaze na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja. Komanda 369. legionarske divizije upozorila je svoje komande na prisustvo naših snaga, a zapovjednik 2. bojne 2. gorskog zdruga naredio da se iz Konjica u Glavatičevo uputi jedan izviđački vod sastava 4 izviđačka odjela od po 5 domobrana, 2 Nijemca i jednog broja ustaške milicije. Zadatak je bio da svakodnevno izviđaju u pravcu Kruševljana, Luke i Gornjeg Zijemlja, prikupljaju podatke o našim snagama i sprečavaju njihove pokrete prema Konjicu.³⁴ Istovremeno, neprijatelj je svoj plan za uništenje brigade počeo da sprovodi napadom na 2. i 4. bataljon na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja. Plan je bio dobro zamišljen - da jednovremenim udarom iz više pravaca potisne brigadu na plato Zijemlja i tu je između planina Veleža, Crne gore i Rujišta uništi. Sa tim ciljem 25. novembra u 8,30 sati 369. grenadirski puk iz Nevesinja, jačine oko 800 vojnika, sa 1 tenkom i oklopnim kolima i uz podršku artiljerije izvršio je snažan napad na 2. bataljon. Neprijatelj je iskoristio loše vremenske uslove, iznenadio 2. četu u selu Sopiljima, potisnuo je prema Pridvorcima i prodrio u selo. Zatim je sa tenkom i oklopnim kolima produžio komunikacijom prema Kljunima. Komandant 2. bataljona odmah je uputio 3. četu preko Nekudine da bočno napadne neprijatelja, ali se brzo pod pritiskom neprijatelja povukla. Borba je nastavljena do popodnevnih sati, pa se bataljon našao u poluokruženju i morao se povući na položaje iznad Lakata. Pošto se sredio na novim položajima, u 21 sat izvršio je ponovo napad na neprijateljeve dijelove koji su zanoćili u Pridvorcima, ali ni ovaj napad nije uspio.

Nakon toga bataljon je posjeo položaje sjeverozapadno iznad Hrušta i na tim položajima ostao 27. i 28. novembra. U ovoj borbi 2. bataljon je imao 3 poginula, nekoliko ranjenih i 5 zarobljenih boraca, koji su kasnije zamijenjeni za zarobljene njemačke vojnike.

Druga neprijateljeva kolona koja je tog dana napala 4. bataljon naveče se spojila sa svojim snagama u Pridvorcima³⁴ i na noć 27/28. novembra zanoćila u Pridvorcima, Humčanima i D. Bijenja. Istog dana 4. bataljon je čisteći teren razbio i protjerao oko 120 domobrana, četnika i ustaške milicije i do 10 časova izbio u Zaborane. Tom prilikom zarobljen je jedan neprijateljev vojnik.

³⁴> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

Bataljon je bio u razvijenom borbenom poretku, kada ga je iz pravca Glavatičeva napala 2. bojna 2. puka 2. gorskog zdruga, ojačana nje-
mačkim jedinicama, ustaškom milicijom i četnicima. U isto vrijeme iz
pravca Česima napad je izvršila kolona legionara 369. divizije. Bataljon
se našao u »klještima«, dok je njegova 3. četa u rejonu Ravnog brda bila
potpuno odsječena. Prva četa na lijevom krilu pod pritiskom neprija-
telja, koji je napadao od Česima, povukla se jugozapadno od Zaborana
u rejon kote 1083. Druga četa se nalazila sjeverno od sela u rejonu kote
1211 i uz prihvat 1. čete povukla se prema Barama. Treća, odsječena
četa, izvukla je svoje ljudstvo zahvaljujući zabuni neprijatelja koji je mis-
lio da su to njegove jedinice. Bataljon je bio iznenađen jer niko nije oče-
kivao tako jake neprijateljeve snage, pa se u 12,30 dosta neorganizovano
počeo povlačiti u pravcu Luka. Neprijatelj je, prateći bataljon, usporio
nastupanje ispitujući teren, pa se bataljon udaljio i oko 16 sati prikupio
u Kovačićima. Pošto je imao više ranjenih boraca donijeta je odluka da
se bataljon probije u pravcu Lakta, na istočne padine Crne gore. Me-
đutim, po drugi put u toku dana bataljon se našao u vrlo teškoj situa-
ciji. Drugoj i 3. četi je naređeno da se uz sopstveno obezbjeđenje od Pri-
dvoraca najhitnije probije preko k. 874 i 900 i puta južno od Benjkuša
u pravcu Lakta. Bez borbe to su dvije čete uspjele. Međutim, 1. četa,
prateći vod i intendantura bataljona u vrijeme pripreme za pokret iz-
nenadno su napadnuti od pravca Kljuna i razbijeni na otvorenom pro-
storu, pa su se probili po grupama u više pravaca. Ljudstvo pratećeg
voda, intendantura i dio 1. čete izgubili su se noću, po magli, u šumama
Crne gore. Ujutru su se štab bataljona i dijelovi 1. čete prikupili u Lak-
tu, gdje su ranije pristigle 2. i 3. četa. Bataljon je 27/28. novembra za-
noćio na položajima iznad Lakta. Pri probijanju imao je i poginulih, 2
ranjena, a te noći 51 borac se privremeno zagubio, među kojima i 2 ra-
njenika.⁴⁵¹

U borbama do 28. novembra neprijatelj je imao 30 poginulih i 70
ranjenih. Zarobljeno je 9 četnika. Ukupni gubici brigade su bili: 12 po-
ginulih, 8 ranjenih i 51 nestao borac.⁴⁶¹

Raspored 14. brigade 27. novembra u 22 sati bio je sljedeći: 1. i 3.
bataljon, štab brigade, brigadna bolnica, komora i baterija topova na Zi-
jemljima; 2. i 4. bataljon u gornjem Nevesinjskom polju, na položajima
iznad Hrušta i Lakta. Tako razdvojena na dva dijela brigada se naveče
našla u potpunom okruženju na padinama planine Crne gore.

Prema podacima, koje je štab brigade dobio, iz Bijelog polja je kre-
nula i treća napadna kolona neprijatelja jačine 800 legionara 369. divi-
zije sa baterijom topova s namjerom da preko Porima, na koji su izba-
cili jedan dio snaga, Rujišta i G. Ziemlja, napadne brigadu u D. Ziem-
lju. Iz Nevesinja je krenula četvrta napadna kolona jačine oko 600 voj-
nika, koja je planirala da, osloncem na snage koje su zanoćile u rejonu
sela Pridvorci, prodre sjevernim padinama Veleža preko V. Nedelje i
što prije izbije u D. Ziemlje.

Štab brigade, svijestan situacije u kojoj se brigada našla opterećena
velikom komorom, bolnicom i baterijom topova, ocijenio je da može po
kiši i hladnoći biti potisnuta na besputne vrleti planine Crna gora.

⁴⁵> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 41/3, kutija 1153-1.

⁴⁶> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7, kutija 1143-A.

Zato je morao brzo reagovati. Pošto je bio na licu mjesta, naredio je jedinicama da odmah u jutarnjim satima, 28. novembra, preduzmu izvlačenje sa prostora Zijemlja u pravcu gornjeg Nevesinjskog polja. Računao je da će 2. i 4. bataljon sa položaja iznad Lakta usporiti neprijateljev prodor ka Zijemljima. Situacija se mijenjala iz sata u sat. Na položaje 2. i 4. bataljona neprijatelj je napao iz tri pravca: Sopijska - Mačipolje; Pridvorci - Hrušta - Lakat i Kljuni - Lakat i prisilio oba bataljona da se povuku na položaje: Gorda glava, Gojički i Srednji vrh.

Politički komesar 4. bataljona Risto Rašević ovako opisuje borbe svog bataljona 27. i 28. novembra:

»Bataljon se 26. novembra premjestio iz Kule u Kljuna. Znali smo da se u podveleškim selima i na području Zijemlja nalaze četnici i da im je centar u Zijemlju. Pored četnika iz tih sela, tu su se nalazili i četnici iz drugih sela sa područja Nevesinja, Konjica i Mostara. Ta koncentracija četnika upozorila nas je da pored obavještajne službe, upućujemo patrole u pravcu Lakata, Luka i Presjeka i sela Kovačići i Pridvorci. O Nijemcima nikakvih obavještenja nismo imali, ali smo u štabu bataljona zaključili da bi Nijemci iz Nevesinja mogli napraviti ispad putem Nevesinje - Kljuna, mada smo pretpostavili da na toj relaciji ima naših jedinica koje će im to onemogućiti.

Prema zapovijestima štaba brigade od 27. novembra moj bataljon je pošao na zadatak da protjera četnike sa terena Zaborana i Česima radi konačnog čišćenja prostora Zijemlja. Pri nastupanju ka Zaboranima i Česimu bataljon se sukobio sa četnicima. Borba je bila oštra i uporna. Prema ocjeni štaba bataljona četnici su bili brojniji. Pored toga, nalazili su se na terenu gdje su rođeni, pa su se lako snalazili. Borba se zaoštravala i što se više odvijala, naše napredovanje bilo je veće. Od početka borbe pa do susreta sa Nijemcima mi smo uznapredovali nekoliko kilometara. Bližila se noć kada se osula jaka paljba. Kratko iza toga ugledali smo Nijemce, pa je došlo do kraćeg prepucavanja. Pojava Nijemaca u ovoj vrleti i bespuću iznenadila nas je. Da nije bilo Nijemaca bataljon bi sigurno protjerao četnike sa predviđenog terena. Povlačimo se u pravcu komore. Kada smo došli konji su već bili natovareni i formirana je kolona. Vraćamo se istim putem kojim smo i došli. Već je noć, veza sa neprijateljem je prekinuta. Iza sebe sam ostavio pet boraca. Došli smo u Kovačicu i odlučili da tu treba ostati. S obzirom na noć, nismo očekivali da će Nijemci i četnici krenuti za nama. Dolaskom u Kovačicu obaviješteni smo da je naš 2. bataljon u toku dana vodio borbu sa Nijemcima iz garnizona u Nevesinju, da je odbačen u pravcu Lakat i da su na terenu Pridvoraca zanoćili. U štabu je preovladalo mišljenje da se u s Kovačićima zadržimo. Počeli smo rastovaranje. Bili smo nervozni i uzbuđeni, ali bez straha. Iznenada, iz pravca našeg dolaska, Nijemci su zapucali na našu zaštitnicu. Štab bataljona je odmah naredio pokret u pravcu Lakta. Pokret je izveden nervozno, brzo i u panici. Za nama u hodu Nijemci su stalno pucali. Dok smo prelazili preko puta priključili su nam se neki borci iz patrole. Kažu da su trčali da nas

obavijeste o pokretu Nijemaca. To je usporilo naše kretanje, pa smo poslednji došli u Lakat i organizovali obezbjeđenje i izviđanje.

Komora nije došla u Lakat. Bili smo ubijedeni da je prekinuta veza i da su zalutali, a možda i pali Nijemcima u ruke. Neki su bili mišljenja da se nije moglo zalutati jer je put bio dobar, stari, karavanski. Tada smo saznali da nedostaje većina boraca iz intendature i pratećeg voda i da se među nestalim borcima nalaze intendant i vodnik pratećeg voda. Druga četa je bila sva na broju, iz 3. čete je nestao jedan borac, a za 1. četu nije bilo podataka. U tom slučaju nedostajalo je oko 30 boraca. Na već ionako tešku situaciju to je na sve nas uticalo porazno. Bilo nam je jasno da su Nijemci iz Mostara i Konjica došli na teren na kome smo se nalazili da pomognu četnicima. Pokret Nijemaca za nama i obavještenje da su poslije odbacivanja našeg 2. bataljona zanoćili na terenu upozoravalo nas je da organizuju napad iz više pravaca i da se nalazimo u blokadi. Obavijestili su nas da je došla komora bez boraca. Noć je poodmakla, a o spavanju ni govora. U bataljonu vlada opšta budnost i pripravnost. Rano ujutru, 28. novembra, prije svanuća bataljon je zauzeo položaje iznad Lakta, spreman za borbu. Sa štabom brigade i ostalim bataljonima nismo imali vezu, što nam je otežvalo situaciju u kojoj smo se našli.

Rasporedili smo se pripravnici za borbu. Desetina boraca upućena je iza naših leđa na prevoj planina Velež i Crna gora sa zadatkom da spriječe napad četnika s leđa. Položaj u kamenjaru iznad Lakta je povoljan. Prostor od Kljuna do Kovačića i dio prema Pridvorcima dobro je pregledan. Jasno nam je da se tu ne radi o nekom slučajnom ispadu Nijemaca, već je to studiozno pripremljen plan u njemačkoj komandi za organizovani napad na brigadu. Vjerujem da su Nijemci znali i raspored brigade. To smo zaključili po istovremenim pokretima iz tri garnizona (Mostara, Konjica i Nevesinja) i zaposjedanju puta od Česima do Pridvoraca. Već se rasvanulo. Nijemci se kreću polako i vrlo oprezno ka našim položajima. Došli su na bliska odstojanja. Otvorili smo vatru. Zastali su. Iznenadno počinje da tuče artiljerija. Iznenadeni smo, jer smo mislili da su to samo pješadijske jedinice. Prve granate udarale su iza naših leđa, a zatim je osuta brza paljba iz više oruđa. Granate su udarale neposredno iza nas, pojedine čak na nekih metar udaljenosti. Prevrću se stijene i stabla. Teško je reći da li je veća opasnost od granata ili od kamenja i drveća koje se prevrtalo i rasipalo na sve strane. Poslije artiljerijske paljbe Nijemci predoše u napad, mi ih dočekasmo i zaustavismo njihovo napredovanje. Ponovo paljba artiljerije. Njihov ponovni pokušaj da krenu napred bio je uzaludan. Od artiljerijskih granata teren je izrovan i ispreuran. U takvoj situaciji Božo Adžović, omladinski rukovodilac bataljona, pita: 'Je li ovako bilo na Sutjesci' ili 'Je li moglo biti gore na Sutjesci'?

Pala je prva žrtva. Poginuo je Nikola Vulešević borac 3. čete. On je treća i poslednja muška glava u porodici. Njegova braća Simo i Stevo poginuli su 1941. godine u borbi sa ustašama. To su

bile i prve žrtve u Šumi trebinjskoj. Mi smo to znali, pa nam je zato Nikolina smrt teže pala. Svi pokušaji Nijemaca da krenu napred bili su odbijeni. I oni imaju povoljne zaklone u kamenjaru kao i mi. Razlika je u tome što mi vidimo svaki njihov pokret, a oni nas ne vide. Tako je bilo do poslije podneva. Odlučili smo da izvršimo iznenadni protivnapad na neprijateljeve prednje položaje. Na uporno traženje Ahmeta Brkića da se sa desetak boraca privuče i iznenadi Nijemce odobreno mu je. Uspjeli su doći do stijena i približiti se Nijemcima koje smo gađali iza zaklona. Na nekih desetak metara, kada je trebalo da bace bombe, šest naših boraca je pokršeno mašinkama. Među njima bio je i Ahmet Brkić. Ostali borci uz našu pomoć su se povukli. Sedam žrtava tog dana bio je veliki gubitak za našu jedinicu. Naročito nam je bilo žao Ahmeta Brkića.

Položaj se stabilizovao. Svi pokušaji Nijemaca da nam se približe odbijeni su, ali ni mi nismo mogli njima ništa. Koliko im je nanijeto gubitaka nije mi poznato, ali su bili mnogo veći od naših.

Odstupili smo prema naređenju niz padine Crne gore u pravcu sjevera, gdje je bio jedini izlaz iz okruženja. Zapadno od Luke prešli smo put i preko Nevesinjskog polja došli u Kruševljane. Pošto nijesmo mogli sahraniti poginule drugove istog dana, pošao sam sutradan sa desetak boraca i sahranio ih.

Trećem bataljonu je naređeno da ubrzanim maršem preko Crne gore pravcem: Padež - Padeške kolibe i preko Torina izbiže u Luke, postavi jače obezbjeđenje prema Zaboranima i Laktu i tako obezbijedi ostalim bataljonima prikupljanje na prostorijsi sela Zaborani - Kruševljani - Luka - Kljuni. Sa 3. bataljonom pokrenuta je brigadna komora, bolnica i baterija, koja je do tada podržavala 2. i 4. bataljon. Prvi bataljon kretao se, kao zaštitnica, do sela Luke, a potom produžio za Zaborni, gdje se smjestio. Prethodno je ispred sela rastjerao manje neprijateljeve grupe, koje su pobjegle u pravcu Ratkameña.

Pošto je neprijatelj odbacio 2. bataljon na pošumljene visove zapadno od Lakta, njegove kolone su prodirale pravcem: Badne - V. Nedelja, prema D. Zijemlju. Izbijanjem u Zijemlje, u 14,30 sati, oslabio je pritisak na 2. i 4. bataljon, pa im je štab brigade naredio da krenu istočnim padinama Crne gore i razmjestite se: 2. bataljon u Luku, 4. bataljon u Dramiševo - Kruševljani, a 3. bataljon u Kljuna.

Dok je 14. brigada, posebno 2. i 4. bataljon, vodila uporne odbrambene borbe na položajima iznad sela Hrušta i Lakta, jedan bataljon 11. brigade i dijelovi 2. (italijanske) brigade »Garibaldi« izvršili su snažan pritisak na dijelove 369. puka u rejonu Humčana. Istovremeno pokrenut je još jedan bataljon 11. brigade, koji je od Uloga preko Crvnja intervenisao i povezao se sa 14. brigadom, podržavajući njeno izvlačenje iz okruženja.

Obe neprijateljeve kolone, iz Nevesinja i Bijelog Polja, prodrle su u Zijemlje udarajući u prazno. Neprijatelj je mogao samo da konstatuje da mu je plan o uništenju brigade propao. Sve do naveče 28. novembra brigada je na padinama Crne gore vodila žestoke borbe prsa u prsa

protiv nadmoćnijih neprijateljevih snaga. Tog dana neprijatelj se zadržao na Zijeplju terorišći stanovništvo i pljačkajući sela. U borbama od prethodnog dana obostrani gubici su iznosili: neprijatelj je imao 15 mrtvih, od kojih 2 oficira i 30 ranjenih. Gubici brigade: 9 mrtvih, 8 ranjenih, dok je 6 boraca nestalo.

Ispitujući uzroke i posljedice događaja koji su se desili 27. novembra u 4. bataljonu, štab 14. brigade konstatovao je da štab bataljona nije smio dozvoliti iznenađenje u borbi kod Zaborana; da je ispustio jedinice »iz ruke«; da u Kovačićima nije na vrijeme izdato naređenje za blagovremeno izvlačenje bataljona; da obavještajni oficir bataljona nije blagovremeno prikupio podatke o neprijatelju, koji je bio udaljen od bataljona 2-3 sata. Zbog toga je štab brigade oštro kritikovao štab 4. bataljona i istovremeno dao uputstvo kako da sredi stanje u bataljonu. Na tom zadatku angažovana je i partijska organizacija.

Odluku štaba 29. divizije o upućivanju 14. brigade u neprijateljevu pozadinu uslovlila je vojnička i politička potreba. Prije svega, trebalo je razbiti ostatke četnika u Hercegovini, obezbjediti kontrolu teritorije i ostvariti uslove za poboljšanje odnosa srpskog i muslimanskog stanovništva na toj teritoriji. Tome je brigada dosta doprinijela i pored dano-noćnih borbi, gubitaka i marševa u vrlo teškim vremenskim uslovima.

Na čitavom frontu 29. divizije neprijatelj je u to vrijeme vršio snažan pritisak prebacujući svoje snage s jednog na drugi dio fronta. Iako je na nekim pravcima uspevao da povremeno potisne naše jedinice, ni na jednom pravcu nije dublje prodro niti je ozbiljnije ugrozio front naših jedinica. Treba imati u vidu da je 14. brigada, krajem novembra, bila isuviše isturena u pozadini neprijateljevog rasporeda i odvojena od ostalih snaga divizije, te izložena riziku da bude razbijena. Brigada je neposredno ugrožavala glavnu komunikaciju Mostar - Konjic, koju je držala 369. legionarska divizija, na čijem je čelu, u rejonu Bijelog Polja, bio i njen štab. Zato je 27. i 28. novembra preduzeo jednovremeni napad sa više pravaca da razbije brigadu i obezbjedi slobodu manevra svojim jedinicama. Cilj nije postigao, ali je nametanjem neravnopravne borbe na vrlo teškom terenu uspio da joj nanese osjetne gubitke.

Na izvođenje njenih akcija dosta su uticali, nepoznat teren, okupirana teritorija i nedovoljna obučenost novomobilisanog ljudstva. Većina rukovodilaca bila je mlada i neiskusna. A i vremenske prilike na planinskom zemljištu bile su veoma teške. Svakodnevno su se smenjivali kiša, magla i snijeg, a borci su bili vrlo slabo obučeni i odjeveni. Zbog velikih napora i hladnoće bilo je i promrzavanja, a i konji su od napora i hladnoće često skapavali. Ponekad je nedostajalo municije, pa i hrane. To je bilo veliko iskušenje za mladu brigadu. Pa, ipak, brigada je iz tih borbi izašla čvršća, borbenija, otpornija i spremnija za veće napore koji su slijedili.

Kratak predah posljednjih dana novembra iskorišćen je za konsolidovanje jedinica. Održane su konferencije i sastanci na kojima su razmatrane protekle borbe, ukazano na greške i nedostatke jedinice i pojedina. S obzirom na težinu tek završenih borbi koje je brigada imala potreban je bio makar i kraći odmor. Za to nije bilo uslova, jer je brigada bila razmještena na prostoru, koji neprijatelj nikako nije želio pre-

pustiti našim snagama. To će se narednih dana i potvrditi, jer su se na tom prostoru svakodnevno odvijale borbe. Štab brigade, poučen ranijim iskustvom, odmah je preduzeo potpunije mjere obezbjeđenja. Pored jačih osiguranja na osjetljivim pravcima, preduzeo je stalnu kontrolu teritorije na kojoj je brigada razmještena. Svako kretanje je strogo kontrolisano, redovno su upućivane patrole prema neprijateljevim garnizonima, a sumnjiva lica su privođena i provjeravana.

Kako neprijatelj nije dozvoljavao duži predah, 1. bataljon se, 29. novembra, sukobio sa grupom četnika i oko 40 domobrana u rejonu Ratkamena i Česima, odakle ih je protjerao prema Konjičkoj župi. U borbama bataljon je imao jednog ranjenog borca.

Posljednjeg novembarskog dana neprijatelj je napao 3. bataljon u Kljunima, koji se ubrzo morao privremeno povući iz sela. U večernjim časovima bataljon je izvršio protivnapad i odbacio neprijatelja prema Pridvorcima.

U novembarskim borbama ubijeno je 96, ranjeno 170 i zarobljeno 14 neprijateljevih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je: 2 mitraljeza, 14 pušaka i 2.000 komada razne municije.

Brigada je imala 33 poginula, 47 ranjenih, 23 zarobljeno, dok je 51 nestao ili dezertirao. Borci koje je neprijatelj zarobio zamijenjeni su za zarobljene njemačke vojnike, a veći broj nestalih vratio se u jedinice poslije nekoliko dana.

Mobilizacija novih boraca iz gornjeg Nevesinjskog polja nije dala očekivane rezultate. Stalne borbe, pokreti i neprijateljeve intervencije negativno su uticale na priliv novih boraca u brigadu. Prema izvještajima štabova bataljona u novembru je brigada bila popunjena sa 199 novih boraca. Najveći broj boraca u brigadu su uputile sreske komande. Tako je iz Stoca upućeno 115 novomobilisanih; iz Bileće 21; Gacka 3; Ljubinja 11; Trebinja 8; iz Mostara je došlo 16; u Nevesinju je mobilisano 17; iz Metkovića 1 i iz drugih mjesta 7 boraca. Krajem novembra brojno stanje brigade bilo je: 1.063 boraca od kojih 40 drugarica i 19 Italijana.

Brigada je bila naoružana oružjem raznog porijekla, najviše puškama bivše jugoslovenske vojske, što je otežavalo snabdijevanje municijom. Borci su imali 10-15 metaka na pušku, a na puškomitraljez 30-50. Zbog ovoga vatrena moć brigade ni u jednoj borbi nije mogla biti veća od neprijateljeve.

Borbena dejstva 14. brigade u decembru 1944. godine⁴⁷¹ nastavljena su istom žestinom. Prema zapovijesti štaba brigade, raspored jedinica 1. decembra 1944. bio je sljedeći: 1. bataljon u Zaboranima, 2. bataljon u Pridvorcima i Humčanima; 3. bataljon u Gornjoj i Donjoj Bijenji; 4. bataljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Kruševljanima. Takav borbeni raspored brigade omogućavao je zatvaranje osnovnih pravaca koji su vodili od Konjica i Bijelog Polja preko Zaborana i Zijemalja prema Nevesinjskom polju. Raspored je omogućavao i blokiranje Nevesinjskog garnizona sa sjeverozapadne strane. Od 1. do 4. decembra 3. bataljon je vodio stalnu borbu sa muslimanskom milicijom na prostoru: Lakat - Hrušta - Sopilji. U tim borbama bataljon je miliciji nanio os-

⁴⁷¹ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/5, kutija 1146-11.

jetne gubitke, dok gubitaka kod bataljona nije bilo. Ostale jedinice brigade u to vrijeme vršile su intenzivno izviđanje neprijatelja na pravcima ka Bijelom Polju i Konjicu, tako da je svaki dan dolazilo do sukoba izviđačkih patrola.

Štab 29. divizije je 5. decembra naredio štabu brigade da sa zamjenikom komandanta brigade, kapetanom Milom Vukalovićem angažuje jedan bataljon na pronalaženju i spasavanju arhive Vrhovnog štaba. Arhiva je za vrijeme bitke na Neretvi 1943. sklonjena i zakopana kod Idbara. Taj zadatak povjeren je 2. bataljonu. Trebalo je savladati prostor koji je neprijatelj kontrolisao. Na prostoru: Čičevo - Kula, nalazili su se dijelovi četničke Konjičke brigade jačine od oko 150 do 200 četnika, a u Glavatičevu dijelovi 8. milicijskog posadnog združenja jačine oko 100 milicionera i domobrana. Oni su obezbjeđivali most na Neretvi kod Glavatičeva. Da bi se taj zadatak uspješno izvršio, štab brigade je donio odluku da sa 1. i 4. bataljonom noću 5/6. decembra izvrši napad na neprijatelja, nanese mu što veće gubitke i odbaci ga prema Konjicu. Za to vrijeme 3. bataljon je dobio zadatak da čvrsto drži svoj položaj Humčani - k. 993 i da u slučaju neprijateljevog napada od Nevesinja u sadejstvu sa dijelovima 11. brigade ne dozvoli njihov prostor prema Kljunima i Kruševljanima, gdje se nalazila brigadna komora, brigadna bolnica i bataljonske komore. Trebao je navedene neprijateljeve jedinice razbiti i blokirati i tako stvoriti uslove da 2. bataljon što bezbjednije krene na izvršenje dobijenog zadatka. Poslije višerasovne borbe iznenadnim i energičnim napadom 1. i 4. bataljona na pravcu: Glavatičevo - Čičevo - Kula - Borci razbijena je neprijateljeva milicija koja se morala povući preko mosta u Glavatičevo, a četnici Konjičke brigade su pobjegli u pravcu Konjica. U tim borbama neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke. Pošto je 5/6. decembra 2. bataljon uspješno obezbjeđio pravac: Zaborani - Ćesim, pristupio je izvršenju dobijenog zadatka. Prethodno je iznemoglo i oboljelo ljudstvo ostavio u selu Ćesim i tamo mobilisao 14 tovarnih i 3 jahača konja za transport arhiva. Radi tajnosti štabu bataljona zamjenik komandanta brigade saopštio je samo zadatak, vrijeme i pravac kretanja za prvi dan. Na putu se bataljon, 6. decembra, ipak sukobio sa četnicima, razbio ih i do mraka stigao u Borke gdje je zanoćio. Rano ujutru, 7. decembra, bataljon je krenuo preko Prenja, a vodič, dobar poznavalac terena, proveo ga zavijanim stranama do koliba na planini Tisovac, gdje je zanoćio. Štab bataljona, je tu upoznat sa konačnim zadatkom da sa jednom četom i izviđačkim vodom u ranim jutarnjim časovima napadne četu domobrana u Idbaru i protjera je u pravcu Čelebića. Time bi obezbjedili izvršenje zadataka glavnini bataljona na pronalaženju i otkopavanju arhive, koja se nalazila u Idbaru na mjestu zvanom »Bunari«. Pošto su domobrani bili protjerani, glavnina, bataljona je sišla u Idbar, pronašla i otkopala 28 limenih sanduka, natovarila ih na konje i ponovo se vratila na Tisovac. Te noći naišla je žestoka sniježna oluja, tako da se, zbog velikih sniježnih nanosa, konji pod tovarom nisu mogli kretati. Ostali su potpuno odsječeni u planinskom bespuću. Teret je morao biti podijeljen u bremenice sa kojima su zaduženi borci produžili pokret. U toku narednog dana bataljon je sa

arhivom stigao na Crno jezero, gdje je 9. decembra zanoćio. Sutradan nastavio je pokret preko zavijanog Prenja i sa teretom, poslije velikog napora, stigao u Borke. Tu je arhiva natovarena na 14 konja, a bataljon je sutradan stigao u sastav brigade u Zaboranima. O toj akciji komandant 2. bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima piše:

»U jutarnjim časovima 7. decembra u bataljon je stigao Nikola Draganić, partijsko-politički radnik na tom području, inače šumarski službenik do rata, kome su snijeg i planina za srce prionuli.

Bataljon sa jačim obezbjeđenjem, predvođen vodičem Nikolom Draganićem, dobio je zadatak da izvrši pokret pravcem: Borci - Boračka Draga, preko planine Prenj, Crnog jezera i Tisovca. Mada je bilo dosta snijega i zavejane staze, zahvaljujući lijepom sunčanom danu i poznavanju vodiča koji se često orijentisao prema drveću, do noći smo izbili u rejon Tisovice i razmjestili se u nekoliko planinskih koliba na katunu.

Na Tisovcu bataljon dobija zadatak da sa jednom ojačanom četom i vodom izviđača protjera u ranim jutarnjim časovima četu domobrana koja je bila dislocirana u Idbaru i da zatvori pravac Celebići - Idbar do izvršenja zadatka.

Prva četa i izviđački vod sa zamjenikom komandanta bataljona i sa obavještajnim oficijom u toku noći podišli su Idbar i u ranu zoru razbili domobransku posadu, protjerali je preko Celebića u dolinu Neretve, a zatim postavili zasjedu radi obezbjeđenja predstojećih dejstava.

Rano izjutra, 8. decembra, bataljon kreće dalje i izbija ispred Idbara u rejoj zvani 'Bunari'. Udaljismo se oko 280 metara od puta. Stadosmo i počesmo da raskopavamo kamenje ispod jedne manje pećine. Pošto smo prevrnuli nekoliko većih kamenova, vrlo brzo iz zemlje i kamenja izvukosmo 28 sanduka okovanih limom i pripremismo za tovarenje.

Za kratko vrijeme konje smo potovarili i negdje poslije podne ponovo uz serpentine izišli na planinu Tisovicu. U tim kolibama ponovo smo zanoćili i ujutru prikupili dijelove bataljona radi pokreta nazad ka Česimu. Te noći bila je jaka oluja sa velikim snježnim nanosima tako da smo se jedva izvlačili kroz vrata zatrpanih koliba. Potovarili smo konje, formirali kolonu i krenuli. Međutim, dubok snijeg i strašna mećava koja je nosila snijeg otežavali su kretanje. Konji pod tovarima zapali su u snijeg do trbuha tako da nisu mogli dalje ni koraka. Naređeno je da se konji rastovare, a sanduke da nose borci naizmjenično. Međutim, nije vrijedelo jer borac nije mogao da nosi sanduk od 70 kilograma kroz planinu i snijeg. Za dva sata nismo pomakli ni kilometar. Tada sam zatražio prazne vreće koje smo ponijeli i naredio da se sanduci otkuju. Komandant i komesar bataljona lično su pripremali bremenice i zaduživali svakog borca da ih nose.

Bataljon je 9. noću zanoćio u lovačkom domu na Crnom jezeru, gdje se naizmjenično grijao. Svako je čuvao svoju zaduženu bremenicu više nego zjenicu oka.

Sjutra ujutru izvršili smo marš preko Prenja niz Boračku Dragu i negdje oko 12 sati stigli u Borce, malo se odmorili, mobilisali 14 tovarnih konja, ponovo rasporedili toware, upakovali, konje potovarili i isto veče, nešto kasnije, stigli u Česim izvršivši uspješno zadatak».

Dok je 2. bataljon izvršavao navedeni zadatak, 1. bataljon se nalazio u rejonu Česima, 3. bataljon u Humčanima i Kovačićima, a 4. bataljon u selima Čičevo i Glavatičevo. Vodeći borbu sa četnicima obezbjeđivali su 2. bataljon dok je izvršavao zadatak. Iz rejona Konjica četnici su od 6. do 11. decembra svakodnevno napadali 1. bataljon, koji je čvrsto držao položaje u rejonu Čičeva - Glavatičeva - Kovačića. Za 7 dana brigda je imala 5 poginulih, 2 smrznuta i 8 ranjenih boraca.

Prema procjeni štaba 29. divizije od 9. decembra u Nevesinju se nalazio oslabljeni puk 369. legionarske divizije sa nekoliko automobila i 12 topova raznih kalibara.⁴⁸ Te snage su vršile povremene napade na jedinice brigade sa ograničenim ciljem, prvenstveno radi osiguranja njemačkih garnizona od naših iznenadnih napada. Jačina neprijateljeve posade u Nevesinjskom garnizonu iznosila je oko 1.200 vojnika i oficira. U to vrijeme Nijemci su počeli da tajno evakušu ratni materijal iz Mostara i dVugih garnizona u dolini Neretve i transportuju prema Sarajevu. Da bi što bolje osigurali komunikacije u dolini Neretve, reorganizovali su ustaško-domobranske jedinice. Formirana je 9. gorska ustaška divizija, koja je imala zadatak da osigura tu evakuaciju. Iz pravca Konjica i okolnih/sela ustaške i četničke jedinice, u jačini oko 200 ljudi, stalno su vršile prepade na naše bataljone. U takvoj situaciji brigadi je postavljen zadatak da ostane na dotadašnjim položajima, uporno ih drži i tako blokira neprijatelja. Istovremeno da najenergičnije uništava četničku bandu i muslimansku miliciju u okolnim selima. Radi izvršenja navedenog zadatka štab 14. brigade je 12. decembra izdao zapovijest⁴⁹ u kojoj bataljone obavještava o stanju kod neprijatelja, posebno o jačini garnizona u Nevesinju. U zapovijesti se posebno ističe potreba za prikupljanjem jedinica radi čišćenja prostora Zijeplja od četničkih bandi. U naređenju jedinicama postavljeni su ovi zadaci:

- da 1. bataljon sa dvije čete ostane u Česimu i noću drži obezbjeđenje na Ratkamenu (k. 1302), a danju kontroliše Kulu i Čičevo, kao i širi prostor Hanskog polja. Jednoj četi je naređeno da sa teškom »bredom« drži položaje na Planinici, kako bi mogla da u toku dana tuče most preko Neretve u Glavatičevu;

- da 2. bataljon u 6,30 sati krene pravcem Zaborani - Bare i smjesti se u selo Luka i da odatle stalno izviđa položaje u pravcu Zijeplja;

- da se 3. bataljon u 17 sati premjesti u Donju Bijenju, s tim da jednu četv smjesti u Postoljanima. Zadatak bataljona je bio da drži kotu 900 i šalje stalne patrole u pravcu Sopilja. Četi iz Postoljana je naređeno da održava vezu sa bataljonom 12. brigade, koji se nalazio u Krekovima;

- da se 4. bataljon prikupi u Čičevu i u 24 sata krene pravcem: Čičevo - Plana - Gračanica - HANSKO polje - Kušići - Jankovina. Poslije čišćenja Hanskog polja i Zijeplja od četnika da nastavi pokret pravcem:

⁴⁸> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5 / 6 / 7 , kutija 1143-II-A.

⁴⁹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

Padećine - Bančići - Dnopolje - Lakat i tu se smjesti i organizuje obezbjeđenje i neposredno osiguranje. U sumrak treba da nastavi pokret za Kljune i tu smjesti dvije čete, a jednu u Kovačićima. Obezbjedenje je trebalo postaviti na Oštru gomilu (k. 1028) treba će odatle slati patrole u pravcu Hrušta;

- da izviđački vod poslije ponoći krene iz Luke pravcem: Crna gora - Torine - Padeška koliba - Jasen (k. 1252) i tu u zasjedi sačeka četničke bande koje će pobjeći ispred 4. bataljona. Poslije izvršenja zadatka i rastjeravanja četnika trebalo je da se prebace u Kušice, tu se smjeste i održavaju vezu sa 1. bataljonom kontrolišući širi prostor Zijemlja;

- da štab brigade i prištapske jedinice i dalje ostanu u Kruševljanima.

Dejstvo 14. brigade u pravcu Konjica, a njeno prisustvo i neposredno ugrožavanje komunikacija u rejonu Bijelog polja uznemiravalo je neprijatelja. Zato je za odbranu Neretvljanske kotline angažovao jake snage, čvrsto obezbjeđujući jedini pravac za povlačenje. Radi odbacivanja naših jedinica sa tog područja neprijatelj je, 12. decembra, preduzeo sinhronizovan napad na položaje 14. brigade, i to:

- iz pravca Konjica grupu »N« jačine jednog bataljona 2. domobranskog gorskog zdruaga;

- iz pravca Hanskog polja izviđački bataljon 369. grenadirskog puka;

- iz pravca Pridvorica - Lakat jedan pješadijski bataljon 369. grenadirskog puka.

Napad ovih snaga podržavali su četnici sa pravca Hanskog polja i Boraka i muslimanska milicija sa pravca Nevesinja i Glavatičeva. Napad je počeo u ranim jutarnjim satima. Borba je vođena cijelog dana, sve dok 2. i 4. bataljon nisu uspjeli da neprijatelja odbace prema Borcima. U toj situaciji 1. bataljon se nalazio na položajima Ratkamen - Planinka gdje je izviđao i sprječavao eventualni napad neprijatelja sa pravca Hanskog polja i Boraka, sve radi obezbjeđenja i podrške 2. i 4. bataljonu da ovladaju mostom na Neretvi i Glavatičevu.

U toku dana 1. bataljon je napadnut iz pravca Hanskog polja i Zijemlja, ali je uspio da napad odbije i održi položaje. Sa jednom četom koja je bila u Kuli, kao rezerva, blagovremeno je izvršio protivnapad na neprijatelja i tako ojačao svoje položaje. Prvi bataljon je u toku 12. i 13. decembra uspješno izvršio zadatak, odbio napad neprijatelja i time stvorio uslove za izvlačenje 2. i 4. bataljona, koji nisu uspjeli da u toku noći ovladaju mostom u Glavatičevu i prebace se na prostor Bjelimića. O ovoj borbi Vojo Ivković, komandir čete u 1. bataljonu, u svojim sjećanjima govori:

»Drugoј četi je 12. decembra naređeno da hitno krene u Kulu, udaljenu oko četiri kilometra od Česima, gdje smo se mi nalazili. Tamo je bio napadnut naš 4. bataljon čije su dijelove Nijemci već uspjeli da zbače sa položaja.

Već prilikom ulaska u Kulu četa je iz pokreta prihvatila borbu i uspjela da povрати izgubljene položaje. Tu smo i zanoćili na obali Boračkog jezera. Neprijatelj je bio sasvim blizu. Naša nastojanja da

uhvatimo vezu sa 4. bataljonom koji se nalazio kod Glavatičeva nisu urodila plodom.

Sutradan, u svanuće, neprijatelj nas je ponovo napao, ali je 2. četa hrabro se boreći odbila taj napad i uspjela da zarobi 5 neprijateljevih vojnika.

Oko 9. sati položaje našeg bataljona na prostoru Česim - Ratkamen napale su iznenada neprijateljeve jake kolone pristigle od Hanskog polja i planine Crna gora. Bataljon je morao da se povuče prema Zaboranima. Moja četa se tako našla okružena sa svih strana. Bili su nam zatvoreni svi prolazi. Komanda čete je najprije bila donijela odluku da pokuša proboj u pravcu odakle smo i došli. Međutim, izviđanjem je utvrđeno da su Nijemci već zauzeli Ratkamen, Česim, pa i Zaborane. Bataljon se povukao prema selima Kruševljani i Živanj izgubivši svaku vezu sa našom četom. Svi borci, bilo nas je 88, bili su svjesni izuzetne opasnosti u kojoj smo se našli. Minute su odlučivale o našim životima. Ali to se na licima boraca, ni u njihovom ponašanju, nije moglo vidjeti. Nije bilo panike. Gotovo bezizlazna situacija u kojoj smo se našli izazvala je začuđujuće mirnu riješenost da se krene u proboj po svaku cijenu. Donijeli smo odluku da proboj bude na pravcu planine Crna gora. Loše vrijeme, snijeg i magla ovoga puta bili su nam dobri saveznici. Sakrili su nas od neprijateljevog oka i pomogli nam da izađemo iz okruženja bez većeg okršaja i bez ijedne žrtve. Prije toga, pokretom u suprotnom pravcu, zavarali smo neprijatelja a onda sačekali prvi mrak i požurili pomenutim pravcem.

Naša izviđačka patrola spustila se do Zaborana i utvrdila da se tu nalaze Nijemci. Istovremeno otkrila je i oko petnaestak boraca 1. i 3. čete našeg bataljona, koji su se sakrili u nekim štalama. Iznenadeni napadom neprijatelja, posakrivali su se i uz pomoć mještana pratili kretanje neprijatelja, vrebajući priliku da se izvuku.

Ovu grupu boraca smo priključili četi i nastavili pokret ka selima Kruševljani i Živanj. Uz put smo nailazili na po neku četničku zasjedu i iz pokreta smo ih razbijali. Poslije dva dana neprekidnog marša i povremenih borbi krajnje iscrpljeni stigli smo u Živanj. Tu smo se, prvi put poslije 48 sati gladovanja, prikupili i podijelili nešto hrane. Tako okrijepljeni nastavili smo marš tragom našeg bataljona. Tek u Višnjici našli smo njegove dijelove i priključili im se.

Naš dolazak izazvao je veliko veselje u bataljonu a i u cijeloj brigadi. Jer, računalo se da nas je neprijatelj uništio. Bili su nas već otpisali i prežalili.

Istovremeno oko 300 Nijemaca i ustaša, podržani sa 2 tenka i artiljerijom, napali su 3. bataljon koji je držao obezbjeđenje prema Nevesinju na položajima Humčani - Kovačići. Borba je vođena skoro cijelog dana, tako da se bataljon morao povući u pravcu planine Crvanj, sve dok nije u popodnevним satima izvršio protivnapad, odbacio neprijatelja i uspostavio front na liniji: Pridvorci - Hrušta - Lakat, gdje je zanoćio. Neprijatelj je imao 25 mrtvih, 30 ranjenih i 8 zarobljenih vojnika.

Brigada je imala 4 poginula, 2 nestala i 8 ranjenih boraca. O ovoj borbi borac 2. čete Boro Glavaš u svojim sjećanjima govori:

»Jedne noći, poslije teških borbi na Vilenjaku i uzaludnog napada na Nevesinje, naš 3. bataljon prebacio se na drugu stranu Nevesinjskog polja u sela ispod planine Crvanj. Druga četa zauzela je položaj ispod Donje Bijenje, prema Nevesinju, u kome su se nalazili Nijemci i muslimanska milicija. Selo Lakat, ispod Veleža, držali su četnici. Lijevo i desno od nas, u selima Humčani i Postoljani, bile su 1. i 3. četa našeg bataljona. Malo dalje, na lijevom krilu u Krekovima, nalazila se partizanska jedinica sastavljena od Italijana.

Noć je bila užasno hladna. Studeni vjetar bije sa Crvnja niz polje. Hladnoća probija laku odjeću i smrzava kosti. Nas trojica u patroli: Miroslav Kurilić Ruski, Boško Radović i ja zalutamo u nevesinjskoj ravnici. Nikako da se orijentišemo. Ko zna šta bi bilo s nama da Boško ne prepozna neku staru krušku i upozori nas da idemo pravo na njemačke položaje. Brzo se okrenusmo i potrčismo prema selu iz kojeg smo krenuli. Dugo smo lutali. Približavajući se prvim kućama čusmo neke glasove. Stadosmo da oslušnemo, misleći da negdje u blizini razgovaraju naši stražari. Iznenada, tišinu i fujkanje vjetra prekidoše topovske granate. Nijemci iz Kasabe počеше brзом paljbom da tuku Bijenju. Njihov streljački stroj izmiješan sa ustaškom milicijom zastao je pred selom na oko 200 metara, dok je artiljerija 'pretresala' naselje. Uz svijetlosti eksplozija vidimo kako naši drugovi iskaču iz kuća i zauzimaju položaj iznad sela. Neprijatelj ih zasipa mitraljeskom i puščanom vatrom.

Nas trojica sklonili smo se u neku omeđinu i očekujemo trenutak da se priključimo našima. Možda bi nam to bez većih teškoća i uspjelo, jer je još bila noć, da nam se iznenada u neposrednoj blizini ne nađe grupa milicionara. Otvorismo vatru na njih. Nekolicina ostade ležeći na zemlji, a ostali se povukoše svom lijevom krilu i osuše na nas vatru. Čujemo glasove naših drugova : 'To su Miroslav i Boro, pomozimo im da se izvuku'.

Artiljerija tuče sve jače selo i položaj naše čete. Narod, zatečen na spavanju, skače iz sna i sklanja se gdje ko stigne. Granate razaraju zidove, dižu krovove sa zgrada, rasprskava se ljuti hercegovački kamen od čijih se komada više strada nego od topovskih granata. Miroslav me udari po ramenu i pokaza rukom kako eksplozija granata baca u vazduh jedno dijete. Ono, mašući rukama i nogama, pade ispred zaklona naših drugova. Jauk naroda i rika stoke, koja u panici bježi iz zapaljenih štala, daju jezivu sliku.

Neprijateljev stroj nam je sve bliži. Ostalo je svega tridesetak metaka. Miroslav i ja uzimamo po pet, ostalo dajemo Bošku za mitraljez. Čujemo naređenje komandira Riste Šoše za povlačenje. Sačekasmo nekoliko trenutaka, bacismo po jednu bombu i istog trena jurnusmo svojim. Uspjeli smo. Nije bilo vremena za pozdrav. Brzo nađosmo zaklone da tučemo neprijatelja. U međuvremenu komandir odredi trojicu drugova da ispituju teren za povlačenje preko Crvnja. Kratko iza toga izviđači javiše da su na Crvnju četnici.

Prema žestini borbe pretpostavljamo da su sela Postoljani i Krekovi u plamenu. Prenosi se glas da se povukla italijanska jedinica. Ostali smo sami. S leđa je Crvanj za koji je javljeno da je pun četnika, sa desnog boka od Humčana napadaju četnici i ustaška milicija, sa čela - od Nevesinja Nijemci i milicija, a iz pravca Krekova i Kifina Sela Nijemci, kojima su se pridružili četnici. U tako teškoj situaciji komandir izdaje naređenje da se štedi municija i da se ni jedan metak ne smije ispaliti u vazduh, već direktno u neprijatelja».

I borac 3. bataljona Vaso Kolak sjeća se tih događaja:

»Bio je 12. decembar 1944. Bataljon se nalazio u selu Humčani. U zoru toga dana Nijemci su koristeći noć i gustu maglu izvršili silovit juriš, potpomognut artiljerijom i minobacačima i stigli pred kuće gdje je bila moja četa. Četa je zauzela položaj iza kuće i zidina oko nje. Tako smo se našli oči u oči sa Nijemcima - nadohvat bacanja ručnih bombi. Borba se nastavila svom žestinom i svi pokušaji Nijemaca da nas potisnu ostali su uzaludni. Pretrpjeli su velike gubitke i ostali prikovani ispred kuće. Takva situacija bila je sve do 16 sati kad je komandant Veljko Gerun pokrenuo 2. i 3. četnu na desnom krilu u protivnapad. To je olakšalo položaj 1. čete, pa je i ona prešla u protivnapad. Tako je bataljon uspio da odbaci Nijemce u Nevesinje. U toj borbi bilo je dosta gubitaka u redovima Nijemaca. Bataljon je takođe imao gubitaka, ali mi podatak nije poznat. Dobro sam zapamtio da skoro ni jedan borac nije ostao bez ožiljka od metaka ili komadića kamenja koje je bilo razbijeno eksplozijom artiljerijskih granata i minobacačkih mina. U jeku borbe četna bolničarka Jela Svorcan primijeti da su sanitetska nosila ostala u kući prilikom našeg zauzimanja položaja oko kuće, pa se povratila da ih uzme. Kako su baš tada Nijemci upali u dvorište kuće ona je morala da ostane u kući sa ženama iz te porodice. Dok je trajala borba Nijemci nisu ulazili u kuću, tako da je drugarica Jela sretno prošla. Pripremljena hrana ostala je nedirnuta u kući i tu nas sačekala kad smo odbacili Nijemce. Samo jedan komad mesa odnio je jedan Nijemac koji je zauzvrat ostavio pušku i šljem, jer nije imao vremena da ih uzme pri našem jurišu. Našu malu ali hrabru Gačanku Jelu zatekli smo kako sa praga kuće puca za Nijemcima. Jelina hrabrost nije bila izuzetak, jer je svaki borac bio takav, ali ipak ističem nju i mitraljesca Jovu Kuralića Brku, koji je, iako teško ranjen, u nogu govorio: 'Još ja mogu drugovi i nije napuštao položaj'!«

Prema zapovijesti štaba brigade⁵⁰ od 14. decembra brigada mijenja pravac dejstava, napušta dotadašnje položaje i usiljenim maršem kreće pravcem Ulog - Kalinovik, gde je trebalo da se angažuje u razbijanju četničkih snaga na širem prostoru Kalinovika. Sljedećeg dana u jutarnjim časovima 1. 2. i 4. bataljon pod sopstvenim obezbjeđenjem izvršili su pokret i preko Dramiševe, Seljana, Trešnjevica i Uloga stigli u rejon Kalinovika. Treći bataljon je zajedno sa brigadnom komorom izvršio

³⁸> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

pokret obilazeći planinu Crvanj i preko Kifinog Sela i Morina slijedećeg dana stigao u Ulog. Dolaskom brigade na prostor Ulog - Kalinovik uspostavljena je neposredna veza sa 11. brigadom, koja je već vodila borbe sa četnicima na pravcu Kalinovik - Foča. Sa 11. brigadom sadejstvovao je Konjički partizanski odred koji se nalazio u Kutima.

Kada je neprijatelj sutradan, 16. decembra, izbio na liniju Luka - Kruševljani, mogao je da konstatuje da mu je plan o okruženju i uništenju dijelova brigade propao uprkos angažovanju jačih snaga. Tome su doprinijeli sporost u napadu i slabost u komandovanju. Istina, neprijatelj je uspio da osujeti manevr brigade preko mosta na Neretvi kod Glavatičeva, ali je brigada blagovremeno promijenila pravac dejstva i prešla preko Neretve kod Uloga. Samo sa dva dana zakašnjenja stigla je u rejon Kalinovika i pritekla u pomoć 11. brigadi, koja je već vodila žestoke borbe sa brojno nadmoćnijim četničkim snagama. Dubok snijeg i velika hladnoća, kao i stalne isrpljujuće borbe, uticale su da je brigada zakasnila sa dolaskom u rejon Kalinovika, pa su napad na četnike obje brigade morale pomeriti za dva dana.

Borbe na prostoru Kalinovik - Dobro Polje - Trnovo u decembru 1944.

U vremenu od 1. do 15. decembra 1944. na prostoru Jahorina - Prača - Foča prikupile su se jake četničke snage iz Crne Gore, Srbije i istočne Bosne. Nakon oslobađanja većeg dijela Hercegovine razbijene četničke formacije su se povukle prema Foči, Miljevini i Trnovu, tako je na tom području došlo do spajanja jačih četničkih snaga jačine oko 4.000 ljudi. Glavni cilj četnika je bio da uz pomoć okupatora vrše stalan pritisak na jedinice 29. hercegovačke NOU divizije i spriječavaju dejstvo njenih snaga na komunikacije kojima su se povlačile njemačke jedinice. Pored toga, četnici su imali zadatak da potisnu naše snage ka Mostaru i Konjicu i da se po mogućnosti povežu sa Englezima koji su se u to vrijeme nalazili u Hercegovini. S tim ciljem četnička komanda za Srbiju radiogramom od 4. decembra naredila je svojim jedinicama da do 15. decembra potisnu naše snage i zauzmu Kalinovnik. Prema tim četničkim snagama bila je angažovana samo 11. brigada, što je bilo nedovoljno. Kalinovački i Konjički partizanski odred sadejstvovali su brigadi i prvenstveno imali zadatak da kontrolišu teritoriju i vode borbu protiv četničkih i ustaško-domobranskih grupa na svom terenu. U ovakvoj situaciji naše snage nisu mogle da zaustave neprijatelja koji ih je u koncentričnom napadu potisnuo nastojeći da zauzme Kalinovnik. Zato je naređeno da 14. brigada odmaršuje preko Morina u pravcu Kalinovika u pomoć 11. brigadi. O ovom maršu borac 2. čete 3. bataljona Boro Glavaš u svojim sjećanjima iznosi:

»Kada su naši odbacili neprijatelja iz Krekova i zauzeli stare položaje, krenusmo u Kifino Selo. Nadasmo se da ćemo se tu odmoriti i nešto pojesti. Umjesto odmora i hrane čujemo komandu: Pokret, drugovi! I kolona krenu kroz klance prema Plužinama. Tu

Stade. Snijeg uveliko pada, a vjetar briše li briše. U Plužinama do-
bismo potrebnu municiju i nekoliko engleskih mitraljeza.

Iz Plužina kolona je krenula prema Morinama. Za našim leđi-
ma ostadoše nevesinjska sela. Kolona krči put kroz Morine, po
hladnoći i surovom vremenu. To je planinska visoravan koja se
proteže od Plužina, pa skoro do Uloga u dužini od oko 40 km.

Može li se zamisliti ta studena decembarska noć kroz koju se
po vjetru i snijegu probija bataljon vrlo loše odjevenih, gladnih,
umornih, neispavanih? Još, uz to, mladica i djevojaka (skoro djece)
iz južnih krajeva Hercegovine i Dalmacije koji se, tako reći, do ove
noći u životu nisu susreli sa sniježnom mećavom. Ali, kolona se
probija kroz sniježne namete na mjestima dubokim i po nekoliko
metara. Znaju oni da u najkraće mogućem vremenu moraju stići
do Kalinovika, koji su ugrozile jake četničke snage u namjeri da
se probijaju do mora i zatraže pomoć Engleza. Znaju, čute, trpe i
od sebe daju posljednje atome snage da na vrijeme stignu na od-
redište i izvrše zadatak koji je pred njih postavljen.

Kolona lagano napreduje korak po korak, metar po metar.
Borci posrću, padaju, propadaju u sniježne nanose, dižu se i kreću
dalje. Na jednom proplanku vjetar je toliko jak da nas baca kao
obično lišće... Nikako da savladamo taj komadić vrletne i ledene
zemlje. Onda se uhvatismo jedan drugome za ruke i uz velike na-
pore predosmo tih stotinjak metara. U tim bezbrojnim pokušajima
borbe sa sniježnom stihijom pomoćnik pomenu Mažuranićev stih:

Vidi mu se mrijet mu se neće,
a jest nešto što ga naprijed kreće...

Ova njegova upadica prođe nezapaženo. Kolona nastavlja kre-
tanje. S vremena na vrijeme prenosi se šapatom od čela kolone:
'Javi, ima li veza sa začeljem', a zatim odgovor: Ima veza. Osjećam
da mi se od gladi stomak prilijepio za kičmu. U nekakvom neod-
ređenom razmišljanju reko: Eh, da je sad komad hljeba. Strajko
to čuo pa mi odgovori: More, kakvog hljeba. Da je sada jedna oka
rakije, vidio bi kako bi se išlo. Novica Suhić, jedan od rijetkih sta-
rijih, javi se iza Štrajka.

- Manite gluposti, drugovi! Nema ni hljeba, ni rakije. Nego,
znate li vi gdje se sada nalazimo?

- Otkud ćemo znati.

- E kad ne znate ja ću vam reći. Čuli ste za bega Ljubovića
iz Nevesinja. On je bio jedina u majke, kršan momak, begovski
sin, isprosi djevojku, ali su mu na Morinama izginuli svatovi u ve-
likoj mećavi, kako narodna pjesma kaže.

Novičinu priču prekide komanda za kraći odmor. Promrzli i
umorni posjedasmo gdje se ko zateče.

Da li je komandant čuo kraj Novičine priče - ne znam, ali je
istog momenta naredio da kolona krene naprijed kroz sniježno si-
vilo. Samo sada mnogo sporije i teže. Za čas se tijelo ohladilo,
noge teške kao da su od olova. Teško se pokreću. Novičina priča
oživje među borcima. Poče nevezan razgovor, sve s ciljem da se
zaborave umor, glad i hladnoća. Neko upozorava na nastalu gala-

mu i traži tišinu. Komesar odvraća: U ovoj pustinji može se pričati do mile volje, jer, sem vukova, niko vas živ neće čuti.

Kolona odmiče sporo, ali ipak odmiče. Mitraljez težak. Imam osjećaj da mi je načinio ranu na desnom ramenu. Premještam ga na lijevo. Uzalud, i ono boli. Nosim ga u ruci, jednoj pa drugoj i sve tako mijenjam u nedogled. Ne zna se kako je teže. Postaje neizdržljivo. I ostalima nije lakše. Ko ne nosi mitraljez, nosi municiju i drugu opremu. Komesar to vidi. Uviđaju to i drugi rukovodioci. Ni njima nije bolje. Oni s vremena na vrijeme uzimaju od boraca njihovo breme i nose dok mogu. Sve tako. Gledam ispred sebe drugarice Milenu Spahić i Brenu Ilić. Uhvatile se za ruke i teturaju od smeta do smeta. Naleti vjetra ih obaraju. One se uz pomoć nas podignu i nastave put. Mislim - hrabre su i izdržljive. Divim im se.

Komesar zahtijeva da se priča o bilo čemu. Samo neka se priča, jer je u ovakvim situacijama priča najbolji lijek da se zaboravi glad i studen.

Noć odmiče, a mi posrćemo i idemo dalje. Led se nahvatao na obrve i trepavice. Oči su skoro zatvorene. Led je toliko čvrst da se ni otresti ne da. Svaki dodir do obrva i trepavica zadaje strašan bol. Odjeća, naročito gornja, sada je pod udarima vjetra okovana ledom, na svaki pokret tijela puca, odvaljuje se komad po komad i na tim mjestima ostaje golo tijelo. A kad na tako голу kožu naleti vjetar sa ledenim pahuljicama snijega - ima se osjećaj kao da ti neko krvnički zabada oštar predmet u sopstveno tijelo.

Neko se u koloni osvrnu na Novičinu priču. Kaže da su ti Ljubovića svatovi bili jaki, siti i dobro odjeveni. Uz to, jahali na pretilim konjima i - opet zaglavili. Time je htio da kaže kako i nas čeka ista sudbina. Milan mu se suprotstavi tvrdeći da su svatovi bili pijani i to je razlog njihove pogibije. Slavko dodaje da bi se ovo lako izdržalo kada bi bilo dobre hrane i toplih haljina. Nekoliko boraca daju svoja mišljenja i nalaze riješenja pogibije svatova. Milena kaže da je mlada ostala živa zahvaljujući tome što je iskreno voljela mladog Ljubovića. Brena se složi s njom, kaže: Tako je, Milena! Na kraju pobjeđuje pravda i ljubav.

Kad prestade razgovor o svatovima, stiže novi zahtjev za razgovorom o bilo čemu - toliko da se odagna studen koja lomi i dušu i tijelo. Kod pojedinaca se pokazuju znaci grčenja, kočenja i manjih nesvjestica. Ali, stajanja nema, naprijed se mora. Svaki minut odmora bio bi prava pogibelj. Razgovaramo o hladnoći. Neko reče da ona nastupa kada se čovjeku nisko spusti tjelesna temperatura. Student medicine iz Konjica dovrši priču time što objasni na koliko stepeni ispod nule nastupa malaksalost poslije čega čovjek osjeća neodoljivu potrebu za snom, zatim dolaze smetnje u disanju, koma pa smrt. Objašnjava kako u posljednjem trenutku svijesti nije hladno, da smrt nastupa opojno kao neodoljiv san. To je najljepša smrt, ako se za smrt može reći da je lijepa.

Priča o umiranju od hladnoće zainteresova borce. Odvraća pažnju od stvarnosti i pomaže da se u njima aktivira nešto nepoznato, ono što pospješuje njihovu volju da izdrže do kraja. Tako stigismo u Ulog«.

Dolaskom 14. brigade u širi rejon Kalinovika uspostavljena je veza sa 11. brigadom i brigadom narodne odbrane, nakon čega su sve tri brigade izvršile zajedničke pripreme za protivnapad, razbijanje i protjerivanje četnika. S obzirom na važnost situacije i da bi se osiguralo neposredno komandovanje i sadejstvo jedinica u borbi protiv okupatora i četnika na tom pravcu, u Kalinovik su, 15. decembra, došli komandant 3. bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a i načelnik štaba 29. divizije, koji su se na licu mjesta upoznali sa situacijom i izdali zapovijest jedinicama za napad. Napad je otpočeo u jutarnjim satima 16. decembra.

Zarobljena četnička komora. Narod traži svoje stvari koje su opljačkali četnici

Formirane su napadne kolone. Dva bataljona (1. i 2) 14. brigade sačinjavali su posebnu lijevokrilnu kolonu, i to: 2. bataljon je napadao pravcem Vihorac (k. 1194) i Đurđevo brdo (k. 1172) i u sadejstvu sa 1. bataljonom 11. brigade imao zadatak da protjera četnike iz Borja, a da za to vrijeme 1. bataljon 14. brigade nastupa u zahvatu komunikacije Kalinovik - Trnovo i protjera četnike iz Šivoje. Treći bataljon brigade ostao je u Ulogu sa zadatkom da izviđa u pravcu Glavatičeva, kontroliše desnu obalu Neretve prema Bjelimićima i čisti taj prostor od četnika. Četvrti bataljon se nalazio u rejonu Kalinovika, u brigadnoj rezervi. Jednovremenim i energičnim napadom na četničke položaje naše su ih jedinice na napadnim pravcima uspjele potisnuti. Četnici su, koristeći gustu maglu, napustili položaje i sa glavninom se povukli u pravcu Miljevine (Ustikoline), a dio u pravcu Trnova. Da bi ih sustigao, 2. bataljon je nastavio gonjenje, s tim što su naprijed upućena izviđačka od-

jeljenja da što prije otkriju i uspostave kontakt sa neprijateljem. Pred Miljevinom četnici su sustignuti, pa je 2. bataljon u sadejstvu sa 1. bataljonom 11. brigade prešao u napad i uz primjenu obuhvata bataljoni su uspjeli iznenaditi četnike i nanijeti im teške gubitke. Četnici su se dali u panično bjekstvo ostavljajući kod Ocrkovlja komoru Požeškog korpusa i Pljevaljske brigade Mileševskog korpusa. Istovremeno, 1. bataljon se sukobio i sa četnicima kod Šivaje i prisilio da se povuku u pravcu Krbaljina i Dobrog Polja. U to vrijeme od štaba divizije je stiglo naređenje da se nastavi gonjenje četnika, s tim da se 14. brigada orijentiše prema Trnovu. U tim borbama četnicima su naneseni osjetni gubici, zaplijenjeno je: 100 pušaka, 1 mitraljez, 3 laka bacača, 20. 000 metaka, radio-stanica, 4 jahača i 20 tovarnih konja i druge ratne opreme.

Prema zapovijesti štaba brigade ⁵⁰ od 17. decembra bataljonima je naređeno: da 1. bataljon krene pravcem Mušići - Dobro Polje - Trnovo, da taj pravac očisti od četnika i protjera ih sa tog područja; da 2. bataljon nakon dolaska u Krbaljine krene sa 1. bataljonom u pravcu Dobrog Polja i Trnova i da u sadejstvu sa njim izvrši napad na Trnovo; da 3. bataljon i dalje ostane u Ulogu sa zadatkom da kontroliše i izviđa pravac Trešnjevica - Glavatičevo - Bjelimići, da 4. bataljon i dalje ostane u brigadnoj rezervi i očisti Zagorje od četničkih zaostataka; da Konjički odred ostane u rejonu Kuti i izviđa prema Tušilima, da pozadinske jedinice i ustanove brigade i dalje ostanu u Ulogu, a štab brigade u Kalinoviku.

Svi bataljoni su na vrijeme krenuli na izvršenje zadataka, s tim što se 1. bataljon, koji je bio isturen naprijed, odmah sukobio sa dijelovima Sarajevske četničke brigade, jurišne brigade »Igman« i Trnovskim četničkim bataljonom koji su u sadejstvu sa ustaškom milicijom odstupali prema Trnovu i Sarajevu. Energičnim gonjenjem bataljon je uspio da razbije dijelove navedenih neprijateljevih jedinica i da, 17. decembra, zauzme Trnovo. O tome govori Radovan Milošević zamjenik komandira 3. čete:

»Od komandanta bataljona dobio sam zadatak da noću 24. 12. sa jednom grupom boraca srušim most Trnovo - Sarajevo i na taj način onemogućim ponovno upad neprijateljevih motorizovanih jedinica. Iz Trnova smo došli na most noću po snijegu i velikoj hladnoći (bilo je 25 stepeni ispod nule). Od alata potrebnog za rušenje mosta nismo imali ništa. Pokušali smo golim rukama i drvenim polugama, ali bez uspjeha. Kako bi se koji od nas prihvatio za gvožđe ruke su mrznule. U takvoj situaciji neprijatelj nas je napao iz tri pravca: Nijemci od Sarajeva, a četnici od sela Ilovice i sa desne strane rijeke Željeznice. Prihvatili smo borbu koja je trajala cijelu noć. Sa grupom sam bio skoro potpuno odsječen, pa smo nekoliko puta morali prelaziti rijeku sa jedne na drugu stranu, sve dok nam nije stigla pomoć od bataljona i zajedno smo nastavili borbu i sljedećeg dana.

Hladnoća je bila tolika da su se od 4 puškomitraljeza, koliko smo imali u četi, 3 zamrzla. Pokušavali smo da ih odmrznemo, ali

⁵¹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7-19/5, kutija 1146-II.

bez uspjeha. Odlučili smo da u napad idemo sa bombama. Uspjeli smo potisnuti Nijemce sa mosta i iz tvrđave. Ipak smo se, uslijed nadmoćnijih neprijateljevih snaga, morali povući ka Trnovu. Na ulazu u grad dočekaše nas Nijemci jakom vatrom, jer su zaobilaznim putem mimo mosta pre nas ušli u grad. U grad nismo mogli, pa ni nazad preko mosta jer su ga Nijemci tukli jakom vatrom, a četnici držali desnu stranu rijeke Željeznice.

Naša 2. četa pokušala je da nam pomogne ali bez uspjeha, jer je bila prisiljena na povlačenje prema selu Tošićima. Mi smo i dalje uporno branili zauzete položaje i pokušavali i dalje da uđemo u grad, ali nam to nije uspijevalo. Nijemci su na nas krenuli tenkovima i pješadijom, dočekali smo ih jakom vatrom, pokušavajući da bacimo bombe na tenkove i koristeći neke zgrade kao zaklone. Cijelu noć vodili smo neravnomjernu borbu sa neprijateljem.

Komandant bataljona, videći da se nalazimo u vrlo teškoj situaciji, šalje kurira Gojka Miloševića sa naređenjem da se odmah povlačimo za selo Tošiće i na Rogoj. Komandant nije znao da nam je odstupnica preko mosta bila onemogućena i naređuje posluži jednog brigadnog topa da dejstvuje na Nijemce kako bi nam omogućio povlačenje preko mosta. Neprijateljeva artiljerija otkrila je naš top i učukala ga. Donosimo odluku da odstupimo uz rijeku ispod mosta, jer je to bio jedini izlaz iz okruženja. Naređujem drugovima da po 2 do 3 odstupaju uz rijeku i tako uspjesmo da se izvučemo. U sastav bataljona u selo Dobro Polje došli smo iscrpljeni, gladni i promrzli sa 7-8 promrzlih drugova i drugarica, jednim teškim i 4 lakša ranjenika. I sad se sjećam tih hrabrih dječaka od 15 i 16 godina kako se hrabro drže, bore i izvršavaju sva naređenja pod tako teškim uslovima, i to bez pogovora kao da su svi stari borci i ratnici. To nije samo mladalačka hrabrost već herojstvo jedne mlade generacije.

Sutradan, poslije završenih borbi, na predlog komandanta bataljona naša četa je pohvaljena, a meni je poklonjen pištolj, koji ću doživotno čuvati kao najdražu uspomenu iz rata. U toj borbi naročito su se istakli: Slavko Nadaždin, Stana Bukvić, Mara Andrić, Gojko Milošević, Desa Gluhajić, Đorđe Fržović, Jovo Jokanović i komesar čete Luka Dučić.

Prema zapovijesti štaba 29. divizije od 19. decembra ⁵²⁾ 14. brigada je dobila zadatak da se prikupi i prebaci na širi prostor Trnova i da na tom prostoru razbije četnike i ustašku miliciju. Pored toga, da budno izviđa pravce prema Jahorini, Sarajevu i Bjelimićima i da održava čvrste veze sa 11. brigadom i 2. italijanskom brigadom divizije »Garibaldi« koja se nalazila na širem prostoru Ulog - Kalinovik. U divizijskoj zapovijesti je istaknuto da su u trodnevnim borbama četnici pretrpjeli velike gubitke. Ubijeno je 280, a zarobljeno 40 četnika. Zaplijenjen je veliki ratni materijal, između ostalog, kompletna komora sa 40 konja, više pušaka i mitraljeza. Naši gubici su bili 10 mrtvih i 8 ranjenih boraca.

U skladu sa divizijskom zapovijesti štab 14. brigade ⁵³⁾ je 21. decembra naredio jedinicama:

⁵²⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5/6/7, kutija 1143-II-A.

⁵³⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

- da 1. bataljon ostane u brigadnoj rezervi i kontroliše prostor Kiselica - Vrbovnik - Tošići, s tim što će postaviti obezbjeđenje na Gradini (k. 1013) i koti 987 i povremeno slati patrole pravcem Turovi - Godinje - Dujmovići. Naređeno je i da se na tom pravcu čvrsto drži veza sa Konjičkim partizanskim odredom koji se nalazio u Ledićima;

- da 2. bataljon iz rejonu Turovi - Milje krene na čišćenje terena od četničkih i ustaških bandi i da dolaskom u Trebečaj jednu četu angažuje na pravcu Brutuši - Ljutica - Lagodar - Umčani, a ostale čete orijentiše lijevo od Trebečaja ka selima Miljenovići - Bijela Rijeka - Ostojići. Takođe je naređeno da poslije protjerivanja bandi produži pokret preko Oblog brda i Prečana i u rejonu Cerčina da uhvate vezu sa 1. bataljonom. Poslije izvršenja zadatka da se dvije čete smjeste u Ostojićima, a jedna četa u Šabancima, gdje treba organizirati borbenu obezbjeđenje i neposredno osiguranje;

- da 3. bataljon iz Trnova krene u pravcu Pendića, a odatle cestom do Mađara, da zatim skrene desno i napadne bandu u selima Ilivoce i Grab i protjera je prema Kijevu i Turbima. Poslije čišćenja terena da poruše most između Jablanice i Kijeva, da se vrate i smjeste u Grabu, odakle će slati jače patrole u pravcu Kijeva, sve do porušenog mosta;

- da 4. bataljon iz Tošića krene pravcem Trnovo - Kiselice i odatle skrene desno preko Crne Rijeke i u dvije kolone izbije u Divičiće, odakle da protjera bandu u pravcu Jahorine. Poslije izvršenja zadatka da se smjeste u Zabojanu i Divičićima, gdje treba organizovati neposredno obezbjeđenje. Stalne patrole slati preko Kemšića da uhvate vezu sa Jahorinskim partizanskim odredom u Zagoru (Gornje Selo);

- da Konjički partizanski odred, ranije stavljen pod komandu štaba brigade, krene pravcem Godinje - Dujmovići - Ledići, tu se smjesti i uhvati vezu sa 2. bataljonom. Da poslije smještaja postavi neposredno obezbjeđenje i šalje jače patrole u pravcu Rakitnice;

- da se štab brigade, pozadina (komora) i prištapske jedinice smjeste u Trnovu, gdje sve jedinice treba da šalju izvještaje i upućuju ranjenike.

Navedeni zadatak 14. brigada je sa Konjičkim partizanskim odredom izvršila 22. decembra na određenom prostoru, očistila teren od bandi i izbila na liniju: Divčić - Jablanica - Umčani - Ledići. Neprijatelj je na pravcima nastupa jedinica pružao jak otpor, ali je bio primoran da se uz znatne gubitke povuče u pravcu Umoljana, Jahorone i Sarajevskog polja. Sa prednjim dijelovima brigada je izbila kod sela Vojkovića u Sarajevskom polju i porušila most na rijeci Željeznici kod sela Kijeva. Tada je od Nijemaca oslobođeno 12 zarobljenih vojnika Crvene armije, koji su izrazili želju da se bore u našim jedinicama. Na našoj strani od nestručnog rukovanja minobacača ranjeno je 5 boraca. U toku 23. decembra jedinice brigade su se zadržale u navedenim rejonima. To su štab brigade i brigadni komitet iskoristili i održali partijske i vojne sastanke sa štabovima bataljona i bataljonskim partijskim biroima.

Pojava 14. brigade na ivici Sarajevskog polja u rejonu sela Jablanice i Kijeva, u neposrednoj blizini komande njemačkog korpusa, koji se nalazio u Kasindolu, uznemirila je i komandu njemačke Grupe armije »E«, koja se nalazila u Sarajevu. Nijemci su hitno intervenisali prebacivši na

pravac Sarajevo - Trnovo borbenu grupu jačine jednog bataljona 734. puka 104. lovačke divizije, ojačanim sa 4 tenka i artiljerijom. Angažovani su i dijelovi sarajevske četničke grupe brigada i 8. domobranski posadni zdrug. Protivnapad je otpočeo 24. decembra, ali i pored nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici neprijatelj nije postigao veći uspjeh, već u toku noći 2. i 3. bataljon 14. brigade odbacio ga je preko sela Kijeva nazad. Sljedećeg dana nastavljene su žestoke borbe na prostoru Kijeva sve do sela Ilovice. U jutarnjim satima, 26. decembra, sva četiri bataljona 14. brigade izvršila su snažan protivnapad na neprijateljeve položaje. Kako protivnapad nije bio dobro organizovan i nije vođen jednovremeno i energično, neprijatelj je uspio da održi svoje položaje, uvede u borbu svoju rezervu, potisne naše bataljone i zauzme Trnovo.

U Dobrom Polju smo se odmorili dva tri dana, a zatim napali neprijatelja u Trnovu i poslije teških borbi vođenih cijelu noć 7. januara Trnovo je ponovo oslobođeno. Poslije osvajanja Trnova neprijatelj je iz borbe izvukao bataljon 734. puka i hitno ga uputio prema Zenici. Samo u 3 dana u borbama oko Trnova brigada je od 24. do 26. decembra imala 7 poginulih, 6 ranjenih i 8 nestalih boraca. Neprijatelj je taj uspjeh i zauzimanje Trnova platio sa 30 mrtvih i 20 ranjenih vojnika. O borbama oko Trnova komandir voda u 3. bataljonu Danilo Masleša u svojim sjećanjima iznosi:

»Krajem decembra 1944. godine 3. bataljon je napustio Neve-sinjsko polje i prebacio se u širi rejon Trnova pravcem: Morine - Ulog - Obalj - Kalinovnik. Oslobodivši Trnovo, posjeo je položaj prema selu Mađarima u kome su se nalazile njemačke jedinice. Vremenska situacija je bila krajnje nepovoljna. Visina sniježnog pokrivača dostizala je i do dva metra. Temperatura vazduha spuštala se i do - 15°C, a od sniježne vejavice vidljivost je bila manja od 20 metara usred dana. Borci su pravili zaklone u snijegu koji nas je stalno zatrpavao. Kroz sniježne nanose i smetove bili smo prinuđeni da motkama probijamo rupe za puškarnice. Tih decem-barskih dana zatekli smo se u okruženju tri najopasnija neprijatelja: Nijemaca, snijega i vukova. U pojedinim čoporima bilo je i po 15 vukova koji su nas, naročito noću, veoma često obilazili. Odjeća mokra kao čep i sniježne otopine probijaju do gole kože. Smrzle se i noge i ruke, a srce se cijepa od studeni. Već danima ne vidimo, a sanjamo vatru. Njemci s vremena na vrijeme puškaraju ne žaleći municiju. Gladni vukovi zavijaju kao da uporno dozivaju tu užasnu bijelu smrt od koje svi strijepimo. Vjetar kao da je pomahnitao, fijuče i poigrava se sa zamrznutim sniježnim pahuljicama koje udaraju u naše grudobrane kao olovna sačma. Priželjkivali smo da odemo iz tog pakla pa makar i u smrt. Prvi vod 2. čete, kome sam bio komandir, dobio je to dugo čekano naređenje. Krenuli smo. Poslije izvjesnog vremena primijetio sam da je kolona prekinuta. Vratio sam se stotinak metara. Na sviježe utabanoj sniježnoj stazi nepomično je ležao jedan borac sa puškom i sandukom municije. Komandire, ne mogu dalje. Ubij, ubij me. Neka ti je prosta moja krv! - Kroz plač je govorio jedva razumljivim jezikom borac koji je nedavno došao u bataljon. Bilo je očigledno da

mu je snaga bila na izmaku. Nisam znao šta da radim. Zadatak je - mora se ići dalje, ali se ne smije ostaviti drug vukovima. Jedva sam uspio da tog borca spasim sigurne smrti».

U zapovijesti štaba brigade ⁵⁴⁾ štabovima bataljona od 26. decembra kritikuje se nedovoljna povezanost jedinice u organizaciji odbrane Trnove, ukazuje na moguće iznenađenje i ističe potreba odsudne odbrane po cijenu života pravca: Trnovo - Dobro Polje i držanje položaja na padinama Rogaja, odnosno linije Videš - Rogaj - Karaula - Buzdihanj - Pijevac. S tim ciljem bataljonima je naređeno:

- da 1. bataljon, smješten u Boljanćima, uporno drži položaj u zahvatu puta Trnovo - Rogaj, odnosno da poruši put i organizuje stalnu zasjedu na putu i šalje izviđačke patrole ka Trnovu. U slučaju jačeg napada neprijatelja od Trnova ka Dobrom Polju određena je »linija« odbrane Videš - Rogaj (Javorak k. 1161). Desno je bataljon održavao vezu sa 4. bataljonom koji je branio položaje Lokve (k. 1451), a lijevo sa Konjičkim partizanskim odredom koji je zatvarao pravac od Turova, Dobrog Polja i Rijeke;

- da 2. bataljon, smješten sa dvije čete u Varoši, a sa jednom u Kolakovićima, zatvori pravac od Delijaša i šalje patrole u pravcu sela Bačci i tako održava vezu sa dijelovima 11. brigade. Ukoliko dođe do neprijateljevog napada, da linija odbrane bataljona bude Pijevac (k. 1300) - Buzdihanj (k. 1326);

- da se 3. bataljon smjesti u selu Krbaljine i kao brigadna rezerva organizuje neposredno obezbjeđenje na Zvijezdi (k. 1415) i šalje izviđačke patrole u pravcu Treskavice;

- da se 4. bataljon smjesti u Mašicama, organizuje obezbjeđenje Golubinog brda (k. 1196) i šalje stalne patrole preko Oštrog rta u pravcu Basica. Bataljon je upozoren da u slučaju naprijateljjevog napada iz pravca Trnova sadejstvuje prvom bataljonu na položajima Rogaja i s tim ciljem poruši sve mostove od Rogaja do Dobrog Polja;

- da sve komore, sem komore 4. bataljona, smjeste u Krbaljinama, a prateći vodovi da se stave na raspolaganje bataljonima i uključe u njihove akcije;

- da se štabu brigade koji se nalazio u Dobrom Polju šalju redovni i vanredni izvještaji;

- da se brigadna bolnica i hiruška ekipa i dalje nalaze u Kalinoviku, gdje treba slati ranjene i bolesne borce.

Pored toga, u zapovijesti se štabovi bataljona upozoravaju da međusobno održavaju čvrstu vezu i sadejstvo, na potrebu veće budnosti kako ne bi došlo do nepotrebnih iznenađenja i da organizuju i pojačaju rad obavještajnih službi na prikupljanju podataka o neprijatelju, njegovim namjerama i pokretima. Posebno je istaknuta potreba korišćenja protivtenkovskih pušaka ako neprijatelj upotrijebi tenkove u zahvatu komunikacije Trnovo - Dobro Polje, kao i potrebu stalnih protivnapada radi uznemiravanja i iznurivanja neprijatelja, kako bi se lakše, uspješnije održali položaji. Štabu Konjičkog partizanskog odreda je naređeno da se smjesti u selu Mrkodo i zatvori pravac od Trnova preko Turova i Godinja i da u slučaju napada neprijatelja čvrsto sadejstvuje sa 1. ba-

³⁸⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

taljonom brigade. Poslije upućene zapovijesti uslijedilo je, istog dana, dopunsko naređenje da se 4. bataljon iz dotadašnjeg rejonu prebaci i razmjesti u Dobrom Polju i stavi u rezervu štaba brigade. Na tim položajima brigada se zadržala 6 dana. Vrijeme je bilo iskorišćeno za odmor i intenzivan partijsko-politički rad. U štabu brigade uz prisustvo štabova bataljona održano je vojno-političko savjetovanje⁵⁵⁾ sa posebnim osvrtom na slabosti koje su ispoljene u toku borbi. Poslije ovoga održano je savjetovanje sa svim starješinama po bataljonima uz prisustvo članova štaba brigade. Na kraju su održani partijski sastanci i sastanci aktiva SKOJ-a i četne konferencije na kojima je razmatrano držanje boraca i starješina u proteklom borbama.

Na savjetovanju je ocjenjeno da je neprijatelj svojom taktikom uspevao da razvuče snagu brigade na širokom prostoru, imajući u vidu važnost, osjetljivost i blizinu objekata u Sarajevskom polju, koje je neprijatelj po svaku cijenu morao da zaštititi. Prisustvo četnika i milicije na čitavom ovom prostoru takođe je angažovalo znatne snage brigade i onemogućivalo joj da se usredsredi na borbu protiv njemačkih snaga u zahvatu komunikacije Ilovice - Mađari - Jablanica - Kijevo, posebno preduzimanje smjelijih manevara sjevero-istočnim padinama Igmana i južnim padinama Jahorine. Taktičko-topografski sklop zemljišta išao je neprijatelju naruku. Sa malim snagama mogao je uspješno braniti komunikaciju i kotlinu rijeke Željeznice, a jačim snagama preduzimati dejstva. I pored velike oskudice u municiji (posebno za naoružanje jugoslovenskog porijekla) sve jedinice su, mada je bilo i izvjesnih slabosti, uspješno izvršile svoje borbene zadatke.

Tako je zamjereno obavještajnoj službi u bataljonima i u brigadi da nije funkcionisala na zadovoljavajući način, pa je štab brigade predložio štabu 29. divizije da organizuje kurs sa obavještajnim oficirima, gdje bi se ti kadrovi osposobili za svoje zadatke. Kad danas sagledamo i cijenimo pojedina borbena dokumenta brigade iz tog vremena, možemo se pohvalno izraziti preciznošću naređenja - zapovijesti za izvršenje borbених задатака, regulisanje sadejstva između jedinica, organizaciju podrške i borbenog obezbjeđenja, tako da nas neprijatelj nije uspio iznenaditi. Radi slobodnijeg manevrisanja komore bataljona često su ulazile u sastav brigadne komore, što je za svaki zadatak bilo posebno regulisano. Za komande bataljona veliki problem je predstavljao nedostatak sekcija teritorije na kojoj su izvođena borbena dejstva.

U ocjeni izvođenja borbenih dejstava jedinica brigade u tom periodu treba imati u vidu da su novomobilisani borci bili uglavnom sa teritorije koja je duže vrijeme bila pod kontrolom okupatora, četnika i muslimanske milicije i da su do dolaska u naše jedinice skoro svi imali pogrešne predstave o našoj borbi, njenim ciljevima i zadacima. Suočeni sa neprekidnim danonoćnim borbama i marševima u zimskim uslovima i neredovnom ishranom, jedan dio tih boraca je na svoju ruku napuštao jedinice i odlazio svojim kućama. To je iziskivalo potrebu intenzivnijeg političkog i vojničkog rada sa njima, te se u narednom periodu njihovo osipanje znatno smanjilo. Nasuprot ovome, imali smo mnogo više pozitivnih primjera brzog prilagođavanja novim uslovima, pa je i borbe-

⁵⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 35-2, kutija 1153-1.

nost novih boraca iz dana u dan rasla. I Italijani su se, bilo ih je 19 u našim jedinicama, potpuno uklopili sa ostalim borcima, a neki od njih bili su izrazito dobre nišandžije na minobacačima u čemu smo, u to vrijeme, i te kako oskudjevali. U izgradnji borbenog morala posebna pažnja posvećivana je afirmisanju uloge svih naših naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Prekomanda 120 starih boraca za popunu gardijske brigade i artiljerijskog divizionu 29. divizije uticali su na brže osposobljavanje mlađeg starješinskog sastava i aktivnost na pojačanoj mobilizaciji novih boraca.

Borbena dejstva brigade u januaru 1945. godine^{5b)}

Početkom januara 1945. godine počela su da slabe ofanzivna dejstva Nijemaca i njihovih saveznika, domaćih izdajnika, četnika i ustaša. Teški porazi neprijatelja na svim frontovima i za nas povoljan razvoj situacije prisilio je neprijatelja na postepeno uzmicanje i napuštanje Hercegovine. Pored zaostalih dijelova 118. lovačke divizije, neprijatelj je povukao protivavionsku artiljeriju i osnovna materijalna sredstva prema Sarajevu.

U takvoj situaciji štab 29. divizije je počeo pripreme za nastavljane ofanzivnih dejstava radi čišćenja i protjerivanja neprijatelja iz Hercegovine i obezbjeđenja prodora naših jedinica prema Sarajevu. Dotadašnji statični razvoj borbenih dejstava negativno je uticao na moral naših boraca. Na to su upozoravali štabovi brigada ističući »da su borci voljniji napadati na neprijateljski garnizon nego držati položaje gdje su izloženi neprekidnim neprijateljskim napadima«. Osnovu neprijateljeve odbrane činile su jedinice 369. njemačke pješadijske divizije, koja je poslije izvršene popune prestala da bude legionarska i jedan puk 181. divizije. Njenoj komandi potčinjeni su i 9. mješovita ustaško-domobranska divizija, italijanska fašistička legija »San Marko« jačine jednog bataljona, kao i ostaci četničkih jedinica. Ukupna jačina tih snaga u Hercegovini iznosila je oko 25 hiljada vojnika. Na glavnim dijelovima fronta i u garnizonima komandovali su komandanti njemačkih pukova i bataljona. Domaći izdajnici i njihove jedinice (ustaše, domobrani, muslimanska milicija i četnici) izgubili su povjerenje kod Nijemaca i nisu dejstvovali samostalno, već su njihove redove ojačavali njemački bataljoni i čete. Ovakav odnos okupatora prema svojim saradnicima bio je uslovljen sve većim osipanjem i raspadanjem njihovih jedinica.

Uslijed nepovoljnog razvoja situacije neprijatelj je morao da postepeno izvlači jedinice iz borbe, vrši česte zamjene i pregrupisavanje, što je uticalo na slabljenje njihovog borbenog morala.

Zadatak 14. brigade u januaru 1945. godine bio je:

- da aktivnim dejstvima zatvori pravce: Dobro Polje - Trnovo - Sarajevo, s tim da ponovo ovlada uporištem u Trnovu;
- da razbije četničke bande na širem prostoru Sarajevskog polja i Trnova;

⁶⁷⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 16/7-4, kutija 1146-11.

- da se u drugoj polovini januara, prebaci na prostor: Borci - Bijela - Turija radi prenošenja dejstva prema Konjicu;
- da očisti prostor Bjelimići - Glavatičevo - Borci od četničkih bandi i ustaške milicije;
- da u borbama čvrsto sadejstvuje sa 11. brigadom.

Prvog januara 1945. godine 14. brigada je bila u slijedećem borbenom rasporedu:

- 1. bataljon u s. Boljanići držao je položaje na Videšu (k. 1389) i karauli (k. 1328) kontrolišući komunikaciju od Dobrog Polja ka Trnovu;
- 2. bataljon u selima Varoš i Kolakovići držao je obezbjeđenje na k. 1049 i k. 1238 i tako zatvarao pravac od sela Bašci i Jabuke;
- 3. bataljon je u Krblijinama bio u brigadnoj rezervi s tim što je obezbjeđivao brigadnu pozadinu i isturio osiguranje na Zvijerder (k. 1415);
- 4. bataljon sa štabom brigade nalazio se u Dobrom Polju i držao je obezbjeđenje na Lokvi (k. 1351).

Drugog januara brigada je dobila zadatak da ponovo ovlada uporištem Trnovo i protjera neprijatelja u pravcu Sarajeva. Za izvršenje zadatka angažovan je jedan bataljon 11. brigade. Plan napada je bio da se prethodno očisti teren od četnika, a zatim, obuhvatom sa četiri bataljona, presječe izvlačenje neprijatelja u pravcu Sarajeva i unište njegove snage u Trnovu. Trnovo i okolinu je branilo oko 300 Nijemaca iz 86. njemačkog puka za osiguranje i 964. tvrđavske brigade sa 4 tenka; oko 300 četnika iz Sarajevske i Bilećke četničke brigade i 400-500 muslimanske milicije. Napad je počeo u 3 sata ujutro. Bataljoni su uspjeli da očiste okolna sela oko Trnova od četnika i milicije, te podišli samom Trnovu, gdje su se Nijemci prikupili i davali žilav otpor iz pojedinih zgrada. Zbog uporne odbrane neprijatelja napad nije uspio, jer je neprijatelj koristio i veliku mećavu i snijeg. U tim borbama imali smo 3 ranjena, dok je neprijatelj imao 5 mrtvih i 24 zarobljena. Zaplijenjen je jedna sanduk granata od lakog bacača, 21 puška i 3 mitraljeza.

Neprijatelj je izvršio protivnapad 5. januara i odbacio dijelove naših jedinica sa položaja. Protivnapadom naših jedinica neprijatelj je ponovo protjeran u Trnovo, gdje se okružena njemačka posada čvrsto držala. U međuvremenu neprijatelj je ojačao odbranu Trnova angažovanjem 2. bataljona 724. lovačkog puka i baterije topova, a dolinu rijeka Željeznice i Zujevine zatvorio je prištapskim jedinicama 86. puka, 1025. željezničkim bataljonom i jednom četom 999. tvrđavskog pješadijskog bataljona, koji im je došao u pomoć iz Sarajevskog polja.

Odbranu Trnova neprijatelj je oslabio povukavši, 6. januara, 2. bataljon 724. lovačkog puka iz Trnova i uputio ga prema Zenici. To su iskoristili 2. i 4. bataljon i zajedničkim napadom, 7. januara u jutarnjim časovima, ponovo oslobodili Trnovo. U borbama za oslobođenje poginulo je 11, a ranjeno 7 boraca. Gubici neprijatelja su iznosili 20 mrtvih i preko 30 ranjenih vojnika. Tom prilikom zarobljena su 24 četnika. Oslobođenjem Trnova rasformiran je Kalinovački partizanski odred i njegovi borci i starješine raspoređeni su u jedinice 14. brigade.

U vremenu od 10. i 11. januara na sektoru brigade nije bilo borbi, tako da su se jedinice našle u slijedećem rasporedu:

- 1. bataljon u selima Dobro Polje i Boljanići;

- 2. bataljon u selima Ostojići i Umčani;
- 3. bataljon u selima Vrbovik i Pendići;
- 4. bataljon u selima Sloveljevići - Govedovići;
- štab brigade sa prištapskim dijelovima u Trnovu.

U brigadnoj zapovijesti od 11. januara 1945.⁵⁷⁾ istaknuto je da u rejonu oko Trnova u uporištima sela Mađari i Ilovica jačina neprijatelja iznosi oko 280-300 Nijemaca, a u Presječenici i Grabu nalazilo se oko 400-500 pripadnika ustaško-četničkih bandi i milicije.

Radi zauzimanja navedenih uporišta štab brigade je izdao jedinicama slijedeće naređenje:

- da 1. bataljon ostane u dotadašnjem rejonu (Dobro Polje - Bo-ljanići) i izviđa u pravcu Kolakovića, s tim da uhvati i održava stalnu vezu sa dijelovima 11. brigade koji su se nalazili u Mrežicama;
- da 2. bataljon u 1 sat sa dvije čete krene iz Trebečaja prema Umčanima i Presjenici i tamo napadne četnike. Pored toga, naređeno mu je da se 3. četa iz Trnova prebaci u Trebečaj i da, zavisno od razvoja situacije, nastavi pokret prema Miljanovićima i Ostojićima, očisti teren od neprijatelja i ostane, do daljeg naređenja, na tom prostoru;
- da 3. bataljon u 5 sati napadne na njemačku posadu u Mađarima i Ilovici i protjera je prema Sarajevskom polju, s tim da jednu četvu zadrži u Ilovici radi obezbijedenja rušenja mosta;
- da 4. bataljon u 5 sati napadne na njemačku posadu u Ilovici i na četnike u Grabu i protjera ih prema Sarajevskom polju;
- da štab brigade sa prištapskim jedinicama i dalje ostane u Trnovu.

Napad izveden 12. januara samo je djelimično uspio jer nije bio jednovremeno izveden, pa su se Nijemci održali na položajima dok su ustaše, četnici, domobrani i milicija protjerani sa položaja. Borba je trajala od 7 do 12 časova. Naši gubici bili su veliki: poginulo je 5 boraca, a 13 je ranjeno. Neprijatelj je imao 41 poginulog, a ranjeno je više desetina vojnika. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, više pušaka i municije.

Ponovni napad svih bataljona uslijedio je 12. januara uveče. Međutim, ni ponovljeni napad nije dao očekivane rezultate. Jedan borac je poginuo, a 14 je ranjeno. O borbama na pravcu Trnovo - Sarajevo borac 1. čete 1. bataljona Milivoje Bjeletić u svojim sjećanjima iznosi:

»Zapamtio sam jednu od onih hladnih januarskih noći kada se ledi srce u grudima, a gazi snijeg do pojasa. Moja četa dobila je zadatak da poruši drveni most na rječici Željeznici, desetak kilometara nizvodno od Trnova prema Sarajevu. Njemačke snage nisu bile daleko, odmah negdje iza prvog brežuljka. Sa nama je pošao i komandant bataljona. Cestom je bila prtlina i moglo se lako doći do mosta. Ponijeli smo krampove i gvozdene poluge da bismo otkinuli gvožđem i ledom okovane daske i grede sa mosta.

Pošli smo s ciljem da se most poruši kako bismo spriječili njemačkoj motorizaciji da se ponovo probije u već oslobođeno Trnovo, gdje su se nalazile velike vojne kasarne. U pravcu njemačkih položaja poslali smo patrolu kako nas ne bi iznenadili, mada su i oni imali svoje izviđačke patrolle. Kad je veliki snijeg, slabo se

⁵⁷⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/10-4, kutija 1146-11.

čuju neprijateljski pucnji i brektanje motora, pogotovo ako vjetar duva.

Tek što smo počeli da kidamo smrznute daske, primijetile su nas njemačke predstraže i tenkovima krenule prema nama. Nalazili smo se u okomitom kanjonu rijeke Željeznice, tako da smo se mogli kretati samo cestom ili s druge strane rječice uzvodno. Kako most nijesmo porušili već samo odvalili nekoliko dasaka, nijesmo mogli da povlačimo cestom jer bi nas stigli tenkovi. Odlučeno je da pređemo na suprotnu stranu rječice, tada veoma nadošle, i da se povlačimo prema Trnovu. Bila je vedra noć obasjana punim mjesecom. Vidjelo se po snijegu kao po danu. Njemački tenkovi su brzo stigli do mosta i otvorili vatru na nas. Rječica je krivudala i mi smo se sklanjali iza njenih okuka.

Na obližnjim kotama, s desne strane Željeznice, nalazile su se ustaške i četničke snage. Nije bilo moguće savladati okomite strane kanjona i izaći na brijegove koje je neprijatelj držao. Jedini izlaz je bio da potražimo mjesto gdje se rječica razlila i bila plića, da bismo je pregazili i ponovo izašli na cestu, a odatle na brežuljke s lijeve strane. Komanda je pala da se držimo u lancu jedan za drugoga. Prvi se držao za konja na kojem je jahao komandant sa nogama u vodi. Na sredini rijeke voda je bila do grudi i strahovito hladna. Oružje i torbice podigli smo na ramena i glavu. Tek što smo nekako izašli na cestu, naređeno je da se popnemo na brežuljak, spriječavamo i zadržavamo neprijatelja, kako ne bi iznenadio ostale naše čete u Trnovu i oko njega.

Brzo su obaviještene i ostale čete da idu tenkovi. Borili smo se cijelu noć, mokri, na snijegu. U predahu borbe skakutali smo, trčali, jedan drugog masirali da se ne smrznemo. Ko je imao da presvuče, bar suve čarape, bolje je prošao. Mnogi su se te noći prehladili i ostali bez noktiju na prstima od nogu. No, i to se poslije desetak dana zaboravilo, naš borbeni moral nije opao«.

U vremenu od 13. do 15. januara nije bilo jačih borbi sem prepucavanja izviđačkih patrola. Međutim, 16. januara u 7 sati neprijatelj jačine oko 300 Nijemaca napao je 4. bataljon koji se nalazio na položajima Slavljevići - Govedovići i uspio da ga potisne ka Zabojskom. Nakon toga bočnim dejstvom 3. bataljona i protivnapadom 4. bataljona neprijatelj je bio prinuđen da se povuče na polazne položaje u Ilovicu, poslije čega je 4. bataljon ponovo zaposjeo svoje ranije položaje. U toj borbi poginuo je 1 borac, dok ih je 5 ranjeno. Neprijatelj je imao 20 mrtvih i 15 ranjenih vojnika.

Sredinom januara 1945. počelo je pregrupisavanje snaga 29. divizije za novi ofanzivni pohod radi konačnog oslobođenja Hercegovine. U divizijskoj zapovijesti od 16. januara 1945. brigadama su dati novi zadaci. Kako su jedinice divizije bile angažovane na frontu od 150 kilometara, neophodno je bilo skratiti front, prikupiti i pripremiti jedinice za nova dejstva na osnovnom pravcu: Nevesinje - Mostar - Konjic. Zato se u vremenu od 17. do 23. januara pripremala za prebacivanje na navedeni pravac. Istina, ni tada borbe nisu prestajale, tako da je noću 18/19. januara 2. bataljon sa jednom četom organizovao zasjedu u rejonu: Ki-

jevo - Jablanica u koju je upala neprijateljeva kolona jačine oko 30 njemačkih vojnika. Poslije kraće borbe neprijatelj je imao 6 mrtvih i 9 zarobljenih vojnika. Zaplijenjen je 1 mitraljez, 9 pušaka i oko 1.000 metaka. Noću 23/24. januara i do svanuća neprijatelj je uspio da 2. bataljon stavi u poluokruženje u Umčanima. Štab bataljona je brzo reagovao i naredio izvlačenje bataljona ka Trnovu. U toku izvlačenja došlo je do žestokih borbi. Nezadrživ juriš bataljona prisilio je neprijatelja da se povuče, tako da je bataljon to iskoristio i probio se ka Trebečaju i Trnovu. Neprijatelj je u toj borbi imao više mrtvih i ranjenih vojnika.

Brigada u mostarskoj operaciji i oslobođenje Nevesinja i Mostara

Poslije oslobođenja Trnova i razbijanja četnika u rejonu Kalinovik - Trnovo - Foča Vrhovni štab je naredio 8. korpusu (u čiji je sastav privremeno ušla 29. hercegovačka divizija) da dovrši oslobađanje Hercegovine i likvidira neprijateljeve garnizone u dolini Neretve. U vezi sa tim, a pošto je prethodno potisnut neprijatelj sa pravca: Ljubuški - Čitluk - Čapljina - Metković, krajem januara i početkom februara izvršeno je pregrupisavanje i priprema jedinica za izvršenje narednih borbenih zadataka:

- štab 29. divizije je odlučio da glavne svoje snage grupiše u borbama za oslobođenje Nevesinja i Mostara, a 11. i 14. brigadu da rokira ka Konjicu s ciljem da ga zauzmu i presijeku komunikaciju Ostrožac - Konjic - Ivan-sedlo i time olakšaju napad glavnim snagama divizije;

- 11. brigada se 1. februara nalazila na položajima Džepni - Vrdolje - Spiljani, gdje je sadejstvovala 14. brigadi i neposredno ugrožavala neprijatelja u garnizonu Konjic. Zbog toga je 1. i 2. bataljon 370. puka njemačke 369. divizije iz Mostara privremeno prebačen u Konjic. Zbog nastale opšte situacije jedinice 1. i 2. bataljona 370. puka 5. februara ponovo se vraćaju na Široki Brijeg.

Poslije izvršene smijene jedinica 14. brigade, koju je smijenila 5. proleterska crnogorska brigada, a koja je izvedena pod borbom i u kojoj su poginula 4 borca, dok je neprijatelj imao 10 mrtvih i 8 ranjenih, 23. i 24. januara brigada se bez odmora prebacila iz rejona Trnova u rejon Bjelimića i orijentisala ka Konjicu.

Pokret brigade regulisan je naredjenjem od 23. januara ⁵⁸⁾ u kome su jedinicama dati slijedeći zadaci:

- da 1. bataljon krene u 10 časova iz Tošića i preko Dobrog Polja u Krblijinama, gdje će zanočiti, a potom sutradan ujutro nastavi pokret u Mjehovinu, gdje će se smjestiti i postaviti potrebna obezbjeđenja;

- da 2. bataljon krene u 6 časova sa komorom iz Trebečaja pravcem Mjehovina - Odžaci, gdje će zanočiti, a potom sutradan ujutro da nastavi pokret u s. Blaca, tu se smjesti i postavi potrebna obezbjeđenja;

- da 3. bataljon krene u 10 časova za 1. bataljonom preko Dobrog Polja u Krbljine, gdje će zanočiti, a zatim sutradan ujutro nastavi pokret u s. Kute, gdje će se smjestiti i postaviti potrebna obezbjeđenja;

⁵⁸⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/10-4, kutija 1140-11.

- da 4. bataljon krene u 6 časova u s. Ovče Polje, gdje će se smjestiti i prenočiti, a zatim sjutradan ujutro u 7,00 sati da nastav pokret cestom u Božinoviće, smjesti se i postavi potrebno obezbjeđenje;

- da štab brigade sa pozadinskim jedinicama krene istog dana poslije podne, smjesti se u Dobro Polje, gdje će zanočiti, a zatim da se sjutradan ujutro prebaci u Kalinovik.

U duhu navedenog naređenja, poslije odmora 26. januara, brigada je 27. i 28. januara nastavila pokret na prostoru Bjelimića i Zijemlja, s tim što se:

- 1. bataljon iz Mjehovine prebacio u s. Argutu gdje je prenočio i sutradan preko Sopota stigao u rejon Jažeparsine, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;

- 2. bataljon se iz Mjehovine prebacio u Argutu, gdje je prenočio i sjutradan nastavio pokret u rejon Razića, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;

- 3. bataljon se iz Kute prebacio u Svijenča i sjutradan nastavio pokret u Luke, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;

- 4. bataljon se iz Božanovića prebacio u Svijenča, gdje je prenočio, a zatim nastavio pokret u rejon Gradljine, gdje se smjestio i čekao dalje naređenje;

- štab brigade, dio komore i brigadno previjalište su se u toku 28. januara prebacili iz Kalinovnika u Odžake, dok je u Kalinoviku ostala brigadna bolnica, glavnina bojne komore i omladinski vod na obezbjeđenju.

Iscrpljene u danonoćnim borbama, sa slabom odjećom i obućom, jedinice su jedva odolijevale surovoj zimi i sniježnim nanosima koje je trebalo na maršu savladati. Duboki sniježni nanosi usporavali su njihovo kretanje, posebno tovarnih grla, pa su jedinice bile primorane da mobilišu mjesno stanovništvo i stoku radi probijanja sniježnih smetova. U probijanju puteva kroz snijeg jedinice su se naizmjenično smjenjivale, a dnevni marš iznosio je oko 15-18 km. O tom maršu komandir čete u 3. bataljonu Risto Marković kaže:

»U drugoj polovini januara na položaje kod Trnova došle su crnogorske jedinice i smijenile nas. Poslije sređivanja jedinica izvršili smo marš pravcem: Trnovo - Dobro Polje - Krbaljine - Kalinovik po dubokom snijegu i mrazu. Prtina je već postojala, ali nove padavine otežavale su hod. Drugog dana marša stigli smo u Bojiće i Cniće, zapadno od Kalinovnika. Tu smo zanoćili, osušili odjeću i obuću i dobili hranu. Najavljeno nam je da ujutru ranije krećemo dalje, ali nije saopšteno u kom pravcu i sa kojim zadatkom.

Sjutradan oko 6 časova sve je bilo spremno za pokret. Prva četa 3. bataljona dobija zadatak da ide u prethodnicu pravcem: Bojići - Odžaci - Dužani - Glavatićevo preko Bjelimića. Jutro mutno, oblačno, snijeg pada, put (prtina) slabo se vidi. Krenuli smo i na prevoju prema Bjelimićima dočekala nas je muslimanska milicija. Brzo smo raščistili sa njima i krenuli dalje. Sada nastaju velike teškoće. Kako dan odmiče tako snijeg sve veći, gušći i vlažniji. Put se skoro ne poznaje, prtine nema i poslije izvjesnog vremena

put posve izgubismo. Dalje otprilike uzmemo pravac i naprijed, ali svaki minut teže. Snijeg gusto pada, ne vidi se dalje od 10 do 20 metara. Visina snijega prelazi naša ramena, za raščišćavanje nemamo ništa već gole ruke. Snijeg mekan, pa kako staneš tako propadneš. Onaj koji prvi upadne, pa se mora vaditi. Snijeg prtimo po smjenama. Na kraju se bacamo ležečki sabijamo snijeg i pravimo prtinu. Tako smo se rvali i borili sa vremenom. Ni 500 metara se ne može na sat. Borci mokri do gole kože, temperatura niska, do hrane ne možemo doći, sela nigdje nema niti se može vidjeti. Ne znamo dokle smo došli i koliko još ima do cilja.

Tako smo išli cijeli dan i u sami mrak upadnemo među neke kuće koje prije uopšte nismo vidjeli. Nekoliko kuća su zatrpane u snijegu i ne vide se. Niko se živi ne čuje i ne vidi. Ušli smo u jednu kuću i nađemo ženu sa nekoliko djece. Pitamo je za Glavatičevo. Kaže da ne zna. Tražimo nekoga vodiča, ali nigdje muškaraca nema, ni od 10 godina. Tada dođe naređenje da tu prenoćimo i odmorimo se. Snijeg je padao cijelu noć. Glavna misao je kako nastaviti dalje i koliko još ima do Glavatičeva.

U toku noći neko je došao na ideju da ujutru treba obići štale, naći nekoliko volova i povesti ih da probijaju snijeg. Tako je i bilo. Volovi kao da su vješti takvim nepogodama. Propnu se na zadnje noge i svojom težinom sabiju snijeg. Brzo smo se probili iz Bjelimića preko prevoja prema Neretvi i Glavatičevu. U dolini Neretve i oko Glavatičeva snijeg je bio manji, pa se moglo brže kretati. Vjerujem da je to bio, mada kratak, najteži marš na borbenom putu naše brigade. Posebnu poteškoću je predstavljalo to što je većina boraca bila iz južne Hercegovine, koji se ranije nikada nisu našli u tako velikom snijegu i mećavi i nisu navikli na tako niske temperature. To se odnosi i na jedan broj Dalmatinaca. Jedan od tih boraca je stalno govorio: 'Komandire, gospe mi, svi ćemo se smrznuti kao babini jarići'. Međutim, odlučila je mladost i volja, pa je i taj teški marš pređen uz pjesmu, šalu i viceve«.

Na tom maršu uslijed velike hladnoće promrzlo je 50 boraca, od kojih je 20 upućeno u bolnicu na kraće i duže liječenje. Od velikog mraza i napora uginulo je oko 20 konja.

Na maršu kroz Bjelimiće 2. bataljon se u prethodnici sukobio sa muslimanskom milicijom, koja se poslije kraće borbe povukla u pravcu Konjičke župe, ne porušivši most na Neretvi kod Glavatičeva. Tom prilikom je zarobljeno 9 milicionara sa oružjem i jedan laki bacač. Polazeći od pretpostavke da će most preko Neretve biti uporno branjen, štab brigade daje zadatak 2. i 4. bataljonu da zauzmu most i obezbijede prolaz brigade na prostor Glavatičeva. U ranim jutarnjim časovima 4. bataljon je izbio na most, a 2. bataljon na Orlov kuk, gdje je uslijed slabe vidljivosti (magla) i nedogovorenog signala za raspoznavanje došlo do međusobnog prepucavanja. Tom prilikom su ranjena 4 borca iz 4. bataljona. O moralu i izdržljivosti boraca u borbama oko Trnova borac 1. bataljona Milivoje Bjeletić u svojim sjećanjima iznosi:

»Poslije oslobođenja Trnova proširena je slobodna teritorija u pravcu Sarajeva. Nakon izvjesnog vremena stigla je smjena pošto su na položaje došle dvije crnogorske brigade: 5. i 9. Bili smo radosni što se vraćamo na područje Hercegovine sa ovog, snijegom zatrpanog područja. Putujući prema Kalinoviku pjevali smo: 'Ide Peta i Deveta Sarajevom da prošeta'.

Prvi bataljon je krenuo od Kalinovnika preko bjelimičkih brda i planina punih snijega i dijelova ustaških četa i milicije. Teško se probijamo kroz snijeg, a na svakom brdu dočekuju nas ustaše rafalima i vikom. Rastjerujemo ih sa jednog, oni se prebacuju na sljedeće brdo. Cijeli dan smo vodili s njima borbu i onako mokri, umorni i gladni uspijeli da ih rastjeramo. Razbježali su se na sve strane, najviše u pravcu Konjica i Sarajeva. Mnogi zaseoci bili su pusti, mještani su pobjegli sa ustašama ispred nas.

U tim kućama nijesmo mogli ništa naći za jelo. Ponegdje smo nalazili suvog voća i u buradima neku vrstu rijetkog džema ili soka od divljih krušaka. Pili smo taj sok kao vodu. Za nas gladne bilo je to i ukusno i slatko. Time bismo samo donekle zavarali glad, a samo zbog bolova u stomaku i neprekidnog proлива imali smo muku od tih poslastica. Iznureni od gaženja snijega pod bor-bom cijelog dana jedva smo čekali da se nađemo u nekom selu i tu se nahranimo. Nekako smo se sjurili niz bjelimička brda u Konjičku Župu, prema Glavatičevu, gdje je trebalo da predemo preko mosta i nastavimo put prema Nevesinju.

Zanoćili smo u selima, u Župi, pored Neretve, gdje je bilo znatno toplije. Raspoređeni smo po kućama na večeru. Nadali smo se dobroj večeri i da više nećemo gaziti po snijegu. Prevarili smo se u oba slučaja. Domaćin, kod kojeg je došla moja grupa od pet - šest boraca, nije pokazivao nimalo ljubaznosti prema nama. Spremio nam je za večeru kačamak sa malo mlijeka. Dok smo se sušili pored vatre, popravljali smo obuću i odjeću i jedva čekali kada će donijeti večeru. Onako gladni, halapljivo smo pojeli sve što nam je donio. Nijesmo bili ni na pola siti, ali nijesmo više tražili. Vodili smo računa da se dobro ponašamo i da ljudski postupamo sa ukučanima, kako nam je to komesar čets često napominjao - da partizanski borac mora i sa malim da bude zadovoljan. I mi bismo bili zadovoljni da je to što je donio domaćin bilo kako treba.

Posljedice njegovog 'gostoprimstva' za nas su bile jako mučne i bolne. Ubrzo smo osjetili strašne bolove u stomaku i imali smo osjećaj kao da smo u njih stavili kamenje. Cijelu noć smo se uvijali od bolova. Izjutra nijesmo mogli da idemo sa ostalim borcima na nove položaje u Nevesinjsko polje. Poslali su nas sa bolničarkom i dijelom komore u brigadnu bolnicu koja se nalazila u Kruševljanima ispod planine Crvnja. I dok su se vodile teške borbe oko Nevesinja, nas nekoliko boraca je ležalo i liječilo se od posljedice kačamaka iz Konjičke župe.

Pošto smo ozdravili poslali su nas da se javimo u svoju četu koja se tada nalazila na položajima oko Zijemlja preko Boračkog jezera i Konjica. Uveče smo stigli u jedan zaselak u Zijemlju kod

škole, gdje se nalazila bataljonska komora i prateći vod. Tu smo zanoćili. Upravo te noći Nevesinje je zauzeto. Jedan dio ustaških i njemačkih snaga je uspio da se povuče iz Nevesinja preko planine Veleža i da se probije prema Mostaru i Konjicu.

Neki ustaša, mještalin, poveo je najprečim putem, preko planine, jednu grupu od oko 50 Nijemaca u pravcu Konjica da ih spase. Noću naiđu na zaselak gdje smo se nalazili sa komorom. Primijetile su ih naše straže. Prateći vod i svi mi koji smo se tu nalazili brzo smo zaposjeli zidine oko kuća i otvorili vatru na njih. Još uvijek je snijeg bio do koljena. Promrzli i umorni Nijemci su upali u školu odakle su se cijelu noć branili. Komandir voda, Radovan Milošević, vrlo hrabar borac, nije ih ostavljao na miru.

Pred zoru su napustili školu i nastavili put prema Konjicu. Morali su na smjenu da prave prtinu kroz snijeg. Odstupali su u koloni uz snažnu mitraljesku zaštitnicu. A prateći vod ih je neprekidno pratio i od začelja kolone napadao. Tjerao ih je sve do iznad Konjica. Samo je nekoliko njih uspjelo da pobjegne u Konjic, ostali su svi izginuli na putu. Zaplijenjeno je tom prilikom dosta oružja i druge opreme koju su nosili. Bila je to vrlo uspješna akcija naših boraca.

Sutradan smo otišli u svoju četu i nastavili borbe oko Konjica do njegovog oslobođenja».

Osnovne karakteristike obostranih dejstava brigade u toku januara ogledale su se u slijedećem:

- brigada je vodila žilavu borbu za kontrolu prostora i pravaca Kalinovik - Sarajevo i Nevesinje - Konjic, što je neposredno ugrožavalo pravac neprijateljevog izvlačenja prema Sarajevu;

- neprijatelj je, pored brojčane i vatrene nadmoćnosti, nastojao da što više angažuje domaće izdajnike, kako bi lakše obezbijedio navedene pravce i kontrolisao teritoriju, tako da naše jedinice nisu uspjele da postignu iznenađenje u borbi;

- surova zima i duboki sniježni pokrivač išao je u prilog neprijatelju, koji je osloncem na naseljena mjesta lakše branio svoja uporišta. Našim jedinicama bilo je otežao izvođenje dejstava na komunikacije, postavljanje zasjeda i druga dejstva partizanskog načina ratovanja.

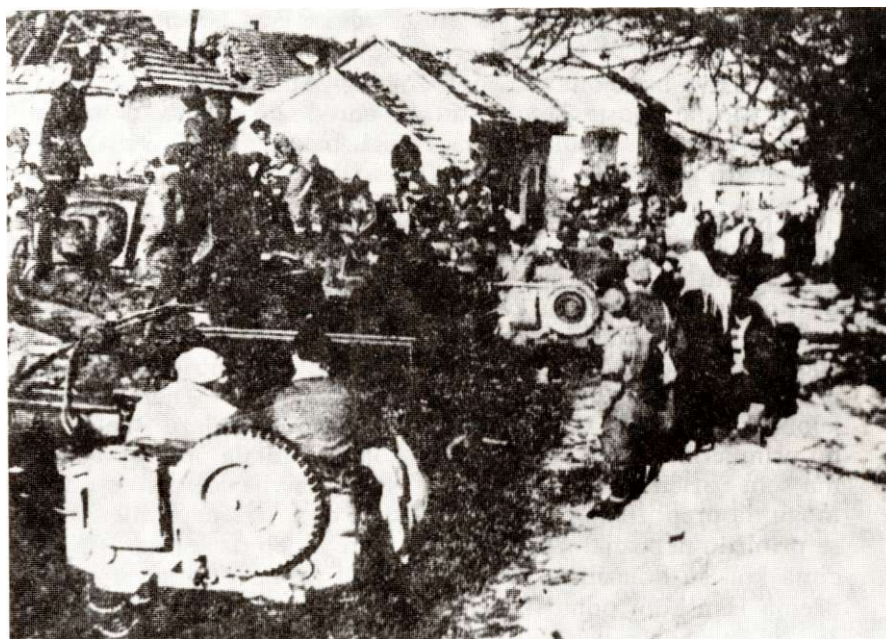
Međutim, prisutnost naših snaga na prostoru Trnovo - Kalinovnik, odnosno u gornjem Nevesinjskom polju imalo je veliki politički značaj jer je, pored svakodnevnog poraza ustaša i četnika, izvršen jak uticaj na mjesno stanovništvo koje se sve više opredjeljivalo za naš pokret. Mladi su stupali u naše jedinice, u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. S druge strane, okupator je morao da na tim pravcima angažuje specijalne snage iz rezerve da bi spriječio prisustvo naših jedinica neposredno u blizini Sarajeva i Konjica.

Dolaskom u Glavatičevo, 30/31. januara, brigada dobija zadatak da iz rejona gornjeg dijela Nevesinjskog polja neposredno sadejstvuje 10. brigadi koja je vršila neposredne pripreme za napad na Nevesinje. S tim ciljem brigada je dobila zadatak da zatvori pravac koji vodi od Nevesinja preko s. Pridvorci - Bijelo Polje - Zijemlje. Jedan od prioriteta zadatka je bio uspostavljanje kontakta sa neprijateljem i prikup-

ljanje podataka o njemu, posebno na pravcu Zijemlje - Bijelo Polje i dalje u dolini Neretve.

Nijemci i ustaše (jačina oko 200 vojnika) iz pravca Nevesinja, 5. februara,⁵⁹⁾ prodiru u pravcu Sopilja, gdje se sukobljavaju sa 2. bataljonom koji ih, uz podršku 1. bataljon, poslije višečasovne borbe primorava da se vrate u Nevesinje. U toj borbi neprijatelj je imao 5 mrtvih i više ranjenih vojnika.

Već 7. februara 1. i 3. bataljona su angažovani na razbijanju grupe od 150 četnika u Zijemljima. Napad je izvršen u ranim jutarnjim časovima. Otpor četnika prema 1. bataljonu bio je vrlo jak, sve dok u borbu nije ušao i 3. bataljon iz pravca Kušića. Pod jačim pritiskom četnici naglo odstupaju i ostavljaju 4 mrtva i 2 zarobljena vojnika. Zaplijenjena su i 2 mitraljeza, 5 pušaka, 10.000 metaka, radio-aparat i druga oprema. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

U oslobođenom Nevesinju, februara 1945.

U napadu na Nevesinje 9. i 10. februara učestvovao je i 2. bataljon⁶⁰⁾ u sadejstvu sa 10. brigadom, ali taj napad nije uspio, jer je neprijatelj dobro utvrdio garnizon i organizovao snažnu odbranu (bili su izgrađeni bunker i od armiranog betona, iskopani rovovi i izvršeno zaprečavanje). U blokadi Nevesinja 14. brigada se angažuje sjeverno od Mostara radi odsjecanja i spriječavanja izvlačenja neprijatelja prema Konjicu.

Odlučan napad na Nevesinje 10. brigada, uz sadejstvo 12. i dijelova 14. brigade i uz podršku 25 artiljerijskih oruđa i 6 tenkova, izvršila je

⁵⁹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 914, kutija 1146-11.

⁶⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 9/10-1, kutija 1146-11.

13. februara. Uz snažnu podršku artiljerije i tenkova žestoke borbe su nastavljene i u toku noći sve do zore. Neprijatelj je trpio znatne gubitke, i ocijenivši da se ne može održati u Nevesinju, odlučio da se u toku noći izvuče iz grada. Četrnaestog februara u zoru Nevesinje je oslobođeno. Pri napadu na Nevesinje 2. i 4. bataljon 14. brigade obrazovali su opštu rezervu, a poslije njegovog zauzimanja vratili se u sastav brigade na prostor Zijemlja. Za to vrijeme 1. i 3. bataljon, preko Porima i padina Veleža, vršili su noćni napad na komunikaciju u rejonu Bijelog polja, prethodno čisteći sela Kuti - Livač - Potoci - Lišani - Hum i Željušu od četnika i milicije. Za vrijeme noćnog napada na zaseoke Bijelog polja 2. četa 1. bataljona ušla je bez borbe u Potoke. Kada ih je stražar zaustavio, jedan drug na njemačkom jeziku odgovorio mu je da idu »ustaše«, u što je on povjerovao. Prišli su do njega i razoružali ga, a zatim razoružali i cijelo odjeljenje njemačkih vojnika koje je bilo na obezbjeđenju, a koje je u jednoj seoskoj kući zatečeno na spavanju. To je omogućilo da četa postavi zasjedu na putu, sačeka jaču neprijateljevu kolonu i nanese joj velike gubitke.

Napad ta dva bataljona u rejonu Bijelog polja na snage koje su se povlačile iz Mostara nastavljen je i u toku naredna dva dana. O tim borbama govore zamjenik komandira 3. čete 1. bataljona Radovan Milošević i komandir voda u 3. bataljonu Danilo Masleša.

»Komandant 1. bataljona Milosav Kundačina me je odredio da sa 3. četom obezbjeđujem štab 14. brigade, komoru i bolnicu i da obezbjeđim prenos hrane od Zijemlja do položaja bataljona brigade, koji su se nalazili na položaju prema Bijelom Polju i Mostaru. Sakupio sam nekoliko mještana, a Mileva Račić, omladinski rukovodilac čete, jedan broj omladine da pomognu u nošenju hrane do položaja. Četrnaestog februara krenuli smo preko Zijemlja ka Bijelom polju. Bilo je već 16 časova kada smo na prilazu Bijelom polju primijetili veću kolonu vojnika koja se kretala preko polja prema selu Šarići. Zbog velike magle, snijega i vijavice nismo odmah mogli da prepoznamo čija je vojska. Sa tri druga neprimjetno sam se približio nepoznatoj koloni i tek tada vidjeo da se radi o Nijemcima koji su dolazili iz Podveležja i išli preko Zijemaljskog polja prema Hanskom polju (kasnije smo doznali da su to bili dijelovi 369. njemačkog puka koji su dolazili iz Podveležja i kojima se uz put bila pridružila još jedna grupa iz Blagaja). Rastojanje između nas i Nijemaca nije bilo veće od 50 do 100 metara, a koje smo kasnije smanjili nadomet bombi. Odmah sam naredio borcima da poležu u snijeg, da puze i da se što bliže približe njemačkoj koloni zauzimajući najpovoljnije položaje za borbu. Odmah sam poslao kurira da izvesti štab brigade o nastaloj situaciji i pokretu njemačke kolone. Na položaj je odmah došao zamjenik komesara brigade Milan - Miljo Milatović. Tada sam odredio za vojnog delegata Slavka Nadaždina da sa 10 boraca i 1 puškomitraljezom zauzme najpovoljniji položaj na drugoj strani neprijateljeve kolone, koju ćemo napasti unakrsnom vatrom, i da da znak za opšti napad, a mi ćemo se što bliže približiti Nijemcima nadomet bombi.

Na dati znak za napad na njemačku kolonu odjeknule su bombe sa obe strane, začula se vatra iz svih raspoloživih oružja i povici drugova i drugarica: 'Stani Švabo gdje si pošao u z'o čas si na Ziemlje došao'«. Bombe su neprestano praštale uz jaku mitraljesku i mašinsku vatru i stalne napade sa svih strana na Nijemce. Naš iznenadni i jak napad stvorio je utisak kod Nijemaca da se radi o većoj jedinici. U prvom napadu razbili smo ih na dvije kolone, koje su se počele vrteti po Zijemaljskom polju i skoro neorganizovano braniti. Prvo su pokušali da se probiju prema Prenju, a zatim prema Šarićima i Crnoj gori. U tome smo ih spriječili. Onda su organizovali kružnu odbranu. Borba je nastavljena pod vrlo nepovoljnim uslovima. Bio je veliki snijeg, hladnoća, magla, slaba vidljivost i petostruko brojevano, u ljudstvu i oružju, nadmoćniji neprijatelj, ali zahvaljujući hrabrosti, požrtvovanju i vjeri u pravednost naše borbe i revolucije ti mladi borci, od kojih je većina imala između 14 i 15 godina života, uspjeli su da se nose sa tako jakim neprijateljem i da ga unište sa preko 90% gubitaka u ljudstvu i oružju. Borba je trajala preko 30 časova, od 16 časova 14. februara, pa do mraka 15. februara 1945. godine.

Poslije više pokušaja proboja Nijemcima je nekako uspjelo da pod zaštitom mraka izvuku jedan broj svojih vojnika prema selu Šarićima, Hanskom polju i Konjicu, ostavljajući svoje mrtve i ranjene na Ziemlju. Tom prilikom ubijeno je 194, a zarobljeno 17 Nijemaca. Zaplinjeno je 8 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 4 automata, 5 pištolja, 2 šarca, 2 dvogleda, 7 sanduka municije, rami materijal, kao i arhiva. Od naših niko nije poginuo, ali su ranjeni: Slavko Nadaždin, vodni delegat; Mara Andrić, vodni delegat; Gospava Janjić, bolničarka; Radovan Milošević, zamjenik komandira čete; Desa Gluhajić i jedan borac, Dalmatinac, čijeg se prezimena ne sjećam, a ime mu je Mato.

U ovoj borbi svi drugovi i drugarice borili su se hrabro, a naročito su se istakli: Slavko Nadaždin, Mara Andrić, Ljubiša Babić, Luka Dučić, Gojko Milošević, Desa Gluhajić, Đorđe Fržović, Brancko Stevanović i Milan - Miljo Milatović.

Za pokazanu hrabrost četa je dobila usmenu pohvalu, Miljo Milatović je predao Slavku Nadaždinu ručni sat, a meni dvogled za uspomenu. Sutradan, zaplijenjeno oružje i municiju predali smo štabu našeg bataljona i štabu brigade.

Komandant 1. bataljona mi je naredio da sa vodom krenem za Nijemcima uz kanjon Neretve, izvršim izviđanje i da ga obavijestim o rezultatima toga izviđanja. Oko 8 časova vod je krenuo u kanjon Neretve u pravcu Drežnice. Na vrhu Bijelog polja na mjestu gdje se ulazi u kanjon Neretve naišli smo na stravičan prizor: svuda oko puta gomile mrtvih Nijemaca, iskasapljeni konji, prevrnuti kola i kamioni, razbacano oružje, isprevrtana ratna oprema. Prava kasapnica. Ostaci njemačkih jedinica, uništenih uraganskom vatrom dalmatinskih jedinica koje su tukle u bok njemačke kolone sa desne obale Neretve. Svi mostovi na putu bili su porušeni. Na drugom kilometru ispred Drežnice začuli smo pucnjavu i za-

ključili da je borba u toku. Ubrzo je sa desne obale Neretve na nas otvorena mitraljeska vatra. Na sreću, uspostavili smo vezu sa dijelovima 26. dalmatinske divizije i od njih saznali da se Nijemci brane u Drežnici. Bilo je već veče kada smo se vratili u Potoke. Sutradan 3. bataljon je napustio Bijelo polje (s. Potoci) i vratio se uz Porim na Zijeplje. Bataljon je zakonačio u Kuli ispred Boračkog jezera i tu ostao 2-3 dana. Tu smo dobili i informaciju da se četnici nalaze na Borcima.

Poslije kraćeg predaha dobio sam zadatak da sa jednom desetinom odem u s. Jezero i da u selu pronađem kuću u kojoj se nalazio saveznički pilot (Amerikanac ili Englez) koga je trebalo dovesti u štab bataljona. Upozoren sam da se četnici nalaze u Borcima, a postojala je i vjerovatnoća da ih ima i u Jezeru. Poslije večere krenuli smo na izvršenje zadatka. Selu Jezero prišli smo sa jugozapadne strane i otvorili vatru iz dva mitraljeza. Iz sela se niko nije javljao, samo su četnici pucali sa Boraka i signalnim raketama osvetljavali selo i njegovu okolinu. Mene i još dva borca odveo je vodič u kuću u kojoj se nalazio pilot. Domaćin je izveo pilota iz jednog skrovišta (podruma). Bio je jako uplašen, teško se kretao i cvokotao je od zime i straha. Krenuli smo uz strmu stranu - skoro da smo nosili pilota. Skinuo sam svoj šinjel i obukao mu. Dugo smo ga uvjeravali da smo saveznici (Titova vojska) i jedva ga smirili. Dovedi smo ga i predali u štab brigade. Moj šinjel ostao je na njemu. Možda ga je odnio i za Ameriku. Sada sam ja morao cvokotati dok nisam oteo šinjel od Nijemaca.

Dan-dva kasnije reče mi zamjenik komesara čete da se javim u štab bataljona, gdje sam dobio naređenje da sa jednom desetinom voda krenem za Mostar radi obezbijedenja municije za jedinice. Dobio sam i odgovarajući dokumenat. Na brzinu sam preračunao da sa 10 boraca mogu prebaciti oko 200 kg municije i rekoah da mi je sve jasno. Krenuli smo preko Zijeplja, Porima, Bijelog polja i stigli u Mostar bez naročitih teškoća. U Mostaru smo uspješno obavili posao i u vojnim kasarnama zvanim 'sjeverni logor' primili 20 sanduka minobacačke i streljačke municije. Do s. Potoka u Bijelom polju prebacili smo se kamionom. Tek tada se postavilo pitanje: Šta dalje? Nije to bilo 200 kg municije, kako sam preračunao, nego 1.200 kilograma, odnosno 120 kg po jednom borcu. Kako sada preko Porima prebaciti tu municiju do Boračkog jezera? Odmah sam shvatio da će nam municija trebati za Konjic i da se za prenos do jedinice snađemo sami. Šjetio sam se stare mudrosti da 'ako nema koga da ti pomogne, ti onda pozovi nevolju u pomoć'. Bezuspješno sam tražio konje po Bijelom polju i jedini izlaz je bio da sakupim grupu žena sa kojima bih tu municiju prenio do Boračkog jezera. Sa sakupljanjem žena išlo je vrlo teško - jedva smo uspjeli da ih sakupimo. Održao sam kratak govor i dao odgovarajuća uputstva. Čak sam zaprijetio i strijeljanjem onih koje eventualno budu pokušale da bježe ili bacaju municiju. Na svaku grupicu od 4 žene rasporedio sam po jednog borca i tako smo krenuli ka Porimu. U Kuli bataljon nismo zatekli jer se u međuvre-

menu nalazio u pokretu prema Konjicu. Tek sutradan ujutru sustigli smo jedinice bataljona i na vrijeme im doturili municiju. Jedan ili dva dana poslije toga bataljon je sa drugim jedinicama krenuo u napad na Konjic«.

U toku 15. februara 2. i 4. bataljon sukobili su se na prostoru Zjemlja sa jednom kolonom Nijemaca, koja je preko Podveležja pokušala da se probije i u pravcu Konjica. U tim borbama ubijeno je 194 pripadnika 369. »Vražije« divizije, a zaplijenjeno 200 pušaka, 20 pištolja, 8 puškomitraljeza, 4 mašinke i jedan teški mitraljez »breda«. Naši gubici su iznosili 3 mrtva i 4 ranjena borca.

Uspješno izvršen marš od Trnova u veoma složenim i teškim uslovima i uz svakodnevne borbe oko Nevesinja, Konjica i Bijelog polja mnogome su uticale na povećanje sveukupne borbene gotovosti brigade i na učvršćenje discipline u njenim jedinicama. Posebno se razvio ofanzivni duh kod starješina i boraca, kao i samoinicijativa kod jednog dijela starješina, što je posebno došlo do izražaja u toku marša, a i u borbama koje su vođene u ovom periodu.

Poslije napuštanja Nevesinja kod Nijemaca i domaćih izdajnika nastala je dezorijentacija, posebno kod onih dijelova koji su se probijali ka Konjicu. Borbeni moral im je bio u opadanju za razliku od ranije, kada su se branili iz utvrđenih objekata sa dosta municije, u toplom odijelu i uz redovnu i dobru ishranu.

Prisustvo domaćih izdajnika na tom prostoru ometalo je jače angažovanje naših snaga na pravcu odstupanja neprijatelja komunikacijom Mostar - Konjic. Tako je koristeći njihova obezbjeđenja i organizovani prihvati neprijatelj, iako desetkovan, uspio da se izvuče u pravcu Konjica.

Dejstvujući u pravcu Bijelog polja, 1. i 3. bataljon 14. brigade, i pored postignutih vidnih rezultata, nisu mogli da spriječe izvlačenje neprijatelja iz Mostara, jer su ih njegove jake snage odbacile od komunikacije. Treba istaći da bi rezultati u spriječavanju izvlačenja neprijatelja iz Mostara bili veći da je brigada u cjelini bila angažovana u Bijelom polju, jer tako angažovana na dva udaljena pravca nije mogla doći do punog izražaja. Treba istaći da je u mostarskoj operaciji bilo dobro organizovano snabdijevanje jedinica i blagovremeno ukazivanje sanitetske pomoći ranjenim i oboljelim, uprkos lošim vremenskim uslovima.

Učešće brigade u oslobođenju Konjica

Šesnaestog februara 1945. u 21 sat štab brigade je izdao zapovijest⁶¹ da brigada u cjelini iz dotadašnjeg rejona, ujutru, 17. februara, u 5 sati izvrši pokret na prostor: Čičevo - Kula - Borci - Česim, da očisti teren od neprijatelja i što prije posjedne položaje između Ostrošca i Konjica. Cilj toga manevra bio je nanošenje gubitaka i spriječavanje izvlačenja neprijatelja dolinom Neretve i oslobođenje Konjica. Na pravcu kretanja brigada je prethodno rastjerala četnike i miliciju, pri čemu je imala 3 mrtva i 1 ranjenog borca. Neprijatelj je pretrpio teške gubi-

⁶¹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 9/9-4, kutija 1146-11.

tke i imao 67 mrtvih i jednog zarobljenog vojnika. Taj uspješno izveden marš, kao i uspjeh borbi oko Nevesinja i Bijelog polja, umnogome su uticali na povećanje sveukupne borbene sposobnosti brigade.

Izbijanjem jedinica na prostor: Borci - Turija - Zabrđe - D. Bijela, brigada je preduzela energična dejstva preko Gašinog brda (k. 547) na komunikaciju Ostrožac - Konjic. S tim ciljem prema naređenju štaba brigade od 18. februara,⁶² bataljoni su 19. februara izvršili pokret i našli se na slijedećim položajima neposredno ispred Konjica:

- 1. bataljon na položaju Medaškovići - Paklena (k. 906);
- 2. bataljon na položaju Zaslavlje - Gašino brdo (k. 595);
- 3. bataljon u Borcima sa obezbjeđenjem na Vrabaču (k. 1032);
- 4. bataljon u Jošanici i Turiji sa obezbjeđenjem na k. 564 i k. 339;
- štab brigade i prištapske jedinice su se razmjestile u Medaškovićima.

U takvom borbenom rasporedu jedinicama je naređeno da izvode aktivna dejstva i da ne dozvole da se neprijatelj nekažnjeno izvlači. Skrenuta je i pažnja da u slučaju naglog napuštanja Konjica, energično, na leđima neprijatelja, upadnu u grad. U zapovijesti je naglašeno: »Ne dozvolite da se neprijatelj izvuče, a da ga ne udarimo makar po posljednjim dijelovima«.

Glavninu snagu u odbrani Konjica sačinjavalo je oko 1.800 ustaša i domobrana, dok je prisustvo Nijemaca bilo promjenljivo i obično se kretalo od jednog do dva bataljona. Ustaše i domobrani su držali položaje oko grada, a njemačke jedinice su predstavljale manevarsku snagu za preduzimanje aktivnih dejstava na kritičnim mjestima - sektorima odbrane. Odbrambena dejstva neprijatelja u Konjicu podržavala je baterija brdskih topova koja je dejstvovala iz rejona željezničke stanice, zatim vod tenkova i vod protivavionskih topova 20 mm tipa »flak«. Tim snagama neprijatelj je uporno branio Konjic i komunikaciju u dolini Neretve kojom su se izvlačile njegove snage u pravcu Sarajeva.

Noću 19/20. februara jedinice brigade su izvršile demonstrativni napad na Konjic i na komunikaciju Konjic - Ostrožac. U toj akciji 2. bataljon je u toku noći razbio veću grupu domobrana, odbacio je sa položaja i protjerao prema Ostrošcu. Osjetivši se ugroženim, neprijatelj je, 21. februara, uz snažno artiljerijsko dejstvo napao naše snage s ciljem da ih odbaci dalje od komunikacije i posjedne pogodnije položaje sa kojih će se lakše braniti i tako odložiti naš napad na Konjic. Borba se vodila u toku čitavog dana i neprijatelj je, protivnapadom 2. i 4. bataljona, ponovno odbačen na polazne položaje. U toj borbi imao je 18 mrtvih i 25 ranjenih vojnika, a jedinice brigade 10 mrtvih i 15 ranjenih boraca.

Istog dana u 21 sat brigada je izvršila ponovni napad na Konjic.⁶³ Borba je vođena u toku čitave noći i do zore jedinice brigade su uspjele da ovladaju isturenim položajima i potisnu neprijatelja u grad. U jutarnjim časovima neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, izvršio protivnapad i uz velike obostrane gubitke uspio da jedinice brigade potisne na polazne položaje. Od toga dana, pa sve do 26. februara, na prilazima Konjicu vodile su se žestoke i danonoćne borbe, često prsa

⁶²> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5/6/7, kutija 1143-II-A.

⁶³> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

Porušeni Konjic

u prsa. Neprijatelj je bio uporan, posebno tri bataljona ustaško-domobranske 9. gorske divizije, koji nisu štedjeli municiju. Dejstvo artiljerije i »flakova« imalo je na naše borce negativni psihološki uticaj. Najžešće borbe vodili su 1. i 2. bataljon na položajima: Gašino brdo (k. 594) - k. 646 - Zabrđe. Samo u toku jednog dana 1. bataljon je devet puta osvajao k. 646, a 2. bataljon je, takođe, vodio žestoke borbe za položaj na Gašinom brdu (k. 594). U toku protivnapada neprijatelja, 24. februara, kada je u borbu ubačen jedan bataljon 370. grenadirskog puka, naše jedinice su potisnute sa položaja povoljnih za dalji napad na Konjic. Cilj tog protivnapada je bio da po cijenu velikih gubitaka odbrane Konjic i tako povrate izgubljeno samopouzdanje demoralisanih vojnika i jedinica. Tim protivnapadom neprijatelj je postigao taktički uspjeh, jer je odgodio napad na Konjic. O učešću 1. bataljona u borbi na prilazima Konjicu Dimitrije Vukosav, omladinski rukovodilac 1. bataljona, piše:

»U svanuće, 24. februara, bataljon se povukao na polazni položaj i narednih nekoliko noći vršio prepade radi uznemiravanja neprijatelja u gradu i ometanja normalnog saobraćaja dolinom Neretve. Naše položaje neprijatelj je gađao artiljerijom, ali nije pokušavao sa napadom. Međutim, oko 8 sati, 27. februara poslije snažne artiljerijske vatre neprijatelj kreće sa jačim snagama na položaj 1. bataljona sa težištem na k. 564. Snage koje napadaju su šarenoli-

ke - naprijed idu ustaše a iza njih Nijemci. Kotu 564 branila je 3. četa, lijevo od nje prema potoku Drecelj bile su 1. i 2. četa, a prateći vod se nalazio na položaju oko 250-300 metara istočnije od k. 646, odakle je mogao uspješno podržavati čete. Bataljon je organizovanom vatrom dočekao neprijatelja na odstojanju oko 200 metara ispred položaja. Zbunjen takvom vatrom neprijatelj je zastao. Međutim, Nijemci su natjerali ustaše da jurišaju. Pošli su na juriš. Treća četa ih je dočekala bombama, ali oni i dalje jurišaju bez obzira što se stroj prorjeđuje. Da bi prošao sa što manje gubitaka, komandir čete Filip Brale, iskusni borac sa Neretve i Sutjeske, povlači četvu pozadi kote, sređuje i priprema juriš. Neprijatelj je uspio izaći na kotu 564, ali zakratko. Dok se ustaše nisu još ni snašle, na koti su zagrmjele bombe i zaparali rafali teških mitraljeza pratećeg voda iz rejonu k. 646. Ustaše su bezglavo napustile kotu i u paničnom bjekstvu krenule niz padinu prema Konjicu ostavljajući iza sebe mrtve i ranjene. Na 250-300 metara ispod kote dočekali su ih Nijemci i prisilili da ponovo krenu na juriš. Ustaše ponavljaju juriš i uspijevaju da izađu na vrh kote, ali ih ponovo 3. četa sa bombama zbacuje sa kote i tjera. U podnožju kote opet ih dočekuju Nijemci i zaustavljaju. One koji su pokušavali da prođu kroz stroj zaustavljaju pucanjem. Ustaše se ponovo sređuju i treći put kreću na juriš i uspijevaju da izađu na kotu. Treća četa ih treći put potiskuje bombama sa kote i prisiljava na bjekstvo. Sada su i Nijemci imali muke da ih zaustave na polaznim položajima za napad. Nastala je jurnjava i začule su se psovke. Poslije kraćih predaha stroj se ponovo diže i kreće prema vrhu kote. Sada u streljačkom stroju pored ustaša nastupaju i Nijemci.

Predah je četa iskoristila za popunu municijom i bombama i spremno dočekala novi napad neprijatelja jačine oko 200 vojnika. Četa organizovano napušta kotu i u momentu kada neprijatelj izlazi na njen vrh vrši juriš i bombama potpomognuta bočnim dejstvom pratećeg voda i četvrti put zbacuje neprijatelja, koji se povlači sa kote na polazne položaje. Neprijatelj se na brzinu sređuje, očigledno mu se žuri i želi po svaku cijenu da ovlada kotom 564 i dalje trigonometrom 646, jer dominiraju gradom i dijelom doline Neretve, te po peti put preduzima napad. Ponovo uspijeva da izađe na kotu, ali kao i prethodna četiri puta pod dejstvom naših ručnih bombi bezglavo je napušta. Pritisak na druge dvije čete je mnogo slabiji i one uspješno odolijevaju i zadržavaju svoje položaje. Nijemci se, ispred 3. čete, zaustavljaju na polaznom položaju i sa bojišta izvlače ranjene i mrtve. Četa ih gađa sa kote i ometa u tome. Izgledalo je da neprijatelj neće više preduzimati napad, ali nije bilo tako. Vrijeme dok su bolničari i nosioci ranjenika izvlačili mrtve i ranjene i evakuisali ih sa bojišta neprijatelj je iskoristio da popuni redove i sredi se za novi juriš. I naša četa je to vrijeme iskoristila da se sredi i evakuiše ranjene i mrtve.

Tek je prošlo podne kada je neprijatelj i po šesti put krenuo u napad. I tada je uspio da se popne na vrh kote, ali je odmah, uz prasak ručnih bombi naše 3. čete, uspio da se okrene nalevok-

rug i pobjegne. Starješine su ih uz prijetnju oružja i sa mukom zadržavale na polaznom položaju. Do mraka neprijatelj je još četiri puta jurišao na kotu 564 i četiri puta je zauzimao, ali samo na kratko, jer je svaki put bio odbačen bombama. Tako je kota deset puta, u toku jednog dana, prelazila iz ruke u ruku i na kraju dana četa je ipak uspjela da je održi u svojim rukama.

U toj borbi do izražaja je došlo sadejstvo pratećeg voda sa 3. četom, koji je bočnom vatrom sa dva teška mitraljeza i dva minobacača 81 mm vršio snažnu i efikasnu podršku i svojim sadejstvom pomogao da četa definitivno održi tu, i za nas i za neprijatelja, izuzetno značajnu kotu. Preciznom vatrom mitraljeza i minobacača, iako su bili tučeni artiljerijom i artiljerijskom vatrom sa željezničke stanice Konjic, istakli su se nišandžija na minobacaču Andrija Umek, Slovenac iz okoline Nove Gorice i nišandžija na teškoj »bredi« Italijan Gašpar.

Treća četa je, s obzirom na žestinu i dužinu borbe (od 8 do 16 časova) imala relativno male gubitke. Poginula su 3 borca i 10 ih je ranjeno. U jednom od posljednjih juriša ranjena je drugarica Mara Andrić, koja je poslije desetak dana umrla u bolnici u oslobođenom Konjicu. Ona je u toku svih juriša išla na čelu voda. U umješnom komandovanju istakli su se komandir Filip Brale i komesar čete Luka Dučić.

U borbama od 24. do 27. februara brigada je imala 15 poginulih i 37 ranjenih boraca i starješina, a neprijateljevi gubici procenjeni su na 145 mrtvih i 180 ranjenih vojnika i oficira. Pošto su jedinice brigade, nalazeći se u stalnom borbenom dodiru sa neprijateljem, bile zamorene a uz to su ostale i bez municije, izvučene su 27. februara, iz borbe u rejon Gornje Bijele. Tu su se odmarale naredna četiri dana, sumirale rezultate dotadašnjih borbi i pripremale se za konačno oslobođenje Konjica. U toku noći 2/3. marta neprijatelj je sa položaja oko Konjica povukao 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i 2. divizion 369. artiljerijskog puka i vozom ih prebacio u Bradinu i Raštelicu. Odbranu Konjica preuzela je Borbena grupa »Šulc« sastava: 3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. grenadirskog puka, pionirska četa, dve baterije brdskih topova i vod protivavionskih topova »flak«. Borbenoj grupi je potčinjen jedan bataljon 2. gorskog domobranskog zdruga, tako da je ukupna jačina neprijatelja koji je branio Konjic i dalje iznosila oko 2.000 vojnika i oficira.

Pošto su se 2. marta oko Konjica koncentrisale 10, 11, 13. i 14. brigada, planiran je odlučujući napad na Konjic. Istog dana je u Ostrožac došao komandant 29. divizije Vlado Šegrt i odlučio da napad otpočne 4. marta u 6 sati, s tim da se koncentričnim dejstvima navedenih brigada zauzme grad i neprijatelju odsječe odstupnica prema Ivan-sedlu kod Podorošća. U duhu tog opšteg zadatka 14. brigada je razvila napadni poredak (tri bataljona u napad i jedan u rezervi) na liniji Kavali - Turija - Prevoja i u napad krenula grebenom Klanac (k. 564) - Pomol (k. 432) i dalje, lijevom obalom Neretve, prema s. Tuščici, upala u grad. Međutim, prije nego što je počeo odlučujući napad naših jedinica neprijatelj je osjetio opasnost i počeo da se izvlači iz Konjica. Porušio je

most preko Neretve, koji se nalazio u gradu, te time onemogućio jedinicama 14. brigade da pređu na drugu obalu. Treba istaći da su jedinice 14. brigade na svom pravcu brzo savladale spoljnu odbranu neprijatelja i već oko podne, 4. marta, izbile na liniju: Markovići - Zabrđe - Orahovica. Borbe su nastavljene i u toku popodneva, pa je neprijatelj bio prisiljen da se povuče na desnu obalu Neretve, tako da su jedinice brigade, oko 15,00 sati, zauzele dio grada na lijevoj obali Neretve. Ubrzo su i ostale brigade zauzele preostali dio grada, na desnoj obali Neretve, tako da je Konjic bio slobodan. Nastavljeno je energično gonjenje dijelova neprijateljevih jedinica koji su se izvlačili u pravcu Ivan-sedla. Da bi omogućio jedinicama da preko Neretve prebace težu tehniku, inženjerski bataljon 29. divizije je, sa jednom četom iz 14. brigade, u rekordnom vremenu podigao viseći most. Oslobođenjem Konjica okončane su borbe sa okupatorom na prostoru Hercegovine.

Komandant brigade kapetan Radovan Šakotić predaje raport političkom komesaru 29. divizije Vukašinu Mićunoviću. Konjic, marta 1945.

Kao što se iz prethodnog vidi, borbe oko Konjica su bile žestoke, tako reći neprekidne i danju i noću. Jedinice brigade su u tim borbama stekle velika borbena iskustva. Upornim držanjem pojedinih objekata i smjelim protivnapadima bataljoni su se takmičili ko će bolje izvršiti zadatak. Došlo je do izražaja bolje sadejstvo između jedinica. Posebno treba istaći sve veću inicijativu komandi četa i samouvjerenost i samozadovoljstvo starješina i boraca poslije uspješno izvršene akcije. Starješine su mladim borcima davale primjer borbenosti i junaštva. U borbama na Gašinom brdu na čelu 1. čete u jurišu su poginuli komandir Slavko Šakota i komesar Ismet Hadrović i svojim životima dali primjer herojstva

u borbi protiv neprijatelja. To je samo jedan od brojnih primjera bratstva i jedinstva naših boraca koji se stvarao u krvi naše narodnooslobodilačke borbe. Gubitkom komandira i komesara četa se nije pokolebala, jer su dalje komandovanje preuzeli zamjenici i uspješno obavili zadatak. U tim borbama posebno su se istakli partijski radnici koji su polazeći u juriš često komandovali »Naprijed komunisti!«, a u čemu se posebno isticao zamjenik komesara 2. čete Jovo Miletić. Treba istaći i junačku smrt komandira voda Ibrahima Veledara »Čaleta« koji je kao bombaš junački poginuo na bunkeru.

U Konjicu, marta 1945. Politički komesar 29. divizije Vukašin Mićunović dodeljuje odlikovanje najmlađem borcu brigade

Rezimirajući borbena dejstva 14. brigade u februaru i početkom marta, može se zaključiti da je brigada uspješno izvršila borbene zadatke i izbacila iz stroja više od 1.000 neprijateljevih vojnika i oficira. Prema postojećoj evidenciji, konkretni gubici neprijatelja su: 604 poginulih i zarobljenih Nijemaca, 200 četnika i milicionara i više stotina ranjenih Nijemaca, četnika i milicionara. Potpuno je razbijena Konjička četnička brigada i zarobljen njen komandant sa štabom. Zaplijenjena su 2 brdska topa, 5 vagona municije za topove, 3 teška mitraljeza »breda«, 2 mitraljeza »fiat«, 13 puškomitraljeza, 15 mašinki, 4 kamiona, 8 motocikla, 1 teški bacač, 1 laki bacač, 367 pušaka, 34 pištolja, 20.000 komada razne municije, 306 bombi i druge opreme. Zaplijenjena je i arhiva četničke Konjičke brigade. Naši gubici u tom periodu iznosili su 27 mrtvih, 68 ranjenih i 4 nestala borca.

Učešće brigade u sarajevskoj operaciji^{M)}

Poslije oslobođenja Konjica 14. brigada je privremeno stavljena u divizijsku rezervu u rejonu D. Bijela - Konjic - Turija - Zaslavlje. Period od 4. do 26. marta brigada je iskoristila za odmor, popunu i intenzivan političko-partijski rad. Brojno stanje brigade se povećalo za 250 novomobilisanih boraca sa teritorije Mostara i Konjica. Istovremeno vojnoj oblasti 29. divizije upućeno je 46 drugova starijih godišta i 15 omladinaca nesposobnih za operativne jedinice koji nisu bili dorasli za izvršenje borbenih zadataka, posebno za duge marševe koji su brigadi u narednom periodu predstojali.

Smotra brigade u Konjicu pred marš za Kiseljak. Smotru vrši politički komesar brigade Mirko Ignjatić

Prema naređenju štaba 29. divizije od 27. marta⁶⁵¹ i štaba brigade⁶⁶¹ od 28. marta brigada se prebacila iz rejonu Konjica u rejon Kreševo, 28. marta boravila u dolini rijeke Neretvice u rejonu Slavkovića, Jasenika, Cažanja i Požetva. Zadatak brigade je bio da se što prije prebaci na prostor Kreševo - Lepenica i tu smijeni dijelove 5. udarnog korpusa, koji su imali zadatak da se prebace u rejon Vogošća radi neposrednog napada sa sjevera na Sarajevo. Naređeno je da brigada, 28. marta, dejstvuje u pravcu Tarčina, ali zbog velike udaljenosti i visokog snijega to se nije moglo postići. Brigada je tek 29. marta mogla da nastavi pokret

⁶⁴¹ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1/1-4, kutija 1153-11.

⁶⁵ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1/11¹t, kutija 1153-11.

⁶⁶ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 11/10-4, kutija 1146-11.

preko prevoja planine Pogorelice pravcem: Dusine - s. Dreževica - s. Kojšina, tako da su u toku dana njen 2. i 3. bataljon stigli u rejon Kreševa. Tako se brigada, u cjelini, 29. marta prikupila u okolnim selima Kreševa (Bjeloevići, Mratinići, Vidosovići, Ratkovići, Kojšina). Na tom prostoru je ostala i 30. marta i tu od štaba divizije dobila zadatak za učešće u sarajevskoj operaciji dejstvom na Kreševo i Kiseljak. S tim ciljem je od 1. do 7. aprila bila angažovana prema Kiseljaku i čistila okolinu Kreševa, vodeći svakodnevne borbe sa ostacima ustaško-domobranskih jedinica na širem prostoru Kreševa. Poslije uspješno okončanih borbi Kreševo i okolna sela su oslobođeni i time stvoreni uslovi za napad na Kiseljak i presjecanje odstupnice neprijatelju. Neprijatelj je u borbama za Kreševo imao 14 poginulih, više ranjenih i 6 zarobljenih vojnika.

Kiseljak leži u dolini rijeke Lepenice na raskrsnici puteva: Sarajevo - Busovača - Travnik i Kreševo - Visoko. Dolina je, s obzirom na ravničasto i manevarsko zemljište, bila pogodna za upotrebu ratne tehnike, pa i tenkova, što je neprijatelju omogućilo da položaje dobro utvrdi, organizuje osmatranje i kružnu odbranu Kiseljaka. Osnovu odbrane činio je jedan bataljon 14. puka »Princ Eugen« divizije, zatim oko 300 ustaša iz 1. ustaškog združenja i oko 150 milicionara iz Kiseljaka i okolnih sela. Pored toga, kroz Kiseljak su odstupali dijelovi 364. i 909. tvrđavske pješadijske brigade, zatim dijelovi 363. streljačkog puka, 116. izviđačkog bataljona. Na začelju su odstupali dijelovi »Čerkeza« koji su imali zadatak da kao zaštitnica obezbijede odstupnicu 369. divizije, koja se sa položaja na položaj izvlačila i odstupala niz dolinu Bosne.

Četrnaesta brigada je od 4. do 7. aprila izvela nekoliko napada prema Kiseljaku od kojih je najznačajniji bio 6. aprila, kada je ovladala dominirajućim brdom Čubrenom i u sadejstvu sa 11. brigadom potisla dijelove 370. puka i neposredno ugrozila komunikaciju Sarajevo - Busovača. Neprijatelj je izvršio protivnapad, odbacio naše snage preko Pleševca i tako privremeno povratio Čubren. Uveče, 7. aprila, nakon dobijanja brigadne zapovijesti sva četiri bataljona i brigadna baterija krenuli su sa polaznih položaja u napad na Kiseljak sa čvrstom odlučnošću da ga u toku noći zauzmu i konačno ovladaju tom značajnom raskrsnicom puteva, čime bi presjekli odstupanje neprijatelja. Prvo je trebalo ovladati sa nekoliko dobro povezanih visova koji su dominirali komunikacijama i samim Kiseljakom. Napad je bio jednovremen i dobro sinhronizovan sa svih pravaca, i to: 1. bataljon je napadao iz pravca Višnjice, 2. bataljon iz pravca Jelačke, 3. bataljon iz pravca Rozine i 4. bataljon iz pravca Potkraja. Neprijatelj je nekoliko puta preduzimao protivnapad da bi potisnuo naše bataljone, ali u tome nije uspio. Morao je konačno da napusti sve položaje, pa i dominantni vis Čubren (k. 1097), koji je od 4. do 8. aprila više puta uz velike obostrane gubitke prelazio iz ruke u ruku. Konačno, 8. aprila u 4 sata 14. brigada je u sadejstvu sa dijelovima 11. brigade zauzeli Kiseljak.

U borbama za Kiseljak i oko njega svi bataljoni brigade uspješno su izvršili borbene zadatke vodeći neprekidne danonoćne borbe, bez odmora, spavanja i smijene jedinica. Kada se tome doda da su zemljišni pa i klimatski uslovi bili teški, a položaji neprijatelja zaprečeni minskim

poljima i utvrđeni za kružnu odbranu, oslobođenje Kiseljaka i presijecanje komunikacije je veliki doprinos porazu neprijatelja u sarajevskoj operaciji. Neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu, a i u ratnom materijalu. Prema procjeni štaba brigade, u borbama oko Kiseljaka neprijatelj je imao 470 ubijenih i 110 zarobljenih vojnika i oficira. Broj ranjenih se nije mogao ustanoviti, ali je vjerovatno da se kretao na više stotina izbačenih iz stroja. Zaplijenjeni su: 2 topa, 2 »flaka«, 3 minobacača, 5 mitraljeza, 20 automobila, 8 motora, 160 pušaka, 65.000 puščanih metaka, 379 minobacačkih granata, 100 topovskih granata i drugi ratni materijal.

Na maršu od Konjica za Kreševo i Kiseljak

S obzirom na stalne juriše naših bataljona, naši gubici su bili: poginulo je 20 boraca i starješina, dok ih je 51 ranjen.

Nakon likvidiranja Kiseljaka svi bataljoni brigade su u toku 8. i 9. aprila⁶⁷ nastavili sa energičnim gonjenjem neprijatelja u pravcu Busovače, likvidirajući njegove zaostale i razbijene dijelove. Tako je 2. bataljon u rejonu Fojnice razbio i zarobio ostatke neprijatelja i ovladao položajima na kojima se pripremao za odbranu. Vrijedno je još istaći da je u gonjenju i uništavanju neprijatelja veliki doprinos dala naša avijacija, koja je neprekidno i vrlo uspješno dejstvovala po neprijateljevim kolonama koje su odstupale. Sadejstvo avijacije sa našim bataljonima bilo je dobro.

⁶⁷ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 16/7-4, kutija 1146-11.

U toku 9. aprila uspostavljen je kontakt sa jedinicama 5. udarnog korpusa, koje su nastavile dalje gonjenje neprijatelja dolinom Bosne, a brigada je dobila zadatak da se pripremi za veliki marš u Sloveniju.

Marš brigade iz rejonu Busovače do Bihaća

Kako su sve jedinice brigade, od 1. do 9. aprila, bile angažovane oko Kreševa i Kiseljaka u neprekidnim danonoćnim borbama, na teškom planinskom terenu, djelimično pokrivenim snijegom, bez odmora i smjene, brigada je radi kraćeg odmora stavljena u divizijsku rezervu. Trebalo se pripremiti za dugi marš koji je predstojao. Brigada se 10. i 11. aprila odmorila u širem rejonu s. Brestovsko u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Datićima; 2. bataljon u Radeljevićima; 3. bataljon sa štabom i prištapskim dijelovima u V. Sotnici; 4. bataljon u Dukavnu.

Sa sahrane Muhameda - Hama Keba. Kreševo, 9. april 1945.

Poneseni borbenim elanom i inspirisani uspješnim borbama oko Kiseljaka i odlučnim gonjenjem neprijatelja, borci i starješine su jedva čekali nove okršaje. Osjećali su da se dan slobode približava, pa je svaki borac težio da u borbi doprinese što više, da se neprijatelju nanese što veći gubici kako ne bi iz naše zemlje pobjegao nekažnjen. Zato se u rejonu odmora radilo u žurbi sa ciljem da se vrijeme što bolje iskoristi i za odmor, a i za sređivanje jedinica. Užurbano se pripremala na vojnom i političkom planu.

Osnovu za partijske i političke pripreme činila je izjava druga Tita, koju je u to vrijeme dao stranim novinarima: »da će za mjesec - mjesec i po dana cijela teritorija Jugoslavije biti očišćena od neprijatelja«. Pored razne partijsko-političke literature, na odmoru su čitani prvi brojevi lista »Oslobođenje«, koje je počelo izlaziti u slobodnom Sarajevu. Na posebno oduševljenje naišla je zapovijest i pohvala vrhovnog komandanta druga Tita svim jedinicama za uspješno zalaganje, hrabrost i požrtvovanje pri oslobađanju Sarajeva, kao i pismeno priznanje Predsjedništva ZAVNOBIH-a svim oslobodiocima Sarajeva. Odmor je iskorišćen da se aktivira partijsko-politički rad i održe sastanci brigadnog komiteta Partije i brigadnog komiteta SKOJ-a. Na njima su detaljno sumirani rezultati proteklih borbi i analizirano držanje komunista i skojevaca u borbi. Zaključeno je da su komunisti i skojevci, skoro bez izuzetka, bili na visini zadatka koje su Partija i štabovi jedinica pred njih postavili. Ta ocjena je potvrđena i na sastancima četnih partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Zaslugom komunista i skojevaca u svim jedinicama je jačala disciplina, odgovornost i ofanzivni duh i razvijalo se bratstvo i jedinstvo, a to je činilo osnovu za uspješno izvršenje predstojećih borbenih zadataka.

Na četnim i bataljonskim konferencijama borci su redovno i detaljno obavještavani o političkoj situaciji, stanju na savezničkim frontovima, kao i o velikim uspjesima naše armije. Posebno je isticana afirmacija nove Jugoslavije na međunarodnom planu. Borcima i rukovodiocima je odati priznanje za pokazanu borbenost i borbeni elan. Istaknuto je da u zadnje vrijeme ni u jednoj jedinici brigade nije bilo primjera kukavičluka ili malodušnosti. Nije bilo dezerterstva ni panike, što je posebno značajno za dobro moralno-političko stanje pojedinaca. Stalno je naglašavana potreba pravilnog odnosa prema narodu i narodnoj imovini. Zato je štab brigade na osnovi prijedloga potčinjenih jedinica i ličnim uvidom izrekao svoja priznanja i pojedincima i jedinicama, a uz to uputio prijedloge štabu divizije za pohvale, odlikovanja i unapređenja najzaslužnijih.

Materijalno-tehničke pripreme za predstojeći marš tekle su uz puno angažovanje štabova, jedinica, pa i svakog pojedinca. Izvršena je selekcija i opravka zaplijenjenog ratnog materijala, kako bi jedinice nosile samo ono što je bilo ispravno i nužno. Imalo se u vidu da je odjeća? i obuća dosta slaba i dotrajala, pa su preduzete mjere da se, koliko je to u kratkom vremenu bilo moguće, popravi i okrpi. Divizijska pozadina je iz svoje rezerve dodijelila brigadi manju količinu opreme, koja se u brigadnoj radionici popravljala i sortirala. Poslije surove zime nailazili su sve topliji dani, što je donekle omogućilo da se ovi problemi lakše rješavaju. Posebna pažnja je posvećena čišćenju i podmazivanju ličnog naoružanja. To je bio zakon u svim partizanskim jedinicama, što jedinice brigade nisu smjele iznevjeriti.

Sanitetske pripreme za marš bile su intenzivne. Trebalo je u kratkom vremenu riješiti nakoliko neophodnih zadataka. Prije svega, zbrinuti ranjene i bolesne drugove, koji su se još nalazili u brigadnoj bolnici na liječenju i oporavku. Izvršiti neophodnu sanitetsku pripremu boraca za dugački i usiljeni marš. Preduzeti mjere za čišćenje, pranje veša, šiša-

nje, zaprašivanje i parenje. Posebno se pazilo na pripremu nogu, liječenje žuljeva i uboja, podmazivanje nogu i podešavanje odjeće i obuće. Stalno se razmišljalo da se nešto važno ne zaboravi, jer se nije imalo dovoljno vremena ni iskustva u organizaciji i pripremama za marš na tako velikoj udaljenosti.

Pripreme štaba brigade i štabova bataljona za prestojeći marš bile su vrlo intenzivne. Pri procjeni neprijatelja u marševskoj zoni divizije nije se očekivala njegova jača intervencija, čak i neprijateljeve avijacije, sem manjih grupa, eventualno diverzanata. To je i razumljivo, s obzirom na to da je marš izvođen, u većem dijelu, na slobodnoj teritoriji. Neprijatelj se mogao očekivati tek dolaskom u rejon Bihaća. Podataka o situaciji oko Bihaća nije bilo sve dok brigada nije tamo stigla i došla u kontakt sa neprijateljem. Koristeći mobilizaciju mjesnog stanovništva za popunu jedinica, neprijatelj je u naše redove ubacio grupu diverzanata, koji su se predstavili kao dobrovoljci. Ta grupa jačine 20 ljudi, predvođena školovanim legionarima, uspjela je da minira put i zatruje nekoliko bunara. Na minu je naišlo vozilo u kome je poginuo načelnik štaba Artiljerijske brigade. Grupa je dalje planirala da uništi štab 10. brigade i zatruje hranu, ali u tome nije uspjela - bila je otkrivena i uništena. To je upućivalo na potrebu preduzimanja mjera pune opreznosti i u rejonu odmora, a i u toku marša. S obzirom na izložene mjere i postupke jedinica štab brigade je ocijenio da su se jedinice, u granicama mogućnosti, dobro pripremile za marš.

U toku 11. aprila u štabu brigade je stigla zapovijest štaba divizije, iz koje je bilo vidljivo da se sve jedinice divizije moraju što prije naći u rejonu Bihaća. Naređeno je da se pokret izvede opštim pravcem: Kiseljak - Busovača - Travnik - Jajce - Ključ - Bosanski Petrovac - Bihać u dužini 285 kilometara. Za početak marša je određen 12. april u 8 časova.⁶⁸¹

Prije nego je krenula na put 14. brigada je dobila zadatak da osigura put Kiseljak - Busovača i sačeka da kroz njen raspored prođu svi ešeloni divizije. Zatim je krenula iz dotadašnjeg rejona i u toku dana stigla na prostor: Kaonik - Han Kompanija gdje je zanoćila u slijedećem rasporedu: 1. i 2. bataljon sa štabom brigade i prištapskim dijelovima u Krčevinama; 3. bataljon u Pirićima; 4. bataljon u Anićima.

Predviđeno je da takav raspored jedinica bude i u toku kretanja marševskog ešelona brigade. U navedenom rejonu štab brigade je primio dopunsko naređenje da se bataljoni, bez komore i prištapskih dijelova, što prije ukrcaju u »šipadove« vagone, partizanske železnice, i prevezu do Oštrejla, a odatle nastave pokret preko Bosanskog Petrovca za Bihać. Situacija je nalagala pokret usiljenim maršem, jer je Bihać bio ugrožen i svakog momenta je prijetila opasnost da ga neprijatelj ponovo zauzme.

Tačno u 5 sati 13. aprila počelo je na stanici Han - Kompanija ukrucavanje 1. i 2. bataljona sa dijelom štaba brigade. Ukrucavanje je teklo brzo, pa je voz odmah, bez većeg zastoja, nastavio put i uveče stigao u Jajce, gdje je zanoćio. Sutra ujutru voz je nastavio put i preko Mliništa, Šipova i Srnetice, stigao u Oštrelj. Treći i 4. bataljon sa dijelom štaba

⁶⁸¹ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 16/8-4, kutija 1146-11.

brigade i prištapskim jedinicama pješke su produžili marš u pravcu Jajca i tamo stigli uveče. Slijedećeg dana rano ujutro na željezničkoj stanici u Jajcu 3. i 4. bataljon bez jedne čete ukrkali su se u drugu kompoziciju voza i sa dijelovima štaba brigade nastavili prevoženje u pravcu Oštrelja. Prevoz je trajao sve do 5 ujutro slijedećeg dana, pa su bataljoni, kako se koji iskrcavao, odmah nastavili pokret pješke ka Bosanskom Petrovcu. Tamo su stigli poslije podne i razmjestili se: 1. i 2. bataljon u Drinićima, Cimešama i Koluniću; 4. bataljon bez jedne čete u Vaganac, 3. bataljon je zanoćio u Oštrelju. Brigadne prištapske jedinice i ustanove (bolnica, bojna komora, vod za vezu, omladinski vod, polaznici kursa i propagandni odsjek) su nastavili marš komunikacijom preko Jajca i Ključa i u Bosanskom Petrovcu stigli oko ponoći istog dana. Na čitavom putu ih je pratila i obezbjeđivala jedna četa 4. bataljona.

April 1945. Transport dijelova brigade željeznicom od Jajca do Bihaća

Posebno je za borce bilo interesantno prevoženje partizanskom željeznicom. Voz je polako milio, često zastajkivao da se lokomotiva naloži da se prikupi para i krene dalje. Lokomotive su se oglašavale sirenama, vagoni su škripali i drмали se, a u njima se orila pjesma. Vagoni su bili maskirani zelenim granama, iako se vozilo kroz gustu šumu. Na usputnim stanicama narod i borci su se uzajamno pozdravljali, a omladina je kitila vagone. Bili smo srećni što prolazimo kroz junačku Bosanku krajinu i vozimo se partizanskim vozom o kome smo i ranije slušali razne priče. Evo šta o maršu i prevoženju željeznicom kaže Vukašin Senić, zamjenik komesara 2. bataljona.

»Tek što smo 8. aprila zauzeli Kiseljak, naređeno je da energično gonimo neprijatelja koji je u neredu bježao prema Busovači. Prethodno je trebalo da slomimo neprijateljevu odbranu na tzv. lavljim položajima, kako ih je neprijatelj zvao, i gdje je predvidio

da se zadrži dok se glavne snage iz Sarajeva ne izvuku. Žurili smo da ih što prije osvojimo, pa smo ih na juriš osvojili u prvom nalletu. Tu zarobismo jednu grupu Nijemaca i »Čerkeza« koji nisu uspjeli da pobjegnu prema Busovači i Lašvi. Tako je neprijateljeva odstupajuća kolona na putu između Kiseljaka i Busovače doživjela totalni poraz. Svuda oko puta i na putu mrtvi i ranjeni, jauču ranjeni vojnici ostavljeni na bojištu, svuda pobacano oružje i druga ratna oprema. Dogorjevaju neprijateljevi kamioni koje je naša avijacija zapalila. Mi, ponosni na našu pobjedu, sretni što smo oslobodili glavni grad Bosne i Hercegovine, pjevamo i hitamo naprijed da dotučemo neprijatelja, koji bježi da izvuče živu glavu.

Trebalo je što prije krenuti od Busovače preko Travnika, Jajca, Mrkonjić - Grada, Bosanskog Petrovca i Bihaća ka Sloveniji da se tamo neprijatelj sačeka i da mu se zada posljednji udarac. Odmah smo pristupili pripremama. Zadobijeni plijen u borbama oko Kreševa i Kiseljaka omogućio je da sredimo opremu i kompletiramo oružje, posebno da se snabdijemo dovoljnim količinama municije. Na četnim i bataljonskim konferencijama, sastancima Partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije objašnjeno nam je o značaju marša i našim zadacima na putu kroz Bosansku krajinu. Posebno nam je ukazano na potrebu pravilnog odnosa prema narodu i narodnoj imovini. Istaknuto je da pri prolasku kroz Bosansku krajinu moramo napaćenom narodu svojim držanjem pokazati visoki moral borca - Hercegovca koji je krenuo na dalek put u konačni obračun sa neprijateljem.

Poslije izvršenih priprema krenusmo preko Travnika do stanice Han Kompanija, gdje nas je čekao pripremljen voz, koji će nas preko Jajca i Mliništa odvesti do Oštrelja, a zatim da nastavimo prema Bihaću pješke. Ukcavajući se u vagone, pribojavali smo se neprijateljeve avijacije da nas u toku dana napadne. U početku nismo shvatali da tih dana neprijatelj nije više raspolagao avijacijom koju bi angažovao. Ipak, za svaki slučaj, vagone smo dobro maskirali, tako da je naš voz bio zatrpan mladim, tek prolistalim granama i cvijećem. I šuma je u nižim predjelima bila olistala, a na višim predjelima Grmeča tek počela. Voz krenu, a mi zapjevasmo i tako sve do Oštrelja orila se pjesma i slavila pobjeda u prethodnim borbama. U Oštrelj se iskrcasmo i pozdravismo sa našim borcima - željezničarima, koji su nam pomogli da se što prije uključimo u borbu oko Bihaća. Brigada je u borbu stupila 17. aprila obezbjeđujući Bihać od pravca Ostrošca».

U rejonu Bosanskog Petrovca brigada se kratko zadržala, tek toliko koliko je bilo potrebno da se jedinice srede za dalji nastavak marša. Rano ujutru, 16. aprila, marš je nastavljen preko Ripačkog klanca i u toku dana brigada je stigla jugoistočno od Bihaća. Jedinice su se razmjestile u okolnim selima, i to: 1. bataljon u s. Sokolac, 2. bataljon u s. Pritoka, 3. bataljon u s. Praščijak, 4. bataljon u Golubiću, a štab brigade i prištapske jedinice u Velikom Radiću. Odmah su u pravcu Bihaća upućene izviđačke patrole i preduzete mjere za smještaj i neposredno osiguranje jedinica. Izbivši prva u dolinu Une, brigada je odmah

uspostavila vezu sa jedinicama 8. divizije, 4. udarnog korpusa u s. Golubić, koji su držali položaje sjeveroistočno od Bihaća. S obzirom na to da se pokret izvodi slobodnom teritorijom, marševsko osiguranje je bilo minimalno, a uz put se nije dogodio ni jedan incident ili sukob sa neprijateljem.

Kao što se iz izloženog vidi, marš i prevoženje brigade, u dužini od 285 kilometara, izvedeni su u rekordnom vremenu, dan ranije nego što je bilo predviđeno u zapovijesti štabova divizije. Zato je ovaj marš predstavljao pravi podvig kakav su mogle da izvedu jedinice visokog morala, a takve su bile jedinice 14. brigade. U toku marša najveća pažnja se poklanjala borbenosti i brzini kretanja. Hitalo se da se što dalje i što prije stigne na marševski cilj. Posebno treba istaći napore partizanske željeznice, koja je dala veliki doprinos da se na određenoj marš-ruti naše jedinice prevezu i tako ranije uključe u borbu oko Bihaća.

Briga starješina za borce, u toku marša, bila je vrlo razvijena. Blagovremeno su preduzimane sanitetske mjere, organizovana je ishrana i kraći zastanci. Borci su se međusobno ispomagali i smjenjivali pri nošenju oružja i municije. Višednevni marš je omogućio da se na odmorima održavaju susreti sa narodom. Zajednički su čitane vijesti o stanju na frontovima, što je predstavljalo svojevrstu političku školu u pokretu. Posebno se vodilo računa o držanju i pažnji boraca i starješina prema narodu, koji je sve dao za našu narodnooslobodilačku borbu. Bilo je više, u svakom prolaznom mjestu, toplih susreta i bratimljenja, kao i iskrenih napora za uzajamnu pomoć. To je sve podsticalo borce na veće napore i izdržljivost na putu. Taj bratski i drugarski prijem i doček krajiškog naroda ulivao je nove snage da se svi zadaci na maršu izvrše i na vrijeme neprijatelj stigne i dotuče.

Borbe oko Bihaća

Sjeverno i sjeveroistočno od Bihaća položaje je držala Borbena grupa 373. puka njemačke 373. legionarske divizije »Tigar« i 104. lovačka njemačka divizija jačine oko 2.000 ljudi sa 2-3 artiljerijske baterije i 4 tenka. Ova grupa je očekivala pojačanje radi napada i zauzimanja Bihaća. Nijemcima su sadejstvovali dijelovi ustaško-domobranske milicije (Dalmatinska ustaška bojna i njen Domobranski zdruk), koji su se nalazili u rejonu Ostrošca i okolnih sela. Neprijatelj je svakodnevno vršio prepade u pravcu Bihaća.

Prema zapovijesti štaba 14. brigade od 16. aprila svi bataljoni su 17. aprila u 2 sata krenuli prema neprijatelju, sjeverno od Bihaća. Nakon izvođenja uspostavljen je sa neprijateljem kontakt i odmah izveden napad iz pokreta. Napad su izveli 1. 2. i 3. bataljon, tako da je svaki na svom pravcu potisnuo neprijatelja i posjeo položaje sa obadvije obale Une na liniji: 1. bataljon s. Založje, 2. bataljon s. Pokoj, 3. bataljon s. Turija, a 4. bataljon se nalazio u s. Majdan - Zlopoljac kao brigadna rezerva. Štab i prištapske jedinice razmještene su u Bihaću.

U to vrijeme štab brigade je poslao izvještaj štabu divizije u kome ga obavještava o situaciji oko Bihaća i jačini neprijatelja, naglašavajući

da bi neprijatelj svakog momenta mogao da ozbiljno ugrozi Bihać, pogotovu što se očekuje njegovo pojačanje. Poslije prijema tog izvještaja štab divizije je ubrzao pokret ostalih jedinica divizije, kako bi se što prije našle u rejonu Bihaća i tako spriječile namjere neprijatelja. Iako je, u toku 17. i 18. aprila, neprijatelj stalnim dejstvom artiljerije i povremenim ispadima pokušavao da povрати izgubljene položaje, to mu nije uspjelo. Naročito je oštar napad izveo na položaje 2. bataljona, kod sela Pokoj i Spahić, pa je štab brigade bio primoran da u borbu uvede i 4. bataljon, koji se do tada nalazio u rezervi. U protivnapadu neprijatelj je odbijen i naneseni su mu veliki gubici. Slijedeća dva dana borbe su nastavljene, s tim što su 1. i 3. bataljon produžili napad i odbacili neprijatelja u pravcu Ostrošca. Tom prilikom zauzeli su Brekavicu i Grabeš. U to vrijeme 2. bataljon je pokušao napad komunikacijom Pokoj - Ostrožac, ali je u kanjonu Une naišao na minska polja i tu se zaustavio, sačekavši da inženjerijski bataljon raščisti put i otkloni mine. Istovremeno, na položaje su pristigli dijelovi 13. brigade i preuzeli front kod Založja na desnoj obali Une. Time se raspored jedinica 14. brigade izmijenio, pa je 1. bataljon zauzeo položaje ispred Brekovice, 2. bataljon ostao u Pokoju, 3. bataljon u Čavkićima, a 4. bataljon u Vrsti. Štab brigade sa prištapskim jedinicama i njenim dijelovima i dalje se nalazio u Bihaću.

U noći 21. aprila neprijatelj je iznenada, uz artiljerijsku i minobacačku podršku, napao naše položaje. Kako se kasnije ispostavilo, cilj toga napada bio je da se naše jedinice privremeno odbace sa dostignute linije i time omogućiti vlastito povlačenje i napuštanje položaja oko Ostrošca. Međutim, naše jedinice su čvrsto držale položaje na dostignutoj liniji, pa je neprijatelj ujutru, 22. aprila, počeo povlačenje prema Ostrošcu u za njega nepovoljnim okolnostima. Pogotovu što je zapovješću divizije, od 20. aprila, bilo predviđeno da 22. aprila 14. i 13. brigada izvrše koncentričan napad objema obalama Une u pravcu Ostrošca i V. Radića, odnosno prema Cazinu i Bosanskoj Krupi. Taj napad je trebalo da podržava artiljerijska brigada, dok se inženjerijski bataljon angažovao u čišćenju mina u zahvatu glavnog puta. Štab brigade je već izdao svoju zapovijest za taj napad, pomjerio 4. bataljon u s. Vrstu i preduzeo mjere da se sve jedinice dobro pripreme za napad. Međutim, do napada nije došlo, jer je divizija dobila novi zadatak. Tako se neprijatelj nesmetano izvlačio prema sjeveru napuštajući Ostrožac.

U petodnevним borbama oko Bihaća brigada je imala slijedeće gubitke. Poginula su 3 borca, a ranjen je 21 borac i starješina.

Gubici neprijatelja su iznosili 17 mrtvih, više desetina ranjenih i 3 zarobljena. Nekoliko domobrana i pripadnika mjesne milicije se predalo. Zaplijenjen je: 1 mitraljez, 9 pušaka i 5.000 metaka.

Marš brigade od Bihaća do Pivke

Dok se brigada pripremala za napad u pravcu Ostrošca i dalje u dolini Une odlukom Generalštaba JA, 29. divizija je ušla u sastav 4. armije i dobila novi zadatak. Naređeno je da se divizija što hitnije nađe u rejonu Prezida, odakle će nastupati pogodnim pravcima radi obezb-

jedenja desnog boka armije. Marš je trebalo izvesti odmah bez prethodnih priprema. Određena je marš-ruta: Bihać - Ličko Petrovo Selo - Drežnik Grad - Saborski - Plaški - Oštarije - Ogulin - Vrbovsko - Srpske Moravice - Brod na Kupi - Osilnica - Čabar - Prezid. Dužina marša je iznosila 250 kilometara.

Drugi bataljon 14. brigade na maršu za Sloveniju. Kod Bihaća, aprila 1945.

U duhu tog naređenja divizija je, 22. aprila u 4 sata, sve jedinice stavila u pokret, s tim što je 14. brigada poslije smjene dijelova 13. brigade na frontu ostavljena u zaštitnici. Zadatak brigade je bio da se u toku dana prikupi na prostoru Bihaća, a zatim nastavi pokret preko Ličkog Petrovog Sela i Vaganca sa ostalim jedinicama divizije. Marš se morao nastaviti bez obzira na to što su jedinice brigade, u toku petodnevnih borbi oko Bihaća, bile u stalnim borbama i pokretu dosta zamorene. Trebalo je prikupiti nove snage iako vremenske prilike nisu bile naklonjene. Pored toga, morali su se savladati planinski prevoji Plješevica i Kapele, a uz to računati i na mogućnost borbe sa neprijateljevim razbijenim dijelovima.

U skladu sa zapoviješću štaba divizije brigada je dobila zadatak da iz šireg rejona Bihaća, kao zaštitnica, 23. aprila u 1. sati izvrši pokret pravcem: 1. bataljon iz Brekavice pravcem Turija - Muslića Selo - Izačić Grad - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 2. bataljon iz Pokoja pravcem: Bihać - Žagar - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 3. bataljon iz Čavkića pravcem Bihać - Žagor - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 4. bataljon iz Vrsta pravcem: Muslić - Ličko Petrovo Selo - Vaganac. Štab brigade sa prištapskim dijelovima kretao se iza 2. bataljona. Trećem bataljonu je naređeno da ostavi jednu četu u zaštitnici, koja bi se kretala oko 1,5 km pozadi brigadne kolone i obezbjeđivala je sa pravca Bihaća. Sve

jedinice su se uveče prikupile u rejon Vaganca, gdje je brigada prenoćila i jedinice spremile za dalji pokret.

Rano ujutru, 24. aprila, iz štaba divizije je stiglo dopunsko naređenje, da sve jedinice u 9 sati produže marš iz dotadašnjeg rejona pravcem: Drežnik Grad - Saborski, gdje ih je čekalo naređenje za smještaj i prenoćište. U naređenju je naglašeno da brigada i dalje nastavi marš kao zaštitni ešelon divizije. Redosljed bataljona na maršu bio je: 2. bataljon, 1. bataljon, 4. bataljon, štab i prištapske jedinice i 3. bataljon kao zaštitnica. U toku marša u brigadu je stigla vijest da je oslobođena Banja Luka i da se neprijatelj užurbano povlači iz doline Une na sjeverozapad prema Karlovcu. Ta pobjeda nas je veselila, vijest je bila pozdravljena jednim plotunom iz puškomitraljeza.

Pošto je prenoćila u rejonu Saborskog brigada je, 25. aprila u 6 sati, nastavila marš i dalje kao zaštitni ešelon divizije pravcem: Saborski - Plaški - Ogulin i razmjestila se u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Kućinić Selu; 2. bataljon u Otoku; 3. bataljon u Prapučama; 4. bataljon u Boštu, a štab i prištapske jedinice u Ogulinu, gdje je zanoćila. Marševski poredak brigade je bio slijedeći: 3. bataljon, 4. bataljon, 1. bataljon, štab i prištapske jedinice i 2. bataljon kao zaštitnica. U dnevnoj zapovijesti štab brigade je naredio jedinicama da štabovi bataljona čvrsto drže svoje ljudstvo i ne dozvole mu lutanje po Ogulinu, kao i da stupe u vezu sa mjesnim odborima radi regulisanja ishrane i prenoćišta za ljudstvo i konje. U zapovijesti se ističe da brigada vodi računa o pravilnom i drugarskom odnosu prema narodu i narodnim vlastima.

Slijedećeg dana sve jedinice divizije, sem 13. brigade, odmarale su se u širem rejonu Ogulina. Za to vrijeme 13. brigada je kombinovanim maršem i prevoženjem hitno prebačena u rejon Prezida radi obezbjeđenja puta koji je u tom rejonu ugrozio neprijatelj. Istog dana je u Ogulinu, na nivou divizije, održano partijsko-političko savjetovanje na kome su učestvovali štabovi brigada i bataljona. Savjetovanjem su rukovodili komandant i komesar divizije. Glavni cilj savjetovanja je bio da se vojni i partijsko-politički kadar upozna sa situacijom i predstojećim zadacima koji diviziju očekuju u završnim operacijama na teritoriji Slovenije. Na savjetovanju je zajednički procijenjena dalja marš-ruta i mogući sukobi sa neprijateljem. Sumirana su iskustva iz dotadašnjeg marša i odati priznanje borcima i starješinama za uspješno izvršenje zadataka, posebno za visoki borbeni moral i pravilan odnos prema narodu. Konstatovano je da je marš svih jedinica dobro organizovan i izveden, te da je disciplina bila na visini. Ukazano je na zadatke koji vojne i partijsko-političke radnike očekuju dolaskom u Sloveniju, posebno u novooslobođene krajeve. Naglasak je bio na pravilnom odnosu prema narodu i narodnim vlastima. Trebalo je bratskom slovenačkom narodu pokazati da mi tamo dolazimo kao braća da pomognemo i ubrzamo njegovo oslobođenje. Kako smo ocijenili da su na putu od Sarajeva do Ogulina sve jedinice uspješno izvršile zadatak, bilo nam je lako da zaključimo da ćemo dolaskom u Sloveniju isto tako pronijeti slavu naše divizije. Rečeno je da narod Slovenije treba naše jedinice da zapamti po junaštvu njenih boraca, a i po drugarskoj brizi i pažnji svakog pripadnika prema napaćenom narodu željnom slobode. Živjeći u zanosu proteklih

pobjeda i očekujući nove okršaje i konačno uništenje okupatora i domaćih izdajnika, radosno smo kretali prema Sloveniji, pjevajući punim glasom pjesme borbe, pjesme partizana i naroda našeg hercegovačkog zavičaja. Na putu kroz naseljena mjesta Gorskog kotara narod nas je dočekivao radosno, a mi smo koristili svaki sastanak i odmor da sa njima popričamo i upoznamo se. Za sve što smo željeli reći jedni drugima nismo imali vremena, jer je trebalo žuriti i tući neprijatelja koji je pred nama bježao. Žao nam je bilo što smo kroz Gorski kotar prošli bez borbe i što nas ti ljudi nisu mogli vidjeti na djelu. No, naš cilj je bio da što prije stignemo u Trst i Ljubljanu, te smo vozila okitili parolama »Napred u Trst i Ljubljanu«, »živeo drug Tito«, »Živela slobodna Slovenija«, »Živelu bratstvo i jedinstvo naših naroda« i mnoge druge koje su izražavale naše osjećanje, obaveze i zadatke.

Grupa boraca i rukovodilaca 2. bataljona na odmoru kod Ogulina, aprila 1945.

Uporedo sa savjetovanjem od 26. aprila u svim jedinicama brigade preduzete su potrebne mjere za nastavak marša i sređivanje jedinica: čišćenje, kupanje, pranje, uređivanje i obnavljanje opreme (odjeće i obuće), kao i čišćenje oružja, koje se nikada nije smjelo zapostaviti. Poslije povratka sa savjetovanja u svim bataljonima brigade održani su partijski i skojevski sastanci na kojima su preneseni zaključci sa savjetovanja i određeni zadaci komunista na tom planu. Očekujući naređenje za dalji pokret u logorima se orila pjesma i organizovano veselje, jer su i vojska i narod osjećali da se dan slobode približava. Ali svi smo bili svjesni da treba učiniti još dosta napora i dati dosta žrtava dok se to ostvari. Tako je narednih dana i bilo, jer se neprijatelj nije lako mirio sa svojom sudbinom.

Dvadeset sedmog aprila u 5 sati sve jedinice brigade su stavljene u pokret pravcem: Ogulin - Srpske Moravice u slijedećem marševskom rasporedu: 2. bataljon u prehodnici, 3. bataljon, 4. bataljon, štab brigade i prištapske jedinice⁶⁹¹ i na kraju 1. bataljon kao zaštitnica. Od toga dana marševski ešelon brigade nije bio u zaštitnici marševske kolone divizije, već je hitao u prethodnici za 13. brigadom da što prije stigne u rejon Prezida i pomogne joj u obezbjeđenju komunikacija za prolaz glavnina divizije. Dolaskom u rejon Srpskih Moravica brigada je zanoćila u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Jelačiću, 2. bataljon u Botnju, 3. bataljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Vukelićima i 4. bataljon u Dokmanovićima.

Slijedećeg dana u 5 sati brigadni ešelon je nastavio pokret pravcem: Srpske Moravice - Fara - Brod na Kupi - Osilnica u istom marševskom rasporedu kao i prethodnog dana, sem što je u prethodnici sada bio 1. bataljon, a u zaštitnici 4. bataljon. U dnevnoj zapovijesti štaba brigade stajalo je da na prostoru: Kočevje - s. Ribnica - V. Lešće neprijatelj prikuplja jače snage (prema procjeni oko 1.500 ljudi) i sa tih pravaca ugrožava komunikaciju na marševskom pravcu divizije. Ukazano je na potrebu da sve jedinice u toku marša isture bočno osiguranje, posebno jače patrole sa desne strane puta, kako ne bi došlo do iznenađenja iz pravca G. i D. Bziga. Dolaskom u širi rejon Osilnice, jedinice su se razmjestile i prenoćile u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Plešću, 2. bataljon u Zamostu, 3. bataljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Hrvatsko i 4. bataljon u Ribnik.

Prema zapovijesti štaba brigade bilo je predviđeno da brigada iz navedenog rejona nastavi marš 29. aprila u 6 sati pravcem: Osilnica - Parg - Prezid i tu sačeka naređenje radi razmještaja. Određen je i raspored jedinica u marševskom ešelonu: 2. bataljon u prethodnici; 1, 3. i 4. bataljon, štab i prištapske jedinice u zaštitnici. Postojala je i mogućnost, ako situacija dozvoli, da u toku marša po jedinice dođu kamioni radi bržeg prebacivanja u rejon Prezida. Do toga nije došlo, mada je zapoviješću bio regulisan redoslijed ukrcavanja. Ukazano je na potrebu jačeg marševskog obezbjeđenja, što je bilo neophodno, jer je pri prelazu kroz Mandiće i Papeže bila napadnuta intendantura divizije, pa je u protjerivanju neprijatelja morao intervenisati i 1. bataljon naše brigade.

Ujutru, 30. aprila, u 7,45 štab divizije je izdao dopunsko naređenje kojim je promijenio pravac kretanja i zadatak brigade. Umjesto ranije naređenom desnom komunikacijom, sada su jedinice brigade krenule lijevim pravcem: Osolnica - Čabranka - Čabar - Prezid - Podgora, s tim da 4. bataljon dolaskom u Čabar »svrati na desnu komunikaciju« i iz rejona Srednja Vas - Draga štiti bok ešelona divizije koji su prolazili. U naređenju je naglašeno: »navedenu komunikaciju i okolni teren štititi od mogućeg dejstva neprijatelja, sve dok ne prođu sve jedinice divizije, kada ćete dobiti naređenje za dolazak u sastav brigade«. Za vrijeme marša neprijatelj je u rejonu Pangera izvršio vatreni napad na našu kolonu, ali je odmah protjeran, a kolona je bez zadržavanja i gubitaka nastavila pokret. Četvrti bataljon, koji je išao u prethodnici, u re-

⁶⁹¹ Prištapske jedinice brigade sačinjavale su: bolnica, intendantura, bojna komora, vod za vezu, omladinski vod, polaznici kursa i propagandni odsjek brigade.

jonu Čabra je naišao na neprijatelja, ali ga je u susretnoj borbi odbacio i tu ostao sve do naređenja za povlačenje čvrsto osiguravajući komunikaciju. Poslije dolaska glavnine brigade u rejon: Prezid - Podgora, jedinice su se razmjestile: 1. bataljon u s. Starom Trgu, 2. bataljon sa štabom brigade i prištapskim jedinicama u Podgori, 3. bataljon u Šmartnom, 4. bataljon je i dalje ostao u rejonu Čabra sve do naređenja da uđe u sastav brigade. U borbama oko Čabra i Prezida brigada je imala 3 mrtva i 6 ranjenih boraca. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih. Na bojištu smo izbrojali 8 mrtvih, koje nije uspio da pokupi. Zaplijenjeni su 1 mitraljez, 10 pušaka i više ostalog lakog naoružanja i municije.

Borci brigade gase žeđ poslije napornog marša

U noći 29/30. aprila i 30. aprila prije podne neprijatelj je više puta bezuspješno napadao položaje 3. bataljona u Šmartnom. Za to vrijeme štab brigade je naredio 4. bataljonu da se povuče i čeka njegov dolazak da krene dalje. Pošto je oko 16 sati 4. bataljon pristigao, brigada je, bez 1. bataljona, preko Snežnika produžila noćni marš. Koristeći Mašunski prolaz, brigadni ešelon se od Podgora kretao pravcem: Ljeskova Dol - Mašun - Knežak - Pivka. Tako je u toku noći savladan prevoj Snežnika i brigada je 1. maja osvanula na komunikaciji: Knežak - Pivak. Marš je bio naporan i usiljen, jer je dužina noćnog marša iznosila 60 km. Pošto je 1. bataljon u toku noći bio smijenjen, i on je nastavio pokret sa brigadom i nešto kasnije stigao u njen sastav.

Prodorom u Slovenačko primorje završen je obuhvatni manevar naše divizije i njene brigade su izbile u pozadinu 97. njemačkog armij-

skog korpusa u rejonu: Knežak - Pivka - Postojna. Razmještajem jedinica na tom prostoru otvoreni su putevi za nastupanje prema Trstu i Ljubljani. Neprijatelj je time izgubio svaku nadu za proboj iz okruženja. Pokušaj neprijatelja »skrpljenog« od jedinica slovenačke »Bele garde«, pukova Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnika predvođenih njemačkim SS jurišnicima da presjeku komunikaciju i osujete naš pokret nije uspio. Pred silnim naletom naših jedinica morali su da bježe i da se povlače. Znali su da im je to kraj i da ih čeka, ako ne uzmaknu preko granice, gorka sudbina izdajnika i zlikovaca.

Tako je druga etapa marša naše brigade duga 250 km ostvarena za 8 dana, s tim što su jedinice u rejonu Ogulina imale samo jedan dan odmora. Dnevni prosjek marša iznosio je 36 km i bio bi veći da se jedinice brigade nisu jedan dan zadržale u borbama oko Čabra i Prezida. Posebno treba istaći da je noćni marš brigade preko Snežnika bio vrlo naporan, a uz kišu nošenu vjetrom povremeno se smjenjivao i snijeg. Pošto smo stigli na Mošunski prevoj malo smo se odmorili i na bivšoj italijanskoj karauli napisali nekoliko parola da se zna da smo tuda prošli i da to više nije granica sa Italijom. Za sve vrijeme marša komunisti su ličnim primjerom i drugarskim savjetima na kratkim zastancima bodrili borce, pokretali pjesme i organizovali ispomoć u nošenju težeg naoružanja (posebno puškomitraljeza i municije). Čak je između jedinica organizovano takmičenje. Svi smo bili srećni što dolazimo u te krajeve Slovenije koji prvi put poslije vjekovnog ropstva dočekuju slobodu. Na praznik rada, 1. maja, dok smo se spuštali niz padine Snežnika, orila se pjesma, dan je bio divan, a sunce je obasjavalo Postojinsku kotlinu. U daljini su se nazirali Učka i Tršćanski zaliv. Negdje između Rijeke i Ilirske Bistrice čula se jaka topovska grmljavina. Iz šume ka prvim selima spuštali smo se oprezno, jer smo očekivali da bismo se mogli sresti sa neprijateljem. Mjesto njega sreli smo se sa razdraganim narodom, koji nas je obavijestio da je neprijatelj odstupio ka Pivki i Postojni. U selima oko Pivke, nastalo je pravo slavlje. Dočekivali su nas kićenjem i slavlucima, a sastanci sa omladinom i narodom bili su dirljivi i nezaboravni. Videći koliko je veliko oduševljenje naroda, pojedini borci su isticali da im nije žao ni da umru među braćom Slovencima.

Prema izvještaju štaba brigade gubici neprijatelja u toku aprila iznosili su: 467 mrtvih i 112 zarobljenih vojnika, dok smo mi imali 26 mrtvih i 72 ranjena borca i starješine. Zaplijenjena su 2 topa i 2 »flaka«, 7 mitraljeza, 3 bacača, 1 mašinska puška, 8 motora, 20 automobila, 70.000 puščanih metaka i 479 raznih granata.

Borba na prilazima Ljubljani i oslobođenje Logateca i Vrhnike⁷⁰⁾

Početkom maja njemačka ratna mašinerija je na svim frontovima brojala posljednje dane. Na jugoslovenskom ratištu Nijemci i kvislinzi su uporno nastojali da spasu 97. armijski korpus i dočepaju se Austrije, odnosno američkih i britanskih snaga kako bi izbjegli odgovornost

^{16>} Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

za zločine u Jugoslaviji. Međutim, naša armija je na svim frontovima brzo nastupala i razbila »jugoistočni bedem Rajha«.

Dolaskom 29. divizije u rejon Pivke neprijatelju je onemogućeno da ojača pozicije u Postojni i čvršće posjedne položaje Ljubljanskih vrata.

Postojnu i položaje oko nje branile su jake neprijateljeve snage: 904. regrutni bataljon 188. njemačke brdske divizije, oko 1.000 italijanskih fašista-crnokošuljaša, njemačka SS podoficirska škola i dijelovi »Bele garde«.

Sa sahrane Radovana Sakotića u Postojni u Sloveniji

Ujutru, 1. maja, dijelovi naše 13. brigade pokušali su da iz pokreta zauzmu Postojnu, ali u tome nisu uspjeli sve dok u borbu nije stupila glavnina 13. i 11. brigade podržana jakim dejstvom artiljerijske brigade. Nakon žestokih uličnih borbi garnizon je savladan u 23 sata. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke u ljudstvu i u ratnom materijalu. Za to vrijeme 14. brigada se nalazila u divizijskoj rezervi, spremna da se sa pravca Pivke i Postojne, ako zatreba, uključi u borbu. Raspored jedinica brigade je bio: 1. bataljon u Petelinu, 2. i 3. bataljon u Ternju, 4. bataljon u Kleniku, a štab sa prištapskim jedinicama i ustanovama u Pivki (istočni dio grada). Pošto je neprijatelj u Postojni bio prije savladan nego što se očekivalo, za uvođenje brigade u borbu nije bilo potrebe.

U toku 2. maja brigada se zadržala u navedenom rejonu, ali je prema naređenju štaba divizije morala upućivati jače patrole u pravcu Klane i Ilirske Bistrice, koje su imale zadatak da hvataju razbijene grupe neprijatelja koje su se tu pojavljivale. Tako je 1. bataljon na pravcu Kaona - Čepno uputio jednu četvu da pohvata grupu od 20 do 30 Ni-

jemaca, koji su se tamo zatekli sa oružjem. Prije dolaska čete u Kaonu Nijemce su već razoružale dalmatinske jedinice, pa se četa vratila nazad u bataljon. I 4. bataljon je uputio jednu četu u pravcu Fondana i Sv. Mihajla sa zadatkom da izviđa i prikuplja podatke o neprijatelju iz pravca Ilirske Bistrice i o tome redovno izvještava štab brigade.

Zauzimanjem Postojne naše jedinice su bile čvrsto zaposjele Ljubljanska vrata. Time im je bio otvoren put za Ljubljanu, a neprijatelj je izgubio svaku nadu za izvlačenje na tom pravcu, kao i da se na prostoru Ljubljane prikupi i organizovano dočeka saveznike. Pošto su 11. i 13. brigada bez zastoja produžile napad na pravcu Planine - Unac - Rakek, 14. brigada je 3. maja ujutru i dalje kao divizijska rezerva nastavila pokret za njima preko Postojne u pravcu Planine. Tu su jedinice brigade prenoćile u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Krastju, a sve ostale jedinice sa štabom brigade u Planini.

Prvo neprijateljevo uporište koje je uvođenjem u borbu 4. maja trebalo da savlada 14. brigada bio je Logatec. Prilaze Logatecu uporno su branile jake neprijateljeve snage jačine oko 1.000 vojnika sa 3 topa i 2 tenka. Najveći otpor neprijatelj je pružao na položajima 11. brigade: Grčarevac - Jasikovice. Stoga su u 10 sati, kao pojačanje na desnom krilu 11. brigade, u borbu uvedeni 2. i 3. bataljon 14. brigade. Poslije jakog otpora srušeni su položaji neprijatelja ispred Logateca na liniji: Grčarevac - k. 511 - Kale i oko 24 sata Logatec je bio oslobođen. Iako je neprijatelj bio dosta jak (jedan njemački bataljon, 2. udarni bataljon Slovenačkog domobranstva, dijelovi SS podoficirske škole, više posadnih četa sa dva tenka i baterijom haubica 100m/m), nije uspio spriječiti dalji prodor naših jedinica.

Raspored naših bataljona u noći 4/5 maja bio je: 1. bataljon (brigadna rezerva) i prištapske jedinice u Krastju, 2. 3. i 4. bataljon sa štabom brigade u Logatecu. Ujutru, 5. maja, 2. i 3. bataljon su nastavili napad, ali su bili zadržani ispred Vrhlike na položajima: Ljubljanski vrh (k. 813) - k. 625 - k. 733. Pošto je poslije podne istog dana dovučena artiljerija bataljoni su, uz sadejstvo dijelova 11. brigade i artiljerijsku podršku, izvršili usklađen napad, pa je neprijatelj morao napustiti položaje i sa padom mraka povući se iz Vrhlike i Verda. Tme je natjeran da se povuče na zadnji položaj spoljne odbrane Ljubljane. Pri pokretu štaba brigade iz Logateca, 5. maja, od dejstva savezničke avijacije poginuo je komandant brigade Radovan Šakotić, divan i omiljen drug svih boraca i starješina brigade. Njegova smrt teško je potresla celokupni sastav brigade. U borbama oko Logateca i ispred Vrhlike neprijatelj je dobro koristio utvrđene granične položaje bivše Jugoslavije, na kojima su bile ugrađene otporne tačke, armirano betonski bunker i povezani u jedinstven vatreni sistem i obezbjeđeni minskim poljima i bodljikavom žicom. Pri savlađivanju ovih položaja 8 boraca iz 2. bataljona je ranjeno na minskim poljima. Pri povlačenju iz Vrhlike neprijatelj je minirao neke kuće, tako da je jedna mina eksplodirala i ubila 3, a ranila 5 boraca. Bio je to posljednji pokušaj neprijatelja da spriječi prodor naših jedinica u Ljubljansku kotlinu.

Osvajanjem Vrhlike i upadom u Ljubljansko Barje produženo je gonjenje neprijatelja, koji je u neredu bježao ispred naših jedinica. Da

bi se spasli od zarobljavanja i naše uništavajuće vatre, dijelovi SS pod-officirske škole naišli su na močvarno zemljište u kojem su se mnogi podavili. Tada je u brigadu stigao i 1. bataljon, koji se do tada nalazio na obezbjeđenju štaba divizije i odmah se uključio u borbu. U borbama za Logatec i Vrhniku naši gubici su bili 8 mrtvih i 37 ranjenih boraca.

Prema podacima štaba brigade, koji su dostavljeni štabu divizije, ističe se da je neprijatelj pretrpio velike gubitke. Na bojnopolju je ostavio 100 mrtvih i 24 zarobljena vojnika i oficira. Ranjeno je više desetina vojnika i zaplijenjen 1 top, 2 teška bacača, 10 mitraljeza, 3 mašinke, 30 pušaka, 5 pištolja, 100 granata, 19.000 pušanih metaka i veći broj drugog ratnog materijala.

Oslobođenje Ljubljane

Kada je 5. maja 14. brigada dostigla liniju: Vrhnika - Blatna Brezovica - Bevke, dospela je na 17 kilometara ispred položaja neprijatelja, koji su organizovali spoljnu odbranu Ljubljane. Brigada je 6. i 7. maja stavljena u operativnu rezervu divizije sa zadatkom da se što bolje pripremi za uvođenje u borbu za Ljubljanu. Mada demoralisan, neprijatelj je uporno i sa jakim snagama branio grad svim silama nastojeći da stvori potrebno vrijeme i uslove za izvlačenje svojih glavnih snaga u Austriju i transportuje ogromni plijen koji je ležao na zakrčenim željezničkim stanicama i duž puteva. Prevoj Ljubelj i ostali putevi i željeznički prelazi prema Austriji predstavljali su usko grlo preko koga se nije moglo brzo i lako preći. Neprijatelj je Ljubljanu branio i iz drugih razloga. Prije svega, domaći izdajnici su očekivali dolazak savezničkih jedinica da im se predaju i tako izbjegnu odgovornost za izdaju i zločine koje su počinili. Na brzinu je formirana nekakva »vlada samostalne Slovenije«, koja je izdala dekret odobrivši povlačenje Nijemaca preko »svoje« teritorije u prachu Austrije. Dok su se Nijemci povlačili prema Austriji i Ljubljani su se prikupili Operativna grupa 2, 3. i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan puk Ruskog zaštitnog korpusa, ostaci Slovenačkog domobranstva, a očekivao se i dolazak četnika, ustaša i domobrana, koji zbog velike udaljenosti stalnog pritiska naših snaga nisu stigli.

Naše rukovodstvo je pravilno procijenilo da treba što prije osloboditi Ljubljanu i tako posjedovanjem te značajne raskrsnice puteva spriječiti izvlačenje Nijemaca dolinom Save ka sjeverozapadu i time osujetiti planove domaćih izdajnika. Računalo se na jači otpor neprijatelja u samom gradu, pogotovu što se znalo da su Italijani grad u protekle četiri godine dobro utvrdili, opasali bodljikavom žicom, minskim poljima i osigurali bunkerima.

Prema naređenju štaba divizije od 7. maja 14. brigada je dobila zadatak da na položajima ispred Loga smijeni bataljone 11. brigade, koji su u toku 6. i 7. maja pokušavali da zauzmu Log, ali u tome nisu uspjeli. Noću 7/8. maja, pod zaštitom mraka, brigada je smijenila dijelove 11. brigade i kao desnokrilna u divizijskom rasporedu očekivala naređenje za početak napada na položaje u zahvatu glavne komunikacije: Log -

- Ljubljana. O borbama izviđača brigade ne prilazima Ljubljani Tomo Marković, komandir izviđačkog voda, piše:

»Stalnu borbu i naporan marš imale su sve jedinice, ali kao moji izviđači, mislim, da nije imao niko. Opisaću borbe za samo jedno mjesto pred Ljubljanom koje je brigada napadala. Dobro se sjećam naređenja da krenemo prema Ljubljani, uhvatimo vezu sa neprijateljem i prepucavanjem utvrdimo kakvim naoružanjem raspoložu. Išli smo nekoliko kilometara putem prema Ljubljani na odstojanju od 50 metara. Bilo nas je 20 dobro naoružanih sa 4 laka puškomitraljeza, 2 dugačke ruske puške sa dvogledima, mašinkama i sa po 75 metaka. Nijemci su nas pustili na kratko odstojanje. Međutim, iz pozadine vezom je najavljeno da stanemo jer su Nijemci ispred. Samo što smo stali kad pored ušiju prosviraše mitraljeske kugle. Popadali smo i otkotrljali se u jarak i pored nekih kuća počeli da se izvlačimo nazad. Od mještana smo dobili podatke koliko je prošlo topova, tenkova, kamiona i vojske i te podatke donijeli u štab brigada.

Kada smo izašli na glavni put koji vodi prema Ljubljani, priključili smo se brigadi prema Ljubljani. Na čelu kolone bio je obaveštajni oficir. Idemo putem, skrećemo lijevo i zaobilazimo neprijateljeve iskopane rovove. To su bili rovovi iz kojih su nas tukli prethodnog dana. Dok smo prolazili pored njih, opalili su na nas iz mitraljeza, ali nismo odgovarali. Provukli smo se neopaženo duboko iza njih i napali neprijatelja na brdu kod neke crkve okružene bunkerima. Bilo je 9 sati ujutro kada mi je rečeno odakle da napadnemo bunkere oko crkve. Na dati znak napali smo. Međutim, ubrzo smo prekinuli i prema naređenju krenuli desno niz jedan potok ka glavnom putu.

Čitavog dana topovi iz Ljubljane su gađali naše položaje, ali pošto smo se ukopali niže njihovih položaja, većinom su prebacivali preko nas. Možda je prošla ponoć kada je stiglo naređenje da izviđači krenu prema Ljubljani, jer se Nijemci povlače. Napominjem da nas je narod svuda dočekivao radosno i dok smo kretali u stroju kroz Ljubljanu omladina nas je pozdravljala i kitila cvijećem«.

Opšti napad 11. 13. i 14. brigade na spoljnu odbranu Ljubljane otpočeo je 8. maja u jutarnjim časovima. Za to vrijeme 10. brigada je, poslije uspješno izvršenih zadataka u tršćanskoj operaciji, žurila da što prije stigne u sastav divizije i da se u borbi za Ljubljanu angažuje kao njen 2. ešelon. Pošto je bila angažovana u borbama za Ilirsku Bistricu, na njeno učešće u oslobođenju Ljubljane nije se moglo računati, osim da su se borbe produžile na više od dva dana. Tako su divizijsku rezervu sačinjavali samo zaštitni i inženjerski bataljon divizije.

Uz snažnu artiljerijsku i minobacačku podršku artiljerijske brigade bataljoni 14. brigade su rano ujutru 8. maja krenuli u odlučujući napad, i to: 1. bataljon lijevo od glavne komunikacije, 3 bataljon desno od glavne komunikacije, dok se 2 bataljon kretao na njihovom spoju u ulozu 2. ešelona. Svi pokušaji da se u toku dana zauzme položaj oko toga ostali su bez uspjeha. Na svaki naš napad neprijatelj je odgovarao

protivnapadom uz snažno artiljerijsko dejstvo, koje je, srećom, bilo dosta neprecizno. U toku čitavog dana neprijatelj nije žalio municije, već je nastojao da koncentracijom artiljerijske vatre poklopi i uništi naše jedinice. Kako su se bataljoni nalazili u zauzetim rovovima, priljepljeni uz neprijatelja, to mu nije polazilo za rukom mada je usled dejstva artiljerije po dubini našeg rasporeda bilo gubitaka. Tako je jedna neprijateljeva granata pogodila u kazu 2. bataljona i ubila 4 borca kuvara. Pošto je težište napada divizije preneto na 14. brigadu, padom mraka uveden je u borbu i njen 2. bataljon, koji je uz neposrednu podršku artiljerije, naročito »flakova«, probio neprijateljevu odbranu i jurišem boraca sva tri bataljona položaji iznad Loga su osvojeni. Time je neprijateljeva odbrana slomljena, pa je pod okriljem mraka, gonjen od naših jedinica, odstupio u pravcu Ljubljane. O borbama za položaje, oko Loga zamjenik komesara 1. bataljona Krsto Šegrt u svojim sjećanjima opisuje:

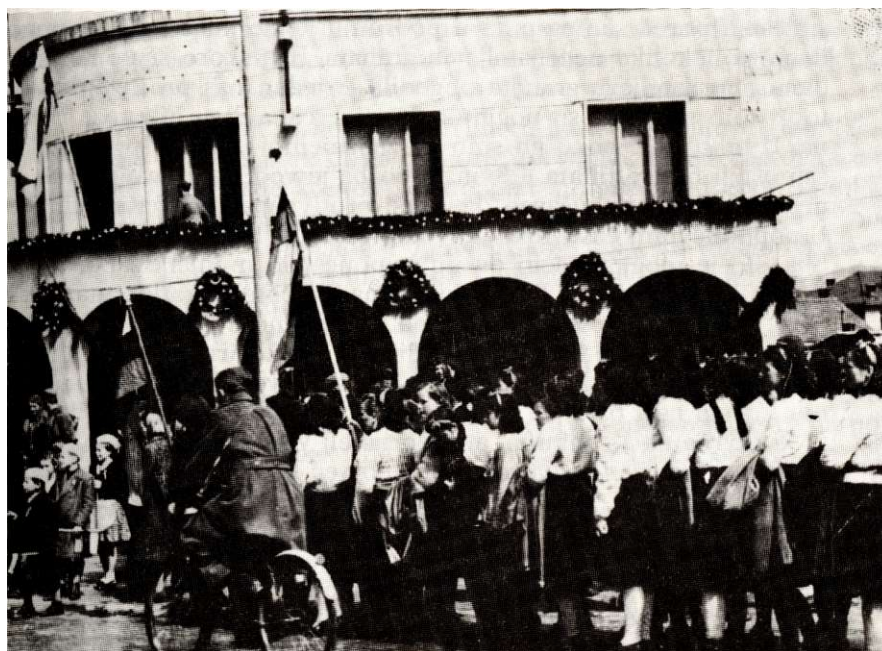
»Posle borbi za Logatec i Vrhniku nastao je mali predah, tako da smo se 5. maja našli na odmoru u Vrhniku. Sljedećeg dana bataljoni 14. brigade krenuli su u napad na najužu odbranu Ljubljane. Toga dana brigada je otpočela napad na selo Log, koje se nalazilo između Vrhničkog i Ljubljanskog polja na blagoj uzvišici koja je, u gornjem dijelu prema Ljubljani, bila obrasla gustom jelovom i borovom šumom. To je umnogome olakšavalo neprijateljevu odbranu utvrđenja u samom Logu, koje je dobro utvrdio. Prvi bataljon se kretao komunikacijom Vrhnik - Log, a iza njega u istom pravcu krenula je jedna baterija protivtenkovskih topova. Istog dana oko 16 sati počela je da dejstvuje naša artiljerija sa položaja ispred Vrhnike i da snažnom vatrom tuče Log. No, ni Nijemci nisu mirovali nego su uzvraćali svojim artiljerijom. Naš 1. bataljon se razvio u streljački stroj usmjeravajući svoj napad na prva utvrđenja. Borba se brzo rasplamsala. Neprijatelj je tukao svim raspoloživim oružjem. Kada smo se primakli na odstojanje za juriš, zasuli su nas vatrom iz flakova, minobacača i teških mitraljeza. Pod takvim okolnostima naše napredovanje je bilo vrlo otežano: nastupali smo ravnicom Vrhničkog polja, gdje nije bilo skoro nikakvih prirodnih zaklona osim nekoliko kuća raštrkanih lijevo i desno od puta koji je vodio kroz polje i dalje kroz selo. Naša baterija, koja se primakla blizu položaja, tukla je neprijateljeva utvrđenja i tenkove koji su pokušavali da krenu na naše položaje. Uništila je 2 tenka i onemogućila dalje nadiranje prema našim položajima. Toga dana borba se toliko rasplamsala da je sve vrilo kao u loncu. Eho artiljerije, plamen granata flakova, mitraljeski rafali i odjeci ručnih bombi daleko su odjekivali Vrhničkim poljem i okolnim planinama. Kroz tu zastrašujuću kanonadu svih vrsta oružja čuli su se jedino brojni pokliči boraca i starješina: 'Napred drugovi, napred proleterii'!

Borbe su vođene nesmanjenom žestinom skoro do pola noći, kada je nastupilo kratko zatišje. U ranu zoru 7. maja pokušali smo u opštem jurišu da uz sadejstvo ostalih bataljona zauzmemo neprijateljevo uporište u Logu, ali ni tada nijesmo uspjeli slomiti ot-

por neprijatelja. Morali smo se povući pod zaštitom artiljerije na polazne položaje. Nijemci su pokušali, podržani snažnom vatrom 'flakova' i artiljerije, uz pokret nekoliko tenkova da pređu u protivnapad, ne zbog brzog reagovanja naše artiljerije, naročito protivtenkovske baterije koja je iz neposredne blizine uništila jedan istureni neprijateljski bunker i pogodila jedan tenk koji se poslije zapalio, nisu uspjeli. Toga dana imali smo 3 poginula borca i 6 ranjenih, koje smo uspjeli izvući sa položaja. Ti ranjeni drugovi su odmah upućeni u pozadinu prema Vrhniki gdje se nalazila brigadna bolnica. Skoro čitavog dana neprijateljeva artiljerijska i minobacačka vatra zasipali su naše položaje. Naš štab bataljona bio je smješten pored samog puta u podrumu jedne kuće koja je, pogođena sa nekoliko neprijateljevih granata, bila skoro srušena. Istog dana neprijateljeva granata pogodila je jedan naš protivtenkovski top i tom prilikom su poginula 2 artiljerca, a 3 su bila teže ranjena. U toku noći pokušali smo da zauzmemo Log, ali su svi pokušaji ostali bez rezultata. I 8. maja borba je vođena čitavog dana, ali neprijatelj nije pokušavao da izvrši protivnapad na naše jedinice. U popodnevnom vremenu aktivnost neprijateljske vatre bila je slabija, što je moglo značiti da im je ponestalo municije i borbenog daha. To smo iskoristili, pozvali komande čete, ukratko analizirali prva dva dana borbe i odlučili da čim padne noć krenemo u odlučujući napad. Obavijestili smo divizion teške artiljerije da oko 19 sati izvrši artiljerijsku paljbu na neprijateljeve položaje. To su učinili i drugi naši bataljoni koji su napadali Log. Naša artiljerija tukla je utvrđenja 15 minuta, ali neprijatelj više nije odgovarao. Dok je naša artiljerija dejstvovala, mi smo već bili pred neprijateljevim bunkerima. Tada je artiljeriji javljeno da prekine sa paljbom jer se kretalo u napad. Bataljoni su krenuli određenim pravcima i pod zaštitom noći privukli se blizu neprijateljevih položaja. Bombaši su hrabro jurnuli prema bunkerima zasipajući ih ručnim granatama dok su ih puškomitraljesci pratili. Neprijateljev otpor je bio vidno oslabljen i zahvaljujući hrabrosti u prvom redu bombaša vrlo brzo su uništeni istureni bunkerovi. Tako smo zauzeli najisturenije uporište Log, i odmah nastavili prodiranje ka unutrašnjosti sela. Neprijatelj je davao snažan otpor, borio se skoro za svaku kuću. Neprijateljeva odbrana postajala je sve slabija i mi smo sve više osvajali selo. Nailazili smo na mrtve i ranjene neprijateljeve vojnike. Negdje oko ponoći na tim položajima prestala je pucnjava. Trijumfovali smo radosno što smo ovladali tim jakim neprijateljevim utvrđenjem spoljne odbrane i što je put za Ljubljanu sa našeg pravca bio otvoren«.

Poslije zauzimanja položaja, oko Loga koje su Nijemci uporno branili, njihov otpor je sve više slabio i na ulazu u Ljubljanu potpuno prestao. Bataljoni brigade su ušli u Ljubljanu oko dva sata 9. maja. S obzirom na to da je bila noć bojali smo se da se jedinice ne izgube u velikom i nepoznatom gradu. Međutim, od samog ulaska u Ljubljanu aktivisti Osvobodilne fronte javljali su se jedinicama kao vodiči i provodili ih ka objektima koje je neprijatelj držao u okupiranoj Ljubljani. Zah-

valjujući tim aktivnostima do svanuća bataljoni su posjeli kasarne i upravne zgrade njemačke komande i uprave policije u gradu. U toku nastupanja i posjedanja objekata zarobljavane su grupe belogardejaca i pojedinci Rupnikove policije. Prvi bataljon u centru Ljubljane iznenadio je i zarobio oko 150 policajaca u kasarni Rupnikovog štaba. Pored zarobljavanja policajaca zaplijenjeno je tri putnička automobila (među kojima Rupnikov mercedes), više jahaćih konja (konjičke policije), oko 150 bicikala i dosta druge opreme. I drugi bataljoni su imali slične uspjehe.

Omladina Slovenije sa radošću dočekuje borce 29. divizije

Posebno treba istaći srdačan doček kojim su građani Ljubljane dočekali naše borce. Prema svemu izgleda da je to bilo sve unaprijed pripremljeno. Prema stepenu napredovanja naših jedinica građani su isticali zastave na svojim kućama. Zastave su bile sa partizanskim obilježjem. Preko ulice na kanap nanizane kao slavluk postavljene su zastavice. Prema ovim obilježjima moglo se orijentisati dokle su stigle naše jedinice. Ujutro, prilikom ulaska pozadinskih dijelova brigade u dugim špalirima dočekivao ih je i pozdravljao narod, a omladinke sa kantama osvježavajućeg pića i čašama nudile da se osvježe. Takođe ujutro 9. maja sastali smo se i sa borcima slovenačkih jedinica koje su, takođe, u toku noći ušle u Ljubljanu. Tokom dana naše jedinice posjetile su veće grupe omladine, a posjete su se pretvorile u pravo veselje. Ljubljana je 9. maja izgledala svečano, okićena zastavama, parolama i cvi-

Na ulicama oslobođene Ljubljane. Doček oslobodiocima

jećem. Sve to skupa ostaće u trajnom sjećanju i narodu Ljubljane i njihovim oslobodiocima.

Rano ujutro 1. maja, dok je grad još spavao sa svih strana počele su da ulaze jedinice naše divizije i 7. korpusa. Neprijatelj je užurbano

odstupao i naša brigada je dobila zadatak da ga goni i spriječava izvlačenje. Tako je 2. bataljon odmah prikupio jedinice i krenuo u pravcu Kamnika da tamo neprijatelju presječe odstupnicu. Trebalo je brzo dejstvovati jer su se iz pravca Celja i Trbovlja kretale kolone Nijemaca, koje je trebalo dočekati i osujetiti im proboj u pravcu Kranja i dalje prema Austriji. Dolaskom u rejon Domžale - Mengeš - Moste bataljon je posjeo pogodne položaje i kada je njemačka kolona, jačine oko 500 vojnika, naišla pozvani su na predaju. Ugledavši naše zasjede Nijemci su se, uz izvjesno oklijevanje, predali. Zaplijenjeno oružje je utovareno u kamion i u pratnji jedne čete transportovano sa zarobljenicima u Ljubljanu gde se još uvijek nalazio štab brigade sa ostalim jedinicama. Kada je četa sa zarobljenicima stigla u grad, u toku je bilo narodno veselje. Prizor je bio veličanstven - narod na pločnicima sa bezbroj zastava pozdravljao je slobodu i klicao Jugoslovenskoj armiji i oslobodiocima Ljubljane. Omladina nas je kitila cvijećem i nosila na ramenima. Zarobljeni Nijemački vojnici žalosno i jadno su izgledali, pocijepani, neobrijani, umorni od bježanja, neki lakše ranjeni, koračali su ne osvrćući se na masu koja je psovala Hitlera i njemački zločinački fašizam. U najboljem redu i bez jednog incidenta kolona oslobodilaca i poraženih nastavila je put do cilja.

Istovremeno sa objavom kapitulacije Njemačke slavila se pobjeda i oslobođenje Ljubljane. Sutradan 11. maja, održanje veliki narodni miting. Na mitingu je govorio predsjednik prve narodne vlade Slovenije, Boris Kidrič, koji je odao priznanje borcima i starješinama za heroizam pri oslobođenju Ljubljane i, između ostalog, rekao: »Želeo bih da naglasim da je dolazak 29. divizije najbolji dokaz pravog bratstva među jugoslovenskim narodima, bratstva koje se učvrstilo u zajedničkoj borbi i koja će se manifestovati u obnovi naše domovine Jugoslavije«.

U borbama za Ljubljanu neprijatelju su naneti teški gubici. Samo je 14. brigada ubila preko 200 i zarobila preko 1.000 neprijateljevih vojnika i oficira. Tačan broj ranjenih nije poznat, ali se vjerovatno kreće na više stotina. Zaplijenjeno je 7 topova, 6 protivtenkovskih topova, 51 teški minobacač, 10 lakih minobacača, 83 mitraljeza, 208 puškomitraljeza, 1.320 pušaka, 55 pištolja, 51 mašinska puška, 22 kamiona, 5 putničkih automobila, 9 motocikla, pet vagona topovskih granata, 200.000 pušanih metaka i druge ratne opreme u većim količinama.

Gubici brigade bili su skoro minimalni. Poginula su 3 i ranjeno je 6 boraca.

Oslobođenje Gorenjske

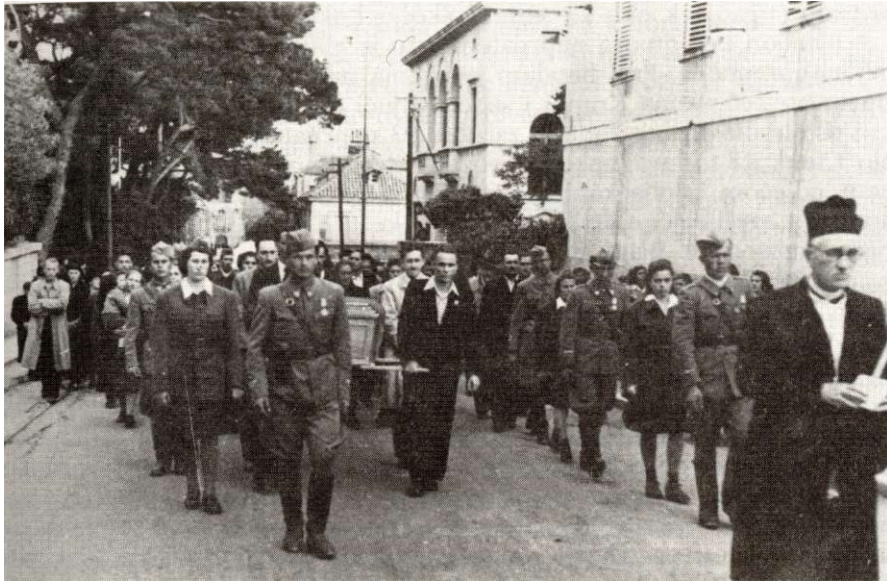
Poslije mitinga, 10. maja, jedinice brigade su iz Ljubljane užurbano krenule za neprijateljem koji se u potpunom neredu povlačio prema Kranju i Trziču. Svuda okolo glavnog puta i na zakrčenim željezničkim stanicama nalazio se napušten ratni materijal, razna vozila i pobacano oružje. Vagoni su bili puni ratnog materijala, municije i opljačkanih stvari koje su Nijemci i njihove sluge pokušavali da transportuju za Njemačku. Jedinice 14. brigade su nastupale prve, u borbenom rasporedu, i kada su bataljonske kolone prošle Medvode, raspored jedinica je bio:

1. bataljon kao desnokrilna kolona kretao se lijevom obalom Save u pravcu Kranja, 3. bataljon kao lijevokrilna kolona kretao se desnom obalom Save u pravcu Škofje Loke, 2. bataljon je krenuo iz Trzina, jer se nalazio na osiguranju Ljubljane iz pravca Kamnika i došavši u Medvode nastavio pokret glavnim putem u centru borbenog rasporeda. Četvrti bataljon je privremeno ostao na obezbjeđenju u Ljubljani, pa je u brigadu stigao tek oko 15 sati. U Školju Loku su oko podne ušli i 2. i 3. bataljon bez otpora neprijatelja i tu je glavnina brigade, bez 1. bataljona, prenoćila. Prvi bataljon je prema naređenju štaba brigade nastavio pokret prema Kranju i sadejstvujući dijelovima 13. brigade u 16 sati oslobodio Kranj. Tada je zarobio 93 neprijateljevih vojnika, zaplijenio 1 tenk, 18 topova, nekoliko vozila i dvije kompozicije vozova sa hranom, odjećom i opljačkanim materijalom i skladište sa opremom i hranom. Od zaplijenjene artiljerijske tehnike u Kranju je formiran artiljerijski divizion 14. brigade.

Iz Škofje Loke brigada je 11. maja ujutru krenula preko Kranja za Tržič. Nakon izbijanja kolone u Naklo štab brigade je obaviješten da se jake neprijateljeve snage nalaze u Tržiču i ispred njega na položajima Žganja Vas - Kovor - Brezje i da tu namjeravaju da pruže otpor. Pošto je Ljubeljski prevoj bio potpuno zakrčen komorom neprijatelja, naređeno je od štaba brigade da se napad izvede iz pokreta. Bataljonima su određeni pravci napada. Tako je 2. bataljon krenuo lijevom obalom Tržaške rijeke sa zadatkom da očisti od neprijatelja Kovor i Brezje, a zatim da presječe put Tržič - Begunje. Prvi bataljon je imao zadatak da na svom pravcu u zahvatu glavnog puta napadne neprijatelja i očisti sela Žganje Vas, Šebenje i Križe. Treći bataljon se kretao desno od 1. bataljona pravcem Novak - Seničar - Kriška sa zadatkom da ta sela očisti od neprijatelja i presječe komunikaciju Tržič - Ljubelj. Četvrti bataljon sa 2. ešelonom kretao se iza 1. i 3. bataljona spreman za uvođenje u borbu ako to bude potrebno. Napad je podržavao 3. divizion artiljerijske brigade sa vatrenih položaja kod s. Duplje i novoformirani artiljerijski divizion brigade koji se kretao u borbenom rasporedu. Nakon kratke i snažne artiljerijske pripreme bataljoni su na određenim pravcima krenuli u napad. Poslije žestokog i grčevitog otpora, koji je neprijatelj pružio kod Kovora i Žganje Vasi, naši bataljoni su ga razbili i protjerali i nakon slabog otpora Tržič je oko 20 sati oslobođen. Bataljoni su bočnim udarima zaustavili i ispresjecali kolone neprijatelja. Prvi i 4. bataljon su nastavili pokret i gonjenje ostalih dijelova prema Austriji i posjedanjem Ljubeljskog prevoja uspostavili kontakt sa savezničkim jedinicama u Austriji. Za to vrijeme ostale jedinice brigade smjestile su se u Tržiču i bile angažovane oko izvlačenja ratnog plijena i prikupljanja zarobljenika.

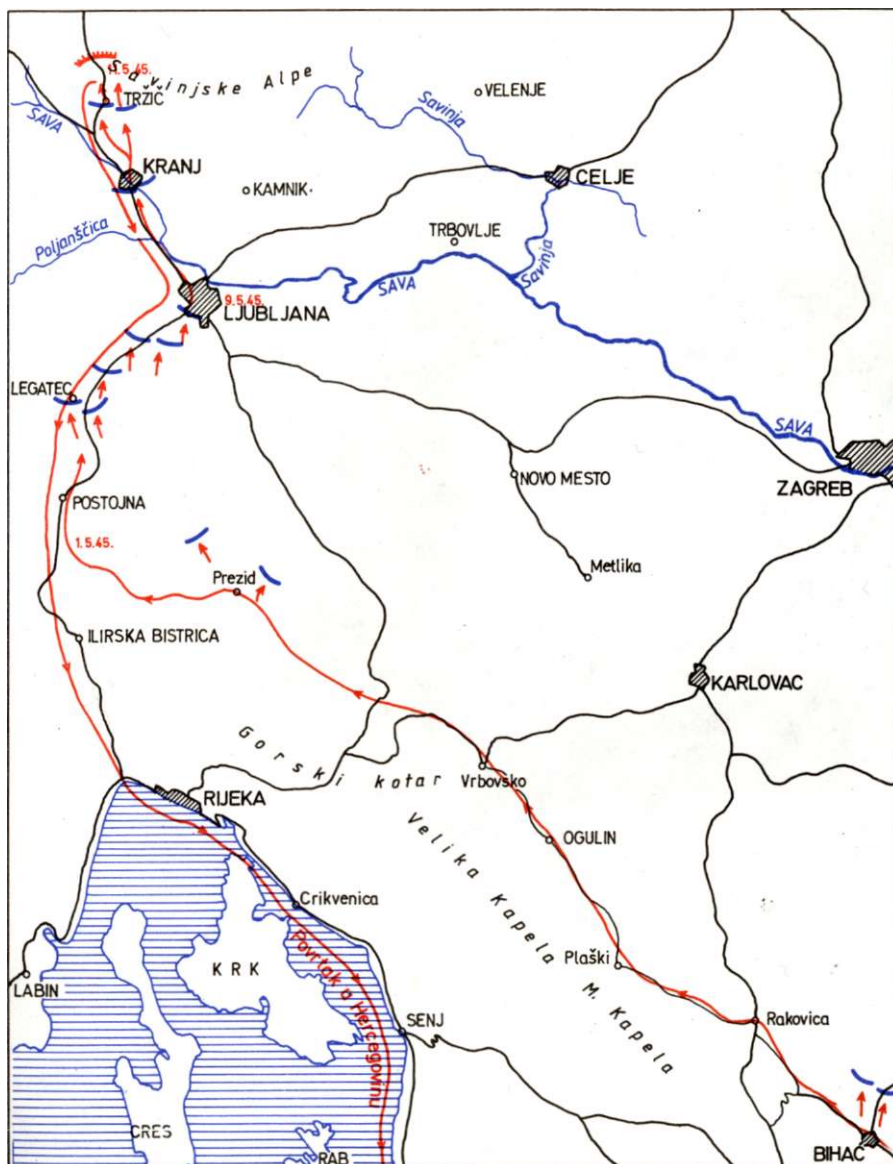
U ovoj borbi neprijatelj je pretrpio velike gubitke u ljudstvu, a i ratnom materijalu. Imao je 192 mrtva i 314 zarobljenih njemačkih vojnika, četnika i slovenačkih domobrana. Zaplijenjeno je 8 brdskih topova, 24 minobacača raznih kalibara, 18 teških mitraljeza, 20 puškomitraljeza, 8 kamiona, 1 putničko vozilo, 2 motocikla i cjelokupna komora sa 1.500 konja i 600 dvoosovnih kola krcata raznim materijalom.

Istog dana na sektoru brigade prestao je organizovani otpor neprijatelja. Sljedeća 2-3 dana jedinice su se angažovale oko hvatanja manjih grupa i pojedinaca, koji su i dalje pokušavali da se izvuku i da pruže otpor pri zarobljavanju.

Sa sahrane Vladimira Kljakića, zamjenika komandira 2. čete koji je poginuo 11. maja 1945. kod Tržiča u Sloveniji

0 posljednjem danu borbi u Sloveniji iz sjećanja druga Dimitrije Vukosav iz 1. bataljona izdvajamo: »Bilo je to ispred njemačkih položaja kod Tržiča. Bataljon je zastao u koloni i razmjestio se pored puta. Komandant bataljona poručnik Milosav Kundačina ostao je iza bataljona kod štaba brigade. Imao je motocikl. Kada je obavio posao u štabu brigade, krenuo je za bataljonom. Pošto se bataljon razmjestio pored puta, komandant ga nije primijetio nego je produžio vožnju i upao u njemačke položaje. Kada je primjetio da se našao među Nijemcima, tražio je da dođe najstariji oficir, jer je on poslat od komande armije da im ponudi predaju. Ubrzo je došao oficir koji je rekao da on nije ovlašćen da pregovara o predaji, ali pristaje da preda teško naoružanje i tehniku, a da ih pustimo da pređu preko granice. Milosav im je odgovorio da nema prelaska granice nego bezuslovna predaja. Nijemac je tražio rok od tri sata da konsultuje bivšu komandu, a toliko bi im bilo potrebno da pređu granicu. Milosav je pogledao na sat i rekao da je rok za predaju jedan sat za koje vrijeme da se postroje jedinice za predaju u protivnom biće napadnute i svu odgovornost za nepotrebne žrtve snose oni. Sjeo je na motocikl i vratio se u bataljon«.

Sema borbenih dejstava 14. hercegovačke omladinske brigade za oslobođenje Slovenije

Povratak brigade u Hercegovinu

Do 16. maja brigada se nalazila u Tržiču i okolini. Prvi bataljon se smjestio u selu Lajla, a 2. i 3. bataljon sa štabom brigade i prištapskim dijelovima u Tržiču. Četvrti bataljon je držao granični prolaz kod Sv. Ane na pievoju Ljubelj. To vrijeme jedinice su provele u sređivanju. Tr-

Povratak brigade u Hercegovinu. Prevoženje brodom od Crikvenice do Makarske

Grupa boraca brigade sa štabovima bataljona i štabom brigade po povratku u Hercegovinu, u Tasovčićima maja 1945.

U Čapljini, maja 1945. poslije povratka iz Slovenije

žička fabrika obuće poklonila je za svakog borca i starješinu novi par obuće. Zajedno sa omladinom Tržiča i okolnih sela slobodu smo dočekali veseliće se. Istovremeno smo se prisjećali palih drugova i bili tužni što nisu sa nama.

Tasovčič, maja 1945. Komandanti bataljona i njihovi zanjenici. Slijeva na desno (sjede): Veljko Gerun, Milosav Kundačina, Obren Milojević, Šćepo Sarić. Stoje: Mirko Papić, Milan Denda, Simo Marković i Veljko Bulut

Gorenjska je sredinom maja bila predivna. Kotline okupane u zelenilu, a po vrhovima visokih planina bijelio se snijeg. Izgledalo je kao pravi »raj« na zemlji. Kada je umaklo oružje, prestale su i kiše, a sunce je milovalo prekrasnu prirodu i krijepilo i nas umorne borce. Odmarali smo se diveći se ljepoti bratske Slovenije. Našem raspoloženju je umnogome doprinio prisan i iskren doček naroda tog kraja. Međutim, upoznavanje sa narodom i omladinom je trajalo kratko, svega četiri

dana. Za to vrijeme održali smo u Tržiću više susreta sa omladinom i povezali se sa organima narodne vlasti i rukovodstvom Partije. Tada je stiglo naređenje da se naša divizija hitno vrati u Hercegovinu. Petnaestog maja u svim jedinicama brigade izvršena je smotra i analizirane prošle borbe. Nismo još vjerovali da je rat završen, pa su nam nove obaveze izgledale nestvarno.

Prema zapovijesti štaba divizije brigada je dobila zadatak da se u periodu od 17. do 28. maja vrati u Hercegovinu. Željeznički saobraćaj na najkraćem pravcu Ljubljana - Zagreb - Slavonski Brod - Sarajevo - Mostar bio je razoren i neupotrebljiv za saobraćaj. Zato je povratak bio određen kombinovanjem marša i prevoženjem od Ljubljane preko Postojne do Rijeke željeznicom, a od Rijeke prema Crikvenici i Novom Vinodolu pješke. Od Novog Vinodola prema Zadru, Splitu i Gradcu brodskim prevozom, a zatim preko Metkovića i Čapljine pješke. Prevoženje željeznicom od ukrcne stanice u Kranju sa podužim maršem do Crikvenice i Novog Vinodola zbog nedostatka lokomotiva i vagona trajao je 7 dana. Na brodove u Crikvenici (Novi Vinodol) ukrcali smo se 23. i 24. maja i odmah nastavili plovidbu prema Zadru, gdje su se jedinice iskrcale i prenoćile. Sutradan, rano ujutru ukrcali smo se na druge brodove i nastavili plovidbu Zadarskim, Korčulanskim i Neretvanskim kanalom do Metkovića. More je bilo mirno, ali je pretila opasnost od položenih mina koje još nisu bile uklonjene iz vode. Međutim, vještina naših pomoraca na čitavom putu dovela nas je bezbjedno i bez ikakvih poteškoća i gubitaka na odredište. Ljudstvo i konji su se 27. maja iskrcali u Gradcu, a materijal je 28. maja prevežen u Metković, odatle je ukrcan na željeznicu i transportovan u Čaplinu.

Motorizovani dio brigade, uglavnom bojna komora, kretao se suvozemnim putem u sastavu ešelona pozadinskih dijelova divizije i artiljerijske brigade pravcem: Ljubljana - Zagreb - Banja Luka - Jajce - Sarajevo - Mostar - Čapljina, gdje je stigla tek početkom juna.

U rejonu Čapljine brigada se razmjestila 28. maja u slijedećem rasporedu: štab, prištapske jedinice i 1. bataljon u Čapljini, 2. bataljon u Počitelju, a 3. i 4. bataljon u Tasovičićima. Tu je ostala i juna, sve do reorganizacije naših jedinica u Hercegovini, kada je rasformirana. Rastanak nam je bio svima težak, navikli jedni na druge pozdravljali smo se, ljubili i plakali. Dok smo živi mi borci 14. omladinske brigade to nećemo zaboraviti.